

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

AL XVI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ISTORIA ȘTIINȚEI

EVOLUȚIA ȘTIINȚEI ISTORICE ROMÂNEȘTI

LUCIAN BOJA

EVOLUȚIA STATISTICĂ A PRESEI ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

NICOLAE DASCĂLU

CERCURILE SOCIALISTE DIN ROMÂNIA ȘI MARXISMUL
(1883—1889)

(I)

VASILE LIVEANU

DIN NOU DESPRE GENEZA ȘI CARACTERUL STATULUI ASĂNEȘTILOR

NICOLAE ȘERBAN TANAȘOCA

„ROMANI” ȘI „BLACHI” LA ANONYMUS. ISTORIE ȘI IDEOLOGIE
POLITICĂ

STELIAN BREZEANU

DOCUMENTAR

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI
CONTEMPORANE
(STUDII DOCUMENTARE)

RECENZII

REVISTA REVISTELOR

ÎNSEMĂNĂRI

7

TOMUL 34

1981

IULIE

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ION APOSTOL (*redactor responsabil adjunct*); NICHITA ADĂNILOAIIE;
LUDOVIC DÉMENY; GHEORGHE I. IONIȚĂ; VASILE LIVEANU;
AUREL LOGHIN; DAMASCHIN MIOC; ȘTEFAN OLTEANU; ȘTEFAN
ȘTEFĂNESCU; POMPILIU TEODOR (*membri*).

Prețul unui abonament este de 120 de lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali
și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții.

Revistele se mai pot procura (direct sau prin poștă) și prin
PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI,
Calea Victoriei nr. 125, sector 1, 79 717.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ILEXIM
Departamentul Export-Import presă, P.O. BOX 136 — 137. Telex
11226 — București, Str. 13 Decembrie nr. 3, 70116.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru
schimb precum și orice corespondență se
vor trimite pe adresa Comitetului de
redacție al revistei „REVISTA DE IS-
TORIE”. Apare de 12 ori pe an.

Adresa Redacției :

Bd. A. I. Cuza Iași nr. 1
www.dacoromanica.ro
71 247 — București, tel. 50.72.41.

REVISTA DE ISTORIE

TOM 34, Nr. 7
Iulie 1981

SUMAR

AL XVI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ISTORIA ȘTIINȚEI

LUCIAN BOIA, Evoluția științei istorice românești 1233

*

NICOLAE DASCĂLU, Evoluția statistică a presei în România interbelică 1251

*

VASILE LIVEANU, Cercurile socialiste din România și marxismul (1883—1889) (I) 1273

*

NICOLAE ȘERBAN TANAȘOCA, Din nou despre geneza și caracterul statului Asă-
neștilor 1297

STELIAN BREZEANU, „Romani” și „Blachi” la Anonymus. Istorie și ideologie
politică 1313

DOCUMENTAR

CONSTANTIN M. BONCU, Date noi privind istoricul prelucrării petrolului în România 1341

VASILE MIOC, Lecții de astronomie în opera cronicarului bănățean Nicolae Stoica
de Hațeg 1349

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCUMENTARE)

1784: răscoală sau revoluție? (*Ștefan Ștefănescu*) 1359

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Sesiunea științifică „Partidul Comunist Român — forța politică conducătoare în opera de transformare revoluționară a societății în România”; Sesiunea științifică de comunicări „Crearea Partidului Comunist Român, etapă calitativ nouă în lupta poporului român pentru libertate și progres. Contribuția P.C.R. la dezvoltarea creatoare a gândirii social politice și filozofice”; Sesiunea științifică „60 de ani de la făurirea Partidului Comunist Român” organizată de Institutul de istorie „N. Iorga”; Simpozion științific „160 de ani de la Revoluția lui Tudor Vladimirescu” (*Constantin Șerban*); Sesiunea științifică „40 de ani de la stingerea din viață a lui Nicolae Titulescu”; (*Alexandru Cernatoni*); Faza republicană a celei de-a V-a ediții a Olimpiadei naționale de istorie (*Gheorghe I. Ioniță*) . . . 1363

RECENZII

- VICTOR AXENCIUC, IOAN TIBERIAN, *Premise economice ale formării statului național unitar român*, Edit. Academiei R. S. România, București, 1979, 333 p. (Radu I. Vasile) 1375
- * * * *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. VI, *Corespondență diplomatică franceză (1856—1859)*, culegerea documentelor, introducere, regeste, note și indice de Grigore Chiriță, Valentina Costake, Emilia Poștăriță, București, 1980, XLIX + 595 p. (*Dan Berindei*) 1378
- * * * *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaș Duca*. Manuscrisul „Mihail” ediție de Zamfira Mihail și Paul Mihail, Edt. Litera, București, 1980, XXXI + 263 p. (*N. Stoicescu*) 1381
- PETER B. GOLDEN, *Khazar Studies. An Historic-Philosophical Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akademiai Kiadó, Budapest, 1980, vol. I, 291 p. Biblioteca Orientalis Hungarica, XXXV/1 (*Dan A. Lăzărescu*) 1385

REVISTA REVISTELOR

- * * * *Analele Universității București*. „Istorie”, anul XXIX (1980), 176 p. (*Gelu Apostol, Marian Stroia*) 1391

ÎNSEMNĂRI

- ISTORIA ROMÂNIEI. — GEORGE EM. MARICA, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleno din secolul al XIX-lea*, vol. III, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 254 p. (*Victor Neumann*); MIOARA TURCU, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1979, 240 p. + XLIII pl. (*George Trohani*); ISTORIA UNIVERSALĂ. — GILBERT LAFFORGUE, *L'Orient et la Grèce jusqu'à la conquête romaine*, Presses Universitaires de France, Paris 1977, 272 p. (*Constantin C. Petolescu*); V. I. ŠPILKOVA, *Mladoturefkaia revoliuția* (Revoluția junilor turci) 1908—1909 gg., Izd. Nauka, Moskva, 1977, 255 p. (*Mihail Guboglu*) 1395

REVISTA DE ISTORIE

TOME 34, No. 7

Juillet 1981

SOMMAIRE

LE XVI-e CONGRES INTERNATIONAL D'HISTOIRE DE LA SCIENCE

LUCIAN BOIA, L'évolution de la science historique roumaine 1233

*

NICOLAE DASCĂLU, L'évolution statistique de la presse dans la Roumanie de l'entre-deux-guerre 1251

*

VASILE LIVEANU, Les cercles scientifiques de Roumanie et le marxisme (1883—1889) (I) 1273

*

NICOLAE — ȘERBAN TANAȘOCA, De nouveau sur la genèse et du caractère de l'Etat des Asénides 1297

STELIAN BREZEANU, „Romani” et „Blachi” chez Anonymus. Histoire et idéologie politique 1313

DOCUMENTAIRE

CONSTANTIN M. BONCU, Nouvelles données concernant l'histoire du raffinage du pétrole en Roumanie 1341

VASILE MIOC, Leçons d'astronomie dans l'œuvre du chroniqueur du Banat Nicolae Stoica de Hațeg 1349

PROBLEMES DE L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE (ETUDES DOCUMENTAIRES)

1784: révolte ou révolution? (*Ștefan Ștefănescu*) 1359

LA VIE SCIENTIFIQUE

La session scientifique „Le Parti Communiste Roumain — force politique dirigeant dans l'œuvre de transformation révolutionnaire de la société en Roumanie; La session scientifique de communications „La création du Parti Communiste Roumain, étape qualitativement nouvelle dans la lutte du peuple roumain pour la liberté et le progrès. L'apport du P.C.R. au développement créateur de la pensée socio-politique et philosophique; La session scientifique „60-e anniversaire de

la création du Parti Communiste Roumain" organisée par l'Institut d'histoire „N. Iorga" Symposium scientifique, „160-e anniversaire de la révolution de Tudor Vladimirescu" (*Constantin Șerban*); La session scientifique „40 ans depuis la mort de Nicolae Titulescu" (*Alexandru Cernatoni*); La phase républicaine de la X-e édition du Concours national d'histoire (*Gheorghe I. Ioniță*) . . . 1363

COMPTE RENDUS

- VICTOR AXENCIUC, IOAN TIBERIAN, *Premise economice ale formării statului național unitar român* (Prémises économiques de la formation de l'Etat national unitaire roumain), Editions de l'Académie de la R. S. de Roumanie, Bucarest, 1979, 333 p. (*Radu I. Vasile*) 1375
- * * * *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. VI, *Correspondență diplomatică franceză (1856—1859)* (Documents concernant l'Union des Principautés), vol. VI, Correspondence diplomatique française (1856—1859), recueil des documents, introduction, registes, notes et index de Grigore Chiriță, Valentina Costake, Emilia Poștăriță, Bucarest, 1980, XLIX + 595 p. (*Dan Berindei*) 1378
- * * * *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca* (La chronique de Ion Neculce copiée par Ioasaf Luca), Le manuscrit „Mihail" édition parue par les soins de Zamfira Mihail et Paul Mihail, Editions Litera, Bucarest, 1980, XXXI + 263 p. (*N. Stoicescu*) 1381
- PETER B. GOLDEN, *Khazar Studies. An Historic-Philosophical Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akademiai Kiado, Budapest, 1980, vol. I, 291 p. Bibliotheca Orientalia Hungarica, XXXV/1 (*Dan A. Lăzărescu*) 1385

REVUE DES REVUES

- * * * „Analele Universității București", *Istorie*, anul XXIX (1980), 176 p. (Les annales de l'Université de Bucarest, *Histoire*, année XXIX (1980), 176 p. (*Gelu Apostol, Marian Stroia*) 1391

NOTES

- HISTOIRE DE ROUMANIE.** — GEORGE EM. MARICA, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea* (Etudes d'histoire et sociologie de la culture roumaine Transylvanie au XIX-e siècle), vol. III, Editions Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 254 p. (*Victor Neumann*); MIOARA TURCU, *Geto-dacii din Cmpia Munteniei* (Les Géo-Daces de la Plaine de Valachie), Editions scientifiques et encyclopédiques, Bucarest, 1979, 240 p. + XLIII pl. (*George Trohani*); **HISTOIRE UNIVERSELLE.** — GILBERT LAFFORGUE, *L'Orient et la Grèce jusqu'à la conquête romaine*, Presses Universitaires de France, 1977, 272 p. (*Constantin G. Petolescu*); V. I. ŠPILKOVA, *Mladoturekaiia revoliutia* (La révolution des jeunes turcs), 1908—1909 gg., Izd. Nauka, Moskva, 1977, 255 p. (*Mihail Guboglu*) 1395

AL XVI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ISTORIA ȘTIINȚEI

EVOLUȚIA ȘTIINȚEI ISTORICE ROMÂNEȘTI

DE

LUCIAN BOIA

Istoriografia românească are o tradiție de cinci secole. Ea debutează în a doua jumătate a secolului al XV-lea, prima sa realizare fiind *Cronica lui Ștefan cel Mare*, scrisă la curtea domnitorului. Epoca lui Ștefan (1457 — 1504), caracterizată prin consolidarea puterii domnești și lupta neîntreruptă pentru menținerea independenței Moldovei, a generat în chip firesc și prima cronică românească, cu caracter oficial, reflectând interesele statului, ale domniei, în acea perioadă. De la bun început istoriografia apare strâns legată de realitățile politice, de problemele și idealurile fiecărei epoci. Valoarea informativă a acestui letopiseț este remarcabilă, calitate explicabilă prin faptul că cele scrise sînt contemporane evenimentelor; se observă o preocupare deosebită pentru precizia cronologică, datarea cuprinzînd anul, luna și ziua evenimentului. *Cronica lui Ștefan*, completată cu evenimentele anterioare și ulterioare domniei, a constituit nucleul unei cronici generale (*Letopisețul de cînd s-a început Țara Moldovei*), redactate probabil în timpul domniei lui Ștefăniță (1517 — 1527), păstrată în diferite variante: *Letopisețul de la Bistrița* (denumire, de fapt improprie), *Letopisețul de la Putna*, *Cronica moldo-germană*, *Cronica moldo-rusă* și *Cronica moldo-polonă*. În continuare, Istoria Moldovei pe parcursul secolului al XVI-lea este prezentată succesiv (de la 1504 la 1574) în cronicile alcătuite de Macarie, Eftimie și Azarie.

În ce privește Țara Românească (trecînd peste cronicile în limba germană și slavonă despre Vlad Țepeș, care sînt cronici externe), se pot consemna *Viața și traiul Sfîntului Nifon* a călugărului Gavril, cuprinzînd informații istorice despre perioada lui Radu cel Mare și Neagoe Basarab (1496 — 1521), precum și o posibilă cronică oficială scrisă în timpul lui Radu de la Afumați (1522 — 1529) și mergînd pînă la 1525, continuată probabil de o alta, scrisă în vremea lui Radu Ciobanu, la mijlocul secolului. Sigure sînt însă cronicile din perioada domniei lui Mihai Viteazul (1593 — 1601), în primul rînd cea oficială, alcătuită de logofătul Teodosie Rudeanu și cunoscută prin prelucrarea latinească a germanului Baltazar Walter, publicată la Görlitz, în 1597, precum și așa-numita *Cronică a Buzesților*.

Lucrările istoriografice amintite au în general un caracter oficial și sînt redactate în majoritatea cazurilor de clerici. Ele sînt apropiate, ca structură, de lucrările similare bizantine și slave, și sînt scrise în limba slavonă, limba oficială a statului și bisericii, jucînd un rol identic cu cel al limbii latine în Europa apuseană și centrală (există presupunerea, nedo-

vedită însă, că cronică lui Mihai Viteazul ar fi fost scrisă în românește; în acest caz ea ar marca începuturile istoriografiei în limba română). Aceste cronici din secolele XV—XVI — în general bine informate și bine alcătuite, ținând seama de nivelul general al epocii — constituie izvoare importante pentru cercetarea istoriei medievale românești. Ele cuprind informații privitoare la organizarea societății feudale, la instituțiile vremii, date despre evenimente politice, nu întotdeauna consemnate de alte documente. De asemenea, ideile politice sau religioase ale cronicarilor sînt interesante pentru cunoașterea mentalității și ideologiei epocii.

Secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea marchează o nouă etapă în evoluția istoriografiei române. Forma ei principală de manifestare rămîne tot cronică, dar conținutul său, ca și forma, nu mai sînt aceleași ca în veacurile anterioare. Corespunzînd progresului general al societății românești, majoritatea cronicarilor sînt acum laici, boieri avînd adesea solide studii umaniste, efectuate în Polonia (Grigore Ureche, Miron Costin), în Imperiul Otoman, la Adrianopol și Constantinopol (Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, Radu Popescu) sau chiar în Italia (Constantin Cantacuzino). Umanismul, chiar dacă nu înlătură complet, modifică totuși substanțial vechile cadre slavo-bizantine. Slavona este înlocuită cu limba română, ceea ce dovedește faptul că lucrările istorice se adresau acum unor categorii mai largi, fiind totodată pătrunse de conștiința de neam, a originii latine și unității poporului român. În ce privește concepția și metoda de lucru, se observă tendința de explicare a fenomenelor istorice, utilizarea unei informații din ce în ce mai bogate și un început de atitudine critică față de izvoarele folosite.

Dintre cronicarii vremii se remarcă, în Moldova, Grigore Ureche (cca 1590—1647), care scrie, probabil, între 1642—1647, *Letopisețul Țării Moldovei* de la întemeiere și pînă la 1595, urmat de Miron Costin (1633—1691), autor al unei cronici pentru perioada 1595—1661 și al unei importante lucrări — prima de acest gen din istoriografia românească — despre originea poporului român (*De neamul moldovenilor. Din ce țară au ieșit strămoșii lor*). Cronică Moldovei va fi apoi continuată de Ion Neculce (1672—1745), de la 1661 pînă la 1744. În Țara Românească, după o cronică oficială din vremea lui Matei Basarab (1632—1654), două mari compilații din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *Letopisețul Cantacuzinesc* (autor presupus, dar neacceptat de mulți specialiști, Stoica Ludescu) și *Cronica Bălenilor (Istoria domnilor Țării Românești)*, atribuită de unii lui Radu Popescu) reflectă conflictul dintre cele două mari grupări boierești, avînd mai ales meritul de a îngloba, pentru perioadele anterioare, cronicile mai vechi ale Țării Românești, a căror existență, în lipsa originalelor, o putem astfel deduce. Autor controversat al Cronicii Bălenilor, Radu Popescu (1658—1729) a scris în mod sigur o altă cronică, cuprinzînd perioada 1688—1729, și poate fi considerat cel mai de seamă cronicar muntean. Domnia lui Constantin Brîncoveanu (1688—1714), atît de importantă prin înfăptuirile sale politice și culturale, este reflectată într-o remarcabilă cronică anonimă, precum și în alta, aparținînd lui Radu Greceanu.

În Transilvania istoriografia românească se dezvoltă mai tîrziu, dată fiind situația socială și politică a românilor din această provincie (care au dat totuși umanismului european o personalitate de talia lui Nicolae Olahus, 1493—1568). Ea are, pentru început, mai mult un caracter

local, un exemplu fiind cronica protopopului Vasile de la biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului, cuprinzând anii 1392—1633, continuată de Radu Tempea (1691—1742).

Paralel cu aceste scrieri de tip cronicăresc, în istoriografia românească se înfăptuiește un progres decisiv, în jurul anului 1700, prin opera a doi mari istorici, care se plasează la cel mai înalt nivel european al investigației istorice. Primul dintre ei, Constantin Cantacuzino (cca 1640—1716), om politic și erudit muntean, cu studii la Padova, este autorul unei *Istorii a Țării Românești*, operă remarcabilă prin documentație și profuzimea analizei. Ea marchează un progres însemnat pe plan metodologic; în introducerea lucrării autorul discută pe larg, pentru prima dată în istoriografia română, problema clasificării izvoarelor istorice (izvoare narative, documente de arhivă, tradiția orală, informații provenind de la istorici străini), încercând să stabilească, într-un spirit critic riguros, credibilitatea fiecărei categorii de informații. În ce privește expunerea propriu-zisă, se constată renunțarea la narațiunea strict evenimentială și tendința spre dezbaterea problematizată, prin punerea față în față a mărturiilor istorice.

Celălalt mare reprezentant al istoriografiei românești la începutul secolului al XVIII-lea este Dimitrie Cantemir (1673—1723), om de cultură europeană, remarcabil poliglot cu studii la Constantinopol, pentru scurt timp domn al Moldovei (1710—1711), apoi refugiat în Rusia. El a îmbinat erudiția cu tendința spre sinteză și chiar cu preocupări de filozofie a istoriei. În opera sa cea mai cunoscută, o mare istorie a Imperiului Otoman, *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (publicată în limbile engleză, franceză și germană: *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, 2 vol., Londra, 1734—1735; *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence*, 4 vol., Paris, 1743; *Geschichte des Osmanischen Reichs*, Hamburg, 1745), a încercat să ilustreze o concepție ciclică a istoriei, a creșterii și decăderii imperiilor; o expunere teoretică a acestei idei apare și în eseu *Monarchiarum physica examinatio*. Remarcabilă este la Cantemir și preocuparea pentru o istorie cât mai completă a faptelor de cultură și de civilizație. Astfel, în *Descriptio Moldaviae*, a încercat o prezentare completă a țării și poporului, cuprinzând date geografice, politice și administrative, sociale, istorice, culturale și religioase, elemente de etnografie și folclor, de psihologie etnică etc. La fel, în istoria imperiului otoman, își găsește locul aspecte ale istoriei civilizației, care formează apoi însăși esența unei cărți publicate în limba rusă, în 1722, referitoare la *Sistema religiei mahomedane*.

În evoluția istoriografiei românești, cea mai tipică și mai influentă rămîne însă ultima lucrare a lui Cantemir, *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*. Aici el tratează în spirit erudit și patriotic totodată partea veche a istoriei românești (pînă în secolul al XIII-lea), cu cele două elemente fundamentale ale sale: formarea poporului român (insistînd asupra originii latine a acestuia) și continuitatea sa neînteruptă pe teritoriul ce îl locuiește. Această temă, abordată mai înainte și de Miron Costin și Constantin Cantacuzino, avea să rămînă, de-a lungul mai multor generații de istorici, principala preocupare a istoriografiei românești. Aflați într-o dificilă situație politică, amenințați în independența și chiar în existența lor etnică, românii au văzut în istorie un suprem argument al drepturilor lor naționale; originea comună (romană, apoi daco-romană), continuitatea și unita-

tea au reprezentat teme majore, științifice și politice totodată. Prin *Hronicul* său, Cantemir marchează un moment important în evoluția acestor preocupări, și el va fi continuat, citeva decenii mai târziu, de exponenții istoriografiei luministe românești.

Epocii luminilor îi corespunde în istoriografia românească (la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea) un curent în aceeași măsură înclinat spre erudiție cât și spre angajarea politică, în sprijinul idealurilor naționale. Cunoscută sub numele de „Școala Ardeleană” și ilustrată de numele lui Samuil Micu (1745—1806), Gheorghe Șincai (1754—1816), Petru Maior (1761—1821) și Ioan Budai-Deleanu (1760—1820), această amplă mișcare istoriografică s-a pus în slujba unui popor asuprit — românii din Transilvania, aflați sub dominația monarhiei habsburgice — urmărind să stabilească vechimea și continuitatea românilor pe un teritoriu ce le era contestat, istoria lor glorioasă, unitatea poporului român peste frontierele ce îl despărțeau în trei state (Țara Românească, Moldova și Transilvania), dreptul la autodeterminare. Pe plan metodologic, Școala Ardeleană s-a remarcat printr-o amplă investigație în biblioteci și arhive, într-un efort fără precedent de stabilire în toate amănunțele și cu toată precizia a cursului istoriei românești. Pe un plan mai general, ea a dovedit cum erudiția poate deveni combativă, profund implicată în evoluția politică a unui popor, folosind argumentele trecutului pentru apărarea unor drepturi și idealuri actuale. Astfel, în timp ce luminismul occidental apare în primul rînd social și filozofic, luminismul românesc — cel puțin în varianta Școlii Ardelene — este cu deosebire *național și istoric*, situație explicabilă prin condițiile unei lupte adesea dramatice pentru supraviețuire etnică.

Dintre operele reprezentative ale acestui curent, amintim lucrarea lui Samuil Micu, *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor* (terminată în 1805 și rămasă inedită, doar partea de început fiind publicată în „Calendarul de la Buda” pe anul 1806), marea sinteză a lui Gheorghe Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, remarcabilă prin documentația abundentă și prin prezentarea unitară a întregii istorii românești, de la războaiele daco-romane pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea (prima parte publicată în „Calendarul de la Buda”, 1808 și 1809, ediții parțiale: Iași, 1843 și Buda 1844, ediție completă: Iași, 3 vol., 1853—1854) și *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* a lui Petru Maior, tipărită în 1812 (de fapt prima lucrare românească de istorie publicată în limba națională, fapt care a contribuit mult la răspîndirea și influența ei; la data respectivă operele cronicarilor sau ale celorlalți reprezentanți ai Școlii Ardelene circulau încă în manuscris).

În aceeași perioadă, luminismul din Țara Românească și Moldova (aflate în plină epocă fanariotă) trebuie privit în strînsă legătură cu cultura grecească, totodată primind însă și alte influențe, în primul rînd cea franceză. Și aici ideologia națională face progrese, paralel cu idei ce vizează modernizarea societății și instituțiilor. În general istoriografia se remarcă printr-o mare diversitate: se scrie în două limbi, română și greacă; autorii sînt fie boieri, fie clerici, fie de origine burgheză, lucrările au sau un caracter cronicăresc (de pildă *Cronograful* lui Dionisie Eclesiarhul, (1759—1820), scris începînd din 1814), sau memorialistic (cum este cazul, în bună măsură, cu *Istoria preaputernicilor împărați otomani*, scrisă de

Ienăchiță Văcărescu (1740 —1797) între 1788 —1794) sau istoric propriu-zis : Mihai Cantacuzino (1723 —1793), *Istoria Țării Românești politică și geografică* (scrisă între 1774 —1776 și apărută sub acest titlu abia în 1863), Dimitrie Philippide, *Istoria României și Geografia României* (în limba greacă, Leipzig, 1816 ; de remarcat termenul *România* care apare acum pentru prima dată într-o lucrare tipărită) și Dionisie Fotino (1769 —1821), *Istoria vechei Dacii* (tot în limba greacă, Viena, 1818 —1819 ; termenul *Dacia* are în fond în această epocă același sens cu cel de *România*, desemnând întreg teritoriul locuit de români).

Etapa ulterioară, a generației care s-a afirmat în perioada 1830 —1850, este marcată, ca în întreaga Europă, de spiritul romantic. Continuitatea este dealtfel foarte clară de la Școala Ardeleană, ea însăși profund națională și combativă, la romanticii revoluționari ai generației de la 1848. Desigur se adaugă acum noi influențe, în contextul procesului de modernizare prin care trece societatea românească începând mai ales din 1820 —1830. Din ce în ce mai mulți tineri români studiază în străinătate, mai ales în Franța. Pe plan istoriografic, romantismul francez — A. Thierry, Jules Michelet, Edgar Quinet — a exercitat o influență certă. Dintre istoricii români ai epocii, două nume se detașează, prin valoarea intrinsecă a operei și influența exercitată. Mihail Kogălniceanu (1817 —1891) este autorul unei sinteze a istoriei românești în limba franceză (*Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin, 1837), și în același timp primul editor al cronicilor moldovenești ; tot el a lansat, în 1843, în *Cuvîntul pentru deschiderea cursului de istorie națională*, programul — în pur spirit romantic — al unei istorii profund naționale, patriotice, militante. Nicolae Bălcescu (1819 —1852) a editat, la rîndul său, pe cronicarii munteni, a scris primele studii de istorie socială și instituțională (de remarcat în mod deosebit studiul său *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele române în deosebite timpuri*, 1846, și *Question économique des Principautés Danubiennes*, 1850) și a compus pe ton de epopee, o istorie a românilor sub Mihai Viteazul, domnul care, pentru scurtă vreme, a reușit să înfăptuiască unirea celor trei țări române, devenind astfel un simbol al luptei pentru unitate și independență. Bălcescu a fost un istoric de idei, care a încercat să teoretizeze etapele evoluției sociale românești ; el s-a pronunțat într-un mic dar foarte dens studiu și asupra rolului revoluției în istorie, considerînd că evoluția socială este supusă unor legi obiective (*Mersul revoluției în istoria românilor*, 1850).

Alți istorici importanți ai aceleiași perioade sînt transilvănenii August Treboniu Laurian (1810 —1881) și Alexandru Papiu Ilarian (1827 —1877), ultimul fiind autorul unei lucrări privitoare la românii din Transilvania, în mod deosebit la desfășurarea revoluției din 1848 —1849 în această provincie (*Istoria românilor din Dacia Superioară*, Viena, 1852).

În această perioadă apar și primele periodice românești de istorie, mai întii „Arhiva românească”, editată de M. Kogălniceanu (2 volume, Iași, 1841 și 1845), apoi „Magazin istoric pentru Dacia” (București, 5 vol. 1845 —1848, la care se adaugă încă 2 vol., Viena, 1850 —1851), sub redacția lui August Treboniu Laurian și N. Bălcescu. Această din urmă revistă, publicînd articole de calitate, precum și izvoare istorice de primă importanță, avînd un caracter patriotic militant, și apărînd într-un tiraj considerabil pentru epoca respectivă (1000 —1500 exemplare) a stimulat în mod

deosebit mișcarea istoriografică. Paralel este inițiată și editarea principalelor izvoare istorice, în primul rând cronicile moldovenesti și muntene.

De remarcat faptul că istoriografia epocii romantice a reprezentat un factor esențial în viața politică și națională românească a vremii, în mod special în pregătirea ideologică a revoluției de la 1848 și în lupta pentru unitate și independență. Bălcescu rămâne personalitatea cea mai reprezentativă a revoluției române de la 1848, iar Kogălniceanu a jucat un rol de prim plan în toate evenimentele care au jalonat, pe parcursul secolului XIX, crearea României moderne. O idee fundamentală, cristalizată în mare măsură prin opera istoricilor acestei perioade, a fost concepția *dacoromanismului*, a unității tuturor românilor de pe teritoriul fostei Dacii (corespunzând teritoriului României de după anul 1918).

Romantismul se prelungește în istoriografia românească pînă în anii 1860—1870, într-o atmosferă politică efervescentă, dominată de crearea României, prin unirea Țării Românești și Moldovei (1859), urmată de reformele din timpul domniei lui Al. I. Cuza (1859—1866). În același timp încep să pătrundă însă noi idei științifice și filozofice, în istoriografie o anumită influență exercitînd pozitivismul. Auguste Comte și H. T. Buckle au fost bine cunoscuți în cercurile intelectuale românești. Se constată și treptata „profesionalizare” a științei istorice românești, mai ales în urma înființării Universităților din Iași (1860) și București (1864), precum și a creerii Academiei Române (sub numele inițial de Societatea Academică) în 1867. Se intensifică publicarea izvoarelor, printre marile colecții trebuind amintite *Tezaur de monumente istorice pentru România* (3 vol., editate de Al. Papiu Ilarian între 1862—1864), *Arhiva istorică a României* (4 vol., editate de B. P. Hasdeu între 1864—1867, cuprinzînd, pentru prima dată, un fond important de documente slave) și, realizarea cea mai de seamă în această direcție, *colecția Hurmuzaki*, bazată pe imensul material adunat de Eudoxiu Hurmuzaki (1812—1874) în arhivele europene, mai ales austriece (12 vol. apărute între 1876—1899 sub titlul *Documente privitoare la istoria românilor*, continuate apoi prin munca altor istorici). În același timp, istoria ocupă un spațiu tot mai apreciabil în publicațiile culturale și științifice ale vremii: „Convorbiri literare” (1867—1944), „Transilvania” (1868—1945), „Analele Academiei Române” (din 1869), „Columna lui Traian”, editată de B. P. Hasdeu (1870—1877 și 1882—1883), „Revista pentru istorie, arheologie și filologie” (1882—1922), editată de Grigore Tocilescu, „Arhiva societății științifice și literare” din Iași (din 1889) etc.

Ultimele decenii ale secolului al XIX-lea se caracterizează prin trecerea de la vechea istoriografie, de tip romantic, dominată de ideologia națională (și în unele cazuri — A. T. Laurian, de pildă — ajungînd la o serie de exagerări „latiniste”) la noile tendințe caracteristice istoriografiei europene în general, axate pe interpretarea critică, metodică, a izvorului istoric și pe reconstituirea riguroasă a cursului evenimentelor. Treptat, locul romantismului îl va lua „școala critică”, în contextul unui proces firesc de evoluție a științei istorice.

Tranziția între cele două concepții și metode istorice este reprezentată cu strălucire în istoriografia românească de Bogdan Petriceicu Hasdeu (1838—1907), istoric, filolog și lingvist, editor de documente, preocupat de cele mai variate probleme, dar în primul rând de originea și

continuitatea românilor (acordind într-o istoriografie marcată încă de ideile latiniste, o pondere însemnată substratului geto-dac) ca și de formarea statelor românești în evul mediu; toate aceste chestiuni sînt dezbătute pe larg în lucrarea fundamentală *Istoria critică a românilor* (2 vol., 1873—1875). Hasdeu a elaborat și o filozofie a istoriei originală. Considerînd că „un pozitivism bazat pe istorie trebuie să fie materialist, spiritualist și deist totodată”, el a încercat stabilirea unui echilibru între factorii materiali obiectivi, mersul legii al istoriei și liberul arbitru al omului sau popoarelor (fiecare avîndu-și geniul specific), precum și intervenția providenței. Totodată, Hasdeu, mergînd de altfel pe drumul trasat de pozitivism, a fost un remarcabil pionier în domeniul cercetărilor interdisciplinare. El însuși un mare filolog și lingvist, a folosit aceste discipline în investigația istorică; a apelat în același timp la antropologie (citînd adesea pe Darwin și pe Wallace), la geografie, la economie politică, la biologie și medicină etc.

Om de știință, Hasdeu a crezut în același timp în libertatea imaginației, a fanteziei, în dreptul, chiar în datoria istoricului, de a depăși litera strictă a documentului, de a acoperi printr-un efort al inteligenței spațiile albe ale trecutului. Îi plăcea să se compare cu Cuvier, în tentativa de a reconstitui o lume, pornind de la vestigii aparent neînsemnate. Opera lui Hasdeu s-a aflat în centrul unor aprinse polemici, continuate cu alți actori, și după moartea lui. Problema în discuție, esențială pentru meseria de istoric, este cea a raportului dintre documentare și imaginație, a alternativei între o istorie limitată dar relativ sigură și o istorie de vaste orizonturi și îndrăzneli, dar supusă în mod fatal unor aprecieri subiective, discutabile.

Contra metodei și concepției lui Hasdeu s-a ridicat în jurul anului 1870 societatea culturală „Junimea” (înființată în 1863), cu revista sa „Convorbiri literare”. Îndrumată de criticul literar și omul politic Titu Maiorescu (1840—1917), „Junimea” a promovat, pe parcursul citorva decenii, cele mai de seamă valori ale literaturii românești. În același timp, în ce privește istoriografia s-a pronunțat împotriva tendințelor romantice, generoase, patriotice, dar prea puțin riguroase sub raport științific, ca și împotriva abuzului de imaginație al operei lui Hasdeu. În viziunea junimistă istoricul trebuia să fie un cercetător metodic al faptelor trecutului, stabilite printr-o investigație documentară riguroasă. Singura preocupare trebuia să fie reconstituirea adevărului, pe baza unor izvoare sigure, în afara oricărei tendințe spre fantezia literară sau spre actualizarea politică forțată. Se simte aici influența școlii istorice germane, a metodei lui Ranke. Într-o societate care, după eferescența anilor 1848—1866, pornea pe calea unei evoluții normale, antiromantismul „Junimii”, apelul său la logică și rigurozitate, la aprecierea reală, nu imaginară, a faptelor prezente și trecute, au constituit un foarte util exercițiu de disciplinare intelectuală. Desigur, istoriografia junimistă apare mai săracă în comparație cu vastele planuri ale lui Hasdeu și lipsită de geniul acestuia. Ea a reprezentat însă, la vremea sa, o condiție esențială a progresului științific care cere, înainte de fantezie, disciplină, rigurozitate și realism. Cei mai tipici istorici junimiști, Dimitrie Onciul (1856—1923) și Ioan Bogdan (1864—1919) au reprezentat istoriografia critică, metodică de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. I. Bogdan a fost în primul rînd un desăvîrșit editor de izvoare medievale

(*Vechile cronicе moldovenești pînă la Ureche*, 1891), iar D. Onciul, un medievist care s-a consacrat studiului formării statelor feudale românești (*Originile Principatelor române*, 1899) și, mai presus de toate, un mare șef de școală, animator al unor seminarii concepute după metoda germană; el va fi urmat de o întreagă pleiadă de istorici erudiți, cercetători minuțioși ai documentului, printre care Constantin Giurescu (1875—1918), Ilie Minea (1881—1943) etc.

La „Junimea” a debutat și Alexandru D. Xenopol (1847—1920), unul dintre cei mai bine cunoscuți istorici români pe plan universal. El a părăsit însă la un moment dat această societate, mergînd pe drumul său propriu. Influențat în tinerețe de pozitivism, Xenopol a analizat pe larg, în unul din primele sale studii (*Istoriile civilizațiunii*, 1869), opera istorică a lui Buckle. Mai tîrziu s-a îndepărtat însă de pozitivism, de la care i-a rămas totuși gustul spre o istorie concepută în spirit larg, cuprinzînd aspecte diverse ale civilizației, ca și tendința de încadrare cit mai precisă a istoriei în sistemul general al științelor. În rest însă, a renunțat la ideea pozitivistă a unei legități istorice stricte, apropiindu-se în mod independent de concepția celor care vedeau în evoluția istorică o suită de fapte individuale, nerepetabile (Windelband, Rickert). Operele sale teoretice fundamentale sînt *Les Principes fondamentaux de l'histoire* (1899) și *La Théorie de l'histoire* (1908). Xenopol considera că există două categorii de științe: științe ale coexistenței și științe ale succesiunii. Ultimele, din care face parte și istoria, cuprind fapte ce nu se repetă niciodată identic. Din această pricină, în istorie nu ar fi posibilă existența legilor. „Coexistența dă naștere la legi, succesiunea la serii”, afirma el, considerînd că faptele istorice trebuie organizate în „serii”, prin intermediul cărora cauzalitatea în istorie poate fi înțeleasă mai bine ca în cazul științelor guvernate de legi, întrucît coborînd pe firul unei serii putem ajunge, din cauză în cauză, pînă în trecutul cel mai îndepărtat. În ce privește cauzele evoluției istorice, Xenopol considera că, pe lângă unii factori constanți (rasa și mediul fizic), există o forță nedefinită a evoluției și, alături de ea, unele forțe auxiliare: mediul intelectual, instinctul de conservare, individualitatea și hazardul.

Deși multe concluzii sînt discutabile, este remarcabil efortul lui Xenopol de a dovedi că istoria este o știință, cu trăsături și metode de cercetare proprii, căreia nu i se pot aplica mecanic, cum încercau unii pozitiviști (de pildă Buckle), legi și metode ale științelor naturii. Deși a acordat o prea mare importanță faptelor individuale, în defavoarea structurilor sociale de ansamblu, Xenopol a contribuit, în felul său, la declanșarea marilor transformări istoriografice ale secolului nostru. Contemporan al „școlii critice”, el a conceput istoria în mod mai larg ca aceasta, dovedind o preocupare constantă pentru marile probleme, pentru sinteză (a fost și un colaborator al lui Henri Berr, la „Revue de synthèse historique”).

Ca istoric al românilor, Xenopol s-a remarcă în mod deosebit prin combaterea argumentată a ideilor imigraționiste, în noua variantă a austriacului Robert Roesler, publicînd în 1884 lucrarea *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinții românilor în Dacia Traiană*. Opera sa fundamentală este însă marea sinteză *Istoria românilor din Dacia Traiană* (6 vol., 1888—1893) care prezintă istoria pămîntului și poporului românesc din antichitate pînă la Unirea din 1859; va fi continuată prin *Domnia lui Cuza Vodă*

(2 vol., 1903). Prin amploarea problematicii și spiritul de sinteză, această operă reprezintă cel mai de seamă monument al istoriografiei românești din a doua jumătate a secolului trecut.

În aceeași epocă se pun și bazele arheologiei românești. Dezvoltarea ei era cu atât mai necesară cu cât se puneau problema rezolvării unei serii întregi de întrebări privind istoria veche a României (substratul dacic, romanizarea, formarea poporului român, continuitatea), pentru care izvoarele literare clasice se dovediseră insuficiente. Prima perioadă a fost aceea a colecționarilor și amatorilor, stimulați și de descoperirea tezaurului de la Pietroasa, în 1837. Un Cezar Boliac (1813 — 1881), cercetător entuziast, dar lipsit de formație științifică, ilustrează această fază. O nouă generație este reprezentată de Alexandru Odobescu (1834 — 1895), arheolog erudit, titularul primului curs de arheologie ținut la Universitatea din București (1874) și autor al mai multor lucrări de specialitate, cea mai importantă fiind consacrată tezaurului de la Pietroasa (*Le trésor de Pétroussa*, Paris, 1889). Primul cercetător cu formație propriu-zisă de arheolog și epigrafist (specializare în Franța) a fost însă Grigore Tocilescu (1850 — 1909), care a inițiat numeroase săpături și, după ce publicase în tinerețe o istorie a Daciei (*Dacia înainte de romani*, 1880), s-a făcut cunoscut în lumea științifică europeană printr-o importantă monografie despre *Monumentul de la Adam-Klissi* (1895).

La începutul secolului al XX-lea, principiile „școlii critice” sînt puse sub semnul întrebării. La fel ca înainte cu o jumătate de veac, istoriografia română este din nou chemată să-și aducă contribuția, pe plan ideologic, la ultima fază a unei decisive lupte naționale, încheiată în 1918 cu realizarea unității politice depline a românilor, prin crearea României Mari. Fără a renunța la progresele, mai ales de ordin metodologic, realizate de „școala critică”, istoriografia românească își intensifică în această perioadă spiritul militant. Întocmai ca M. Kogălniceanu și N. Bălcescu, și spre deosebire de D. Onciul sau I. Bogdan, istoricul înțelege acum să fie în primele rînduri ale acțiunii politice și naționale. Este cazul lui Nicolae Iorga (1871 — 1940), cel mai de seamă istoric român, și al mai multor alți istorici, dintre care unii reprezentau direct provinciile aflate sub dominație străină: transilvăneanul Ioan Lupaș (1880 — 1967), bucovineanul Ion Nistor (1876 — 1962) etc.

Nicolae Iorga s-a format într-o atmosferă dominată de metoda școlii critice: studii la *École pratique des hautes études*, cu G. Monod, Ch. Bémont, Ch. Langlois, doctorat la Leipzig în 1893. În tinerețe a fost un neobosit adunător de documente istorice din toate colțurile Europei, iar în prima sa expunere la Universitatea din București (1894) s-a prezentat ca un discipol al lui Ranke, considerat „istoricul tip”. Curînd însă, personalitatea sa profund originală s-a înălțat deasupra metodelor istorice tradiționale. Într-o operă aproape incredibilă prin proporțiile ei, 1300 cărți și broșuri, peste 20.000 articole (cuprinzînd, pe lîngă istorie, și lucrări literare, politice etc.), Iorga a încercat să elaboreze o istorie vie care să nu se oprească la litera seacă a documentului, și în același timp o istorie „totală”, care să prindă într-o singură expunere întreaga diversitate a trecutului: „există o singură dezvoltare și toate manifestările de viață se prind într-însa”. Mergînd pe linia pronunțat națională a istoriografiei românești, el pune în centrul istoriei popoarele, considerate „creațiuni

necesare, permanente". În același timp însă, credea în „unitatea absolută a vieții omenești în orice margine de spațiu și timp”, și, în această perspectivă, și-a propus să spargă compartimentele tradiționale ale istoriei. Istoria social-economică, politică, culturală, a evenimentelor și personalităților, alcătuiește pentru el un tot omogen, după cum istoriile naționale se îmbină într-o unică istorie universală. Antichitatea și epoca contemporană, civilizațiile și situațiile cele mai diverse, sînt puse față în față, Iorga căutînd peste tot „similitudini, paralelisme și repetiții istorice”. Într-o asemenea viziune ar fi urmat să fie scrisă *Istoriologia umană*, vastă panoramă de istorie universală, întreruptă de la primele pagini prin asasinarea istoricului în 1940 (pentru cunoașterea mai directă a gândirii istorice a lui Iorga sînt semnificative textele cuprinse în volumul *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediții în 1911, 1933, 1944).

Peste tot ne aflăm departe de școala metodică și critică de la 1900. Scrisul lui Iorga este profund personal, ideile originale, adesea foarte subiective, unind cu îndrăzneală fapte aparent dispartate, trecutul îndepărtat și prezentul. Este o istorie vie, profund angajată în contemporaneitate. Nu trebuie uitat că Iorga a fost și un om politic, care a contribuit în chip esențial la pregătirea marii uniri naționale din 1918. Marea sa ambiție a fost aceea de a reconstitui cu adevărat viața trecutului, și în această privință, oricare ar fi deosebiri ce îi despart, se apropie de un mare contemporan al său, Lucien Febvre. „Dacă nu vezi omul — scria el — fă fizică, matematică, orice vrei, dar nu te amesteca într-un domeniu în care se cere de a face omul la fel cum a fost. Și, mărturisirea finală : „Aș fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent poetic, pentru a fi mai aproape de adevăr”.

Iorga a tratat aproape toate epocile și problemele istoriei românești, publicînd mii de documente (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 31 vol., 1901—1916 etc.) și nenumărate monografii și sinteze (*Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, 1901; *Istoria bisericii române*, 2 vol., 1908—1909; *Istoria armatei române*, 2 vol., 1910—1919; *Istoria comerțului românesc*, 1915; *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, 1915; *Istoria românilor prin călători*, 4 vol., 1920—1922; *Războiul pentru independența României*, 1927; *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol., 1935; *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, 3 vol., 1935—1936; *Istoria Bucureștilor*, 1939 etc.). Dintre lucrările în care tratează întreaga istorie națională, cele mai importante sînt: *Geschichte des rumänischen Volkes*, 2 vol., 1905 și *Istoria românilor*, 10 vol., 1936—1939 (ediție franceză: *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, 1937—1945). A adus contribuții importante la istoria Imperiului Bizantin, în a cărui civilizație vedea o sinteză viabilă, continuată și după prăbușirea Constantinopolului (*The Byzantine Empire*, 1907; *Histoire de la vie byzantine*, 3 vol., 1934; *Byzance après Byzance*, 1935) ca și la istoria Imperiului Otoman, înțeles într-o anumită măsură ca o continuare a celui bizantin (*Geschichte des osmanischen Reiches*, 5 vol., 1908—1913). A publicat lucrări privitoare la istoria cruciadelor (*Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-ème siècle*, 6 vol., 1899—1916; *Brève histoire des croisades*, 1924), la istoria multor popoare europene, mai ales a celor din Balcani, Franța și Italia, a scris diferite sinteze de istorie universală, culmi-

nind cu *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, 4 vol., 1926—1928, în care încerca o expunere pe deplin unitară, în locul prezentării separate a diferitelor țări și popoare.

Iorga a avut mari merite în constituirea școlii românești de istorie universală, înfloritoare în perioada interbelică, reprezentată prin istorici cum sînt Constantin Marinescu (n. 1891), Andrei Oțetea (1894—1977), Gheorghe I. Brătianu (1898—1953), precum și în promovarea studiilor bizantine, ilustrate, alături de numele său, de Orest Tafrali (1876—1937), Nicolae Bănescu (1878—1971) și, din nou, G. I. Brătianu; în 1924, din inițiativa lui Iorga, va avea loc la București primul congres internațional de studii bizantine și sud-est europene.

Destul de apropiat, prin concepția sa istorică, de N. Iorga a fost și marele arheolog și istoric al antichității romane și geto-dace Vasile Pârvan (1882—1927). Pornind de la materialul arheologic brut, Pârvan a încercat, într-un demers asemănător cu cel întreprins de N. Iorga, să redea în totalitate civilizația, viața spirituală a fiecărei epoci. În concepția sa, prezentată și în scrieri teoretice de sine stătătoare, scopul ultim al istoriei este *reconstituirea culturii*, a valorilor spirituale.

Ducînd mai departe tradiția arheologiei românești, Pârvan este cel care a constituit cu adevărat o școală în acest domeniu. A efectuat săpături atît în Dobrogea, cît și în cîmpia Dunării, șantierul de care se leagă în primul rînd numele său fiind cel de la Histria (inaugurat în 1914). Contribuțiile sale privesc civilizația geto-dacă (lucrarea fundamentală *Getica. O protoistorie a Daciei*, 1926), și procesul romanizării (*Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 1911; *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, 1923). S-a interesat, mai ales în prima parte a activității sale, și de istoria generală a antichității (*Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, 1909). În domeniul studiilor preistorice (neolitic, epoca bronzului), numele care se impune este cel al lui Ion Andreișescu (1888—1944), la rîndul său important creator de școală.

În perioada interbelică, „vechea școală” formată în jurul anului 1900, își continuă activitatea, în timp ce se ridică o nouă generație de istorici. Viața istoriografică a acestor două decenii este extrem de bogată și de animată. Cadrul însuși este mult mai larg: în loc de două universități sînt acum patru, adăugîndu-se cele din Cluj și Cernăuți; apar numeroase reviste de istorie, în timp ce mai înainte istoria era în general găzduită de publicații cu un profil cultural mai larg. Dintre periodice, mai importante sînt „Revista istorică” (1915—1946), condusă de N. Iorga, și „Revista istorică română” (1931—1947), reprezentînd „noua școală”, ambele publicate la București, „Anuarul Institutului de istorie națională” din Cluj (1921—1945), „Cercetări istorice” (1925—1947) la Iași, „Codrul Cosminului” (1924—1939) la Cernăuți etc. Funcționează și institute specializate, primul fiind Institutul de studii sud-est europene, întemeiat în 1914, urmat de Institutul de istorie națională din Cluj (1920), Institutul de istorie națională din București (1931), Institutul de istorie universală al lui N. Iorga (1937) și Institutul de istorie a românilor „A.D. Xenopol”, din Iași (1941). O mare însemnătate — pentru lărgirea orizontului tinerilor istorici și realizarea unor cercetări de istorie universală — au avut și cele două „Școli române”, create în 1921 din inițiativa lui N. Iorga, în Franța, la Fontenay-aux-Roses (lîngă Paris) și în Italia, la Roma. Ele au editat

două publicații valoroase: „Mélanges de l'École roumaine en France” (1923—1940) și „Ephemeris Dacoromana” (1923—1945). În general, istoricii români participă tot mai activ la viața istoriografică internațională. România s-a plasat printre primele țări — ca număr de comunicări — la congresele internaționale de la Bruxelles (1923), Oslo (1928), Varșovia (1933), Zürich (1938) și a fost membră fondatoare a Comitetului Internațional de științe istorice (1926), al cărui vice-președinte a devenit Iorga în 1938.

Din vechea generație de istorici se remarcă în această vreme N. Iorga și V. Pârvan la Universitatea din București, Ioan Lupaș, ca șef al școlii istorice clujene, Ilie Minea, animator al vieții istoriografice la Universitatea din Iași, Ion Nistor, la Universitatea din Cernăuți. Se impune însă, la începutul anilor 1930, o nouă generație, care aduce cu sine, în chip firesc, noi probleme și noi metode în abordarea trecutului, într-un moment când, pe plan mondial, istoriografia căuta să se adapteze la cerințele evoluției științifice, social-economice și politice.

Un grup de tineri: Gheorghe I. Brătianu, Petre P. Panaitescu (1900—1967), Constantin C. Giurescu (1901—1977), proclamă în 1931 existența unei „școli noi” istorice, definindu-și programul în antiteză cu metoda și concepția lui Iorga și ale generației sale. Într-un anumit sens, ei revin la momentul 1900, la principiile metodice ale lui D. Onciul și I. Bogdan. Ei cer respectarea strictă a adevărului și independența istoriei față de luptele politice și sociale, odată ce problema unității naționale fusese rezolvată. I se impută lui Iorga (ca pe vremuri lui Hasdeu) lipsa unei metode ferme de lucru, abuzul de imaginație, de subiectivism, tratarea în spirit romantic a istoriei, prin prisma unor considerente politice și naționale. În același timp, tinerii istorici își propuneau să promoveze în primul rând o istorie a civilizației, predominant social-economică. În mod deosebit, G. I. Brătianu și P. P. Panaitescu au ilustrat această tendință, într-un spirit asemănător cu cel al școlii de la „Annales”, inaugurată în 1929 de Lucien Febvre și Marc Bloch (cu ultimul, G. I. Brătianu a avut strânse legături).

P. P. Panaitescu s-a remarcat ca un important slavist și cercetător al evului mediu românesc, sub toate aspectele sale, de la structurile social-economice pînă la cele intelectuale și mentale (*Mihai Viteazul*, 1936; *Mircea cel Bătrîn*, 1944; *Interpretări românești*, 1947 etc.). G. I. Brătianu, interesat la rîndul său în mod deosebit de istoria social-economică, a cercetat comerțul italian în Marea Neagră (*Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, 1929) și diferite probleme ale istoriei bizantine (*Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, 1938). În ce privește istoria românească, a tratat problema continuității și a formării statelor românești (*Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, 1945); este remarcabilă tendința sa spre o istorie comparată și spre integrarea istoriei românești în istoria universală. Cel de-al treilea membru al „noii școli”, C.C. Giurescu, și-a sintetizat cercetările în *Istoria românilor*, pe care începe să o publice din anul 1935, o lucrare clară, precisă, care s-a bucurat de o largă popularitate.

Interesul pentru istoria social-economică și a civilizației era mai vechi. Încă în 1905, în discursul său de recepție la Academie, intitulat *Istoriografia română și problemele ei actuale*, I. Bogdan își exprimase convingerea că

știința istorică trebuie să se îndrepte spre studiul structurilor sociale, economice, demografice, etnografice, al instituțiilor și vieții culturale etc. Două preocupări de ordin mai general au contribuit la această evoluție. Mai întâi, problema agrară deosebit de acută (culminând cu marea răscoală țărănească din 1907) a îndreptat atenția multor istorici și oameni politici spre studiul evoluției țărănimii române. Pe de altă parte, procesul rapid de modernizare a societății românești, încă feudală și de tip oriental la 1800, capitalistă și integrată civilizației europene, la 1900, paralel cu constituirea, de la 1859 la 1918, a unui stat român unitar, dotat cu instituții moderne, au determinat interesul istoriografiei pentru explicarea acestei complexe evoluții. Dacă majoritatea istoricilor continuau să practice o istoriografie evenimentială de tip tradițional, se constată totuși și tendința spre o sociologizare a demersului istoric. Semnificativă pentru această orientare este opera lui Ștefan Zeletin (1882—1934), autor al unei istorii a ascensiunii burgheziei românești (*Burghezia română, originea și rolul ei istoric*, 1926) și teoretician — sub influența lui W. Sombart și, parțial, chiar a lui Karl Marx — a unei istorii concepute în chip sociologic.

Începând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în istoriografia română se răspîndește și concepția marxistă. Primii săi exponenți sînt Ioan Nădejde (1854—1928) și în special Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855—1920); ultimul a fost unul dintre conducătorii și teoreticienii mișcării socialiste românești, iar ca sociolog și istoric s-a remarcat printr-o analiză de tip marxist a problemei țărănești, publicată în 1910, sub titlul *Neoiobăgia, Studiu economico-social al problemei noastre agrare*. În perioada dintre cele două războaie mondiale, abordarea marxistă a istoriei înregistrează noi realizări. În 1925, Petre Constantinescu-Iași (1892—1977) publică studiul *Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor. O nouă concepție*, propunând o periodizare bazată pe succesiunea formațiunilor social-economice. Remarcabilă este opera lui Lucrețiu Pătrășcanu (1900—1954), militant și teoretician comunist, care a realizat o profundă analiză a societății românești în epoca modernă (perioada 1821—1907) în lucrarea sa *Un veac de frământări sociale*, scrisă în deceniul 4, dar editată în întregime abia în 1945. Pe plan teoretic, se remarcă în aceeași perioadă studiul lui Andrei Oțetea, *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și expunere*, publicat în 1938.

După 1944, istoriografia românească se angajează pe un drum nou, prin generalizarea concepției materialist-istorice, care, după cum am văzut, dăduse unele rezultate interesante și în deceniile anterioare. Anii 1944—1947 au reprezentat o perioadă de tranziție cînd, alături de școala marxistă în plină afirmare, au continuat să se manifeste și istoricii nemarxiști, sau antimarxiști, ai generației interbelice (un G. I. Brătianu, de pildă). Din 1947—1948 însă, întreg frontul istoric românesc se află unit în concepția interpretării materialiste a trecutului, mai mulți istorici care se afirmaseră în anii dinainte de război adoptînd ei înșiși această poziție. Urmarea a fost o reinterpretare de ansamblu a evoluției societății românești, prin prisma succesiunii formațiunilor social-economice, a luptei de clasă etc. și în același timp o lărgire spre noi domenii, a orizontului istoric. S-a acordat o atenție mult sporită istoriei economice și sociale, structurilor și luptelor de clasă, mișcării muncitorești, socialiste și comuniste etc. În prima

fază a existat însă și o anumită tendință spre schematism, spre aplicarea strictă a unor legi generale, în dauna reliefării aspectelor specifice ale istoriei românești.

Lucrarea care încununează această etapă este marea sinteză colec-tivă *Istoria României*, concepută în opt volume, din care au apărut însă numai patru, în anii 1960 – 1964, expunerea mergând pînă la anul 1878 (independența României). Dintre istoricii care s-au remarcat în peri-oada amintită, aducindu-și o contribuție substanțială și la *Istoria României*, trebuie amintiți, pentru epoca veche : Dumitru Berciu (n. 1907), Emil Condurachi (n. 1912), Constantin Daicoviciu (1898 – 1973), Ion Nestor (1905 – 1974), Dionisie M. Pippidi (n. 1905), Gheorghe Ștefan (1899 – 1980), Dumitru Tudor (n. 1908) ; pentru evul mediu : Mihai Berza (1907 – 1978), Barbu Cămpina (1923 – 1959), P. P. Poniștescu (cu importante studii de istorie social-economică și culturală), Ștefan Pascu (n. 1914), David Prodan (n. 1902) ; pentru epoca modernă : Vasile Maciu (1904 – 1981), Andrei Oțetea ; pentru epoca contemporană, Petre Constanti-nescu-Iași. Alături de acești istorici care, în majoritatea cazurilor, își începuseră activitatea înainte de cel de-al doilea război mondial, începe să se afirme o nouă generație care se află și astăzi în plină activitate.

Începînd din anii 1964 – 1965, școala istorică românească își diversifi-că în mod considerabil aria de investigație, își îmbogățește și își nuanțează demersul teoretic și metodologic. O caracteristică fundamentală a cercetării istorice din ultimul deceniu și jumătate este aplicarea concretă a concepției materialist-istorice la realitățile românești, la specificul istoriei României. Marxismul nu este înțeles ca o dogmă, ci ca o concepție gene-rală și o metodă de investigație care trebuie adaptate în chip creator la trăsăturile concrete ale fiecărei societăți. De aici – mergînd pe linia unei îndelungate tradiții – spiritul național, patriotic care străbate întreaga istoriografie românească actuală. Se constată în anii din urmă și o preocu-pare sporită (care se cere continuată și intensificată) pentru problemele și metodele noi ale istoriei ; s-au întreprins astfel studii de demografie isto-rică, de sociologie istorică, de istorie a mentalităților, s-a recurs la aplicarea unor metode matematice etc.

Activitatea istoriografică se desfășoară într-un cadru instituțional extrem de larg. Există mai multe institute de istorie : la București, Insti-tutul de istorie „N. Iorga”, Institutul de arheologie, Institutul de studii sud-est europene, Institutul de tracologie, precum și Institutul de studii isto-rică și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. și Centrul de istorie militară ; la Cluj-Napoca, Institutul de istorie și arheologie ; la Iași, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”. În general există o integrare științifică între institute și facultățile de istorie-filozofie (ale Universității din București, Cluj-Napoca și Iași), care asigură ele însele o parte considerabilă a producției științifice. O activitate intensă de cercetare realizează și muzeele, răspindite în întreaga țară (75 de muzee înregistrate de *Enciclopedia istoriografiei românești*), în primul rînd Muzeul de istorie națională din București, inau-gurat în anul 1972, precum și arhivele din diferite localități.

Rezultatele cercetării sînt valorificate în numeroase publicații de specialitate. Dintre revistele științifice care se bucură de o mai largă răs-pîndire, în țară și peste hotare, avînd și un număr mai mare de apariții

anuale, amintim „Revista de istorie” (12 numere anual), „Anale de istorie” (6 numere), „Revue roumaine d'histoire” (4 numere), „Revue des études sud-est européennes” (4 numere).

Sute de istorici, atît din vechea generație (un C. C. Giurescu, de pildă, care a dat o operă considerabilă în anii '60 și '70), cît și din ce în ce mai mulți istorici tineri, formați în anii socialismului, s-au afirmat în anii din urmă prin contribuțiile lor, care cuprind întreaga arie tematică a istoriei românești, precum și unele probleme de istorie universală (în mod deosebit sud-est europeană; în ce privește alte zone ale lumii se impune un efort sporit pentru revitalizarea studiilor românești de istorie universală și în general pentru integrarea cercetării românești în circuitul istoriografic mondial). Creșterea cantitativă (desigur și calitativă) a producției istoriografice este evidentă. Astfel, *Bibliografia istorică a României* (care nu este exhaustivă) consemnează pentru anii 1944—1969, deci pentru o perioadă de 25 de ani, un număr de 7701 titluri, iar apoi pentru perioade de numai 5 ani. 9920 titluri între 1969—1974 și 9986 (în realitate mult mai multe) între 1974—1979. Numeroasele lucrări individuale și colective stau la baza marilor sinteze în pregătire: *Istoria României* (în 11 volume) și *Istoria universală* (în 6 volume). Rezultatele remarcabile obținute, în trecut și în prezent, de știința istorică românească au căpătat o recunoaștere mondială prin organizarea la București, în august 1980, al celui de-al XV-lea Congres internațional de științe istorice; timp de o săptămînă, capitala României a fost și capitala istoriografiei mondiale.

Istoriografia românească are o evoluție de o jumătate de mileniu. Pe parcursul acestor cinci secole, ea a participat la dezvoltarea generală a concepțiilor, metodelor și practicii istorice. În prima fază a existenței sale (secolele XV—XVI) s-a încadrat în aria culturală slavo-bizantină, pentru ca, apoi, în secolele XVII—XVIII să fie puternic influențată de umanismul european, receptat prin filieră polonă, greacă sau italiană. Istoriografia luministă din jurul anului 1800 a avut ca modele concepția filozofică și lucrările istorice ale raționalismului francez și luminismului german, existînd de asemenea strînse legături și cu alte culturi — italiană, greacă etc. Istoricii romantici ai generației de la 1848 au fost influențați mai ales de ideile sociale și revoluționare ale istoriografiei franceze, și într-o anumită măsură, și de știința istorică germană. În a doua jumătate a secolului XIX și la începutul celui următor, istoricii români se formează pe lângă universitățile germane, reputate prin metoda riguroasă de lucru (A. D. Xenopol, V. Pârvan, într-o anumită măsură N. Iorga), pe lângă cele franceze (în primul rînd N. Iorga), și, în număr destul de mare, la școala austriacă, caracterizată, la fel ca cea germană, printr-o tehnică foarte precisă, dar și printr-un orizont teoretic mai îngust (D. Onciul, I. Bogdan, I. Nistor, C. Giurescu). Între cele două războaie mondiale, odată cu scăderea sensibilă a influenței germane și austriece, rămîne pe primul loc raportul cu istoriografia franceză, într-o anumită măsură și cu cea italiană, un rol însemnat avînd cele două școli române de la Paris și Roma.

Învățînd, după cum era și firesc, din realizările și experiența altor școli istorice, românii au contribuit, la rîndul lor, la îmbogățirea istoriografiei mondiale. Lucru firesc, dacă ținem seama de ponderea atît de însemnată a istoriei în cultura românească. Cîțiva mari istorici români sînt

și nume reprezentative ale științei istorice universale. Dimitrie Cantemir, Alexandru D. Xenopol, Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, G. I. Brătianu, sînt nume care dovedesc că istoriografia românească, prin ce a dat mai bun, a contribuit la îmbogățirea tezaurului cultural al omenirii întregi.

O concluzie esențială care se desprinde din trecerea în revistă a istoriografiei românești este caracterul ei profund național. *Național prin conținut* (unitatea și continuitatea poporului român, lupta sa pentru independență — fiind teme fundamentale tratate de toți istoricii importanți), *național prin concepția generală a istoriei* (al cărui mers se realizează, potrivit unei idei adînc înrădăcinate în istoriografia română, prin intermediul popoarelor, națiunilor, fiecare aducîndu-și contribuția specifică), *național prin misiunea politică* a istoricului și istoriei în societatea românească. Istoria a însemnat pentru români nu o simplă preocupare intelectuală, o știință printre alte științe, ci un important mijloc de făurire a conștiinței și unității naționale și una din forțele care au creat și înălțat statul românesc unitar și independent. Prin acest întreit caracter național al său — într-o epocă în care circulă explicații ale istoriei ce tind să minimalizeze rolul națiunilor în evoluția generală a omenirii — istoriografia românească își definește individualitatea în cadrul larg al istoriografiei universale.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. LUCRĂRI DE SINTEZĂ

- LUCIAN BOIA, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, 377 p.
Enciclopedia istoriografiei românești (coordonator științific Ștefan Ștefănescu), Edit. științifică și enciclopedică, București, 1978, 471 p.
Introduction à l'histoire romaine jusqu'en 1918 (autori: Vasile Maciu, Ștefan Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu, P. P. Panaitescu), Edit. Academiei, București, 1964, 100 p.
 POMPILIU TEODOR, *Evoluția gândirii istorice românești*, Edit. Dacia, Cluj, 1970, 477 p.

II. ȘCOLI, CURENTE ȘI PROBLEME ISTORIOGRAFICE

- EMIL CONDURACHI, *L'Archéologie roumaine au XXe siècle*, Edit. Academiei, București, 1963, 106 p.
 CONSTANTIN C. GIURESCU, *Probleme controversate în istoriografia română*, Edit. Albatros, București, 1977, 176 p.
 ION LUNGU, *Școala Ardeleană*, Edit. Minerva, București, 1978, 508 p.
 AUREL RĂDUȚIU, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Edit. Dacia, Cluj, 1973, 204 p.
 POMPILIU TEODOR, *Din gândirea materialist-istorică românească (1921—1944)*, Edit. științifică, București, 1972, 262 p.
 AL. ZUB, *Junimea. Implicații istoriografice. 1864—1885*, Edit. Junimea, Iași, 1976, 384 p.
 „Revista de istorie”, nr. 7—8/1980 (număr special: *Dezvoltarea istoriografiei românești în anii socialismului*)

III. CÎTEVA MONOGRAFII DE ISTORICI

- DAN BERINDEI, *Bălcescu*, Edit. Tineretului, București, 1969, 272 p.
 VIRGIL CÂNDEA, *Stolnicul între contemporani*, Edit. științifică, București, 1971, 180 p.
Nicolae Iorga. L'homme et l'œuvre (recueil édité par D. M. Pippidi), Edit. Academiei R.S.R., București, 1972, 414 p.
 PETRE P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Edit. Academiei, București, 1958, 270 p.

- MARIA PROTASE, *Petru Maior: un cititor de conștiințe*, Edit. Minerva, București, 1973, 415 p.
 A. D. Xenopol. *Studii privilegiate la viața și opera sa* (coordonatori: L. Boicu și Al. Zub),
 Edit. Academiei R.S.R., București, 1972, 445 p.
 G. ZANE, N. Bălcescu. *Opera. Omul. Epoca*, Edit. Eminescu, București, 1975, 415 p.
 AL. ZUB, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Edit. Junimea, Iași, 1974, 852 p.
 AL. ZUB, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Edit. Junimea, Iași, 1974, 492 p.

Notă: Nu am indicat în prezenta bibliografie decât unele lucrări apărute în volum, de preferință în ultimii ani. Pentru o informare mai detaliată asupra cercetărilor de istoriografie, se poate consulta *Bibliografia istorică a României*, vol. I (1944—1969), Edit. Academiei R.S.R., București, 1970, p. 5—18; vol. IV (1969—1974), 1975, p. 22—48; vol. V (1974—1979), 1980, p. 17—34. Vezi și Lucian Boia, *Studiile de istoria a istoriografiei*, în „Revista de istorie”, nr. 7—8/1980, p. 1569—1580.

L'ÉVOLUTION DE LA SCIENCE HISTORIQUE ROUMAINE

RÉSUMÉ

La présente étude expose de manière succincte l'évolution de l'historiographie roumaine depuis sa première manifestation (la Chronique d'Etienne le Grand de la seconde moitié du XVe siècle) jusqu'à nos jours, définissant les principales étapes suivantes :

1. Les chroniques des XVe — XVIe siècles à caractère slavo-byzantin.

2. L'historiographie du XVIIe siècle et du début du XVIIIe siècle influencée par l'humanisme, atteignant son point culminant par les œuvres de Constantin Cantacuzène (1640—1716) et Démètre Cantemir (1673—1723).

3. L'historiographie de l'époque des Lumières, seconde moitié du XVIIIe siècle — début du XIXe siècle, représentée notamment par l'Ecole Transylvaine, courant érudit et en même temps empreint d'esprit patriotique militant.

4. L'historiographie romantique de la génération qui s'est affirmée au temps de la révolution de 1848 et de l'Union des Principautés Roumaines en 1859, admirablement représentée par Mihail Kogălniceanu (1817—1891) et Nicolae Bălcescu (1819—1852).

5. La période des dernières décennies du XIXe siècle, caractérisée par le passage de l'historiographie du type romantique aux méthodes rigoureuses de l'école critique, dominée par les noms de B. P. Hasdeu (1838—1907), A. D. Xenopol (1847—1920), Dimitrie Onciul (1856—1923) et Ioan Bogdan (1864—1919).

6. Le début du XXe siècle marqué par une certaine réaction contre les limites trop étroites de l'école critique et par la réaffirmation du rôle national de l'histoire à un moment où l'on prépare l'Union de 1918 ; les principales personnalités en sont N. Iorga (1871—1940) et Vasile Pârvan (1882—1927).

7. La période de l'entre-deux guerres, caractérisée par une historiographie particulièrement riche et diverse, par une plus grande préoccupation pour l'histoire socio-économique et l'histoire de la civilisation, de même que par l'intensification des études d'histoire universelle. „La nouvelle école historique” de G. I. Brătianu (1898—1953), P. P. Panai-

tescu (1900—1967) et C. C. Giurescu (1901—1977), se prononce, en combattant „l'ancienne école” dominée par N. Iorga, pour une histoire plus complète et plus rigoureuse.

8. L'historiographie marxiste contemporaine (depuis 1944 jusqu'à présent) comportant trois sous-périodes :

a) l'étape de transition des années 1944—1947 ;

b) l'étape 1948—1964/65, caractérisée par la réinterprétation de l'histoire roumaine dans l'esprit du matérialisme historique (ayant aussi des limites et déficiences du fait de l'application trop rigide de certaines lois générales au détriment des particularités nationales).

c) l'étape qui commence à partir de 1964/1965, caractérisée par l'application originale du matérialisme historique, en tenant compte du caractère spécifique de l'histoire roumaine, et par l'extension considérable de la recherche historique par l'approche de nouveaux domaines, problèmes et méthodes.

EVOLUȚIA STATISTICĂ A PRESEI ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

DE

NICOLAE DASCĂLU

Analiza statistică a evoluției publicațiilor periodice, aprecia autorul unui studiu consacrat centenarului presei românești transilvănene, nu poate dezvălui întreaga valoare a fenomenului ci rămâne doar un auxiliar care contribuie însă foarte mult la evidențierea respectivei valori¹. Afirmarea este cât se poate de valabilă pentru întreaga presă din România interbelică care, ca o consecință pozitivă a formării statului național unitar român, a cunoscut o amploare fără precedent. Reconstituirea evoluției statistice a presei din România interbelică va fi în măsură să reliefeze ponderea acesteia în viața culturală a țării.

Obiectivul pe care ni-l propunem nu este dintre cele ușor realizabile, în primul rând datorită numărului foarte mare al periodicelor și în al doilea rând datorită instabilității statistice a acestora. În raportul asupra situației presei române, prezentat la Conferința constitutivă a Asociației de presă polono-română, în 1926, Raul Anastasiu de la Ministerul de Externe, accentua că statistica nu poate exprima decât situația dintr-un moment dat, deoarece cu o zi înainte sau una după, tabloul era diferit. Aceasta întrucât dintr-o multitudine de motive, cotidian, periodice dispăreau, reapăreau, altele își schimbau titlul; unele erau suspendate de autorități pentru ca după puțin timp să fie refondate cu o altă denumire².

Chiar și în aceste condiții, cercetarea ar fi ușurată de existența unor instrumente de lucru, comparabile cu cele elaborate pentru perioada anterioară primului război mondial. Astfel, încă în anul 1887 a fost publicată *Bibliografia publicațiilor periodice românești și a celor publicate în limbi străine în România sau de români în străinătate, 1817—1887*, întocmită de Al. Pop³. Pentru perioada 1820—1906 există catalogul alfabetic cu titlul *Publicațiile periodice românești. Ziare, gazete, reviste*, de Nerva Hodoș și Al. Sadi-Ionescu, cu o introducere de I. Bianu. Continuarea acestuia, în fapt volumul al doilea al lucrării, privind etapa 1907—1918 și cu un supliment pentru anii 1790—1906, a fost elaborată de G. Băiculescu,

¹ O. Boitoș, *Periodicele ardeleni în răstimp de 100 de ani*, Tipografia Națională, Cluj, 1938, p. 5.

² *La Presse Polono-Roumaine. Conference constitutive, Galatz, 6—8 mai 1926*, Ministère des Affaires Etrangères, Bucarest, 1926, p. 80—81.

³ *Bibliografia publicațiilor periodice românești și a celor publicate în limbi străine în România sau de români în străinătate, 1817—1887*, de Al. Pop, în „Analele Academiei Române”, seria 2, tom X, Dezbateri (1887—1888), p. 177—337.

G. Răduică și N. Onofrei, în special în baza fondului de periodice al Bibliotecii Academiei⁴.

I. Lupu, N. Camariano și O. Papadima au editat *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, din care au apărut primele două volume, în trei părți, referitor la anii 1790—1858⁵. Un alt instrument prețios pentru statistica presei românești anterioare primului război mondial este *Anuarul presei române și lumii politice*, editat pentru anii 1907—1914 și care indică majoritatea publicațiilor periodice din România și a celor românești din străinătate⁶. Între alte surse, complementare să menționăm și *Anuarul României și capitalei București*, apărut în 1915⁷. Nu trebuie omisă, desigur, nici lucrarea lui Nicolae Iorga, *Istoria presei românești, de la primele începuturi pînă la 1916*⁸.

Nimic comparabil cu aceste instrumente de lucru nu dispunem în ce privește amploarea, pentru România interbelică. E drept că pentru anii 1925—1940 a fost publicat *Catalogul presei din România* (ediția pentru 1925 se numea *Catalogul ziarelor din România*, deși menționa și revistele existente) dar acesta este restrictiv, deoarece indică numai acele publicații periodice care aveau spațiu afectat micii publicități. Aceasta înseamnă, în aprecierea noastră, circa 40 % din ziare și 20 % din revistele anilor respectivi⁹. Sporadic, la Constanța a fost editat un *Anuar al Presei Române și al lumii politice* care nu indică, în ciuda titlului, decît periodicele din localitatea unde apărea și o infimă parte din ziarele și revistele din restul țării¹⁰.

Dată fiind această situație, am cules datele necesare pentru analiza statistică a publicațiilor periodice din România interbelică dintr-o multitudine de surse, complementare, editate și inedite. Cum pe parcursul investigației noastre vom mai menționa unele titluri, ne vom limita la acest paragraf a indica cele mai importante lucrări ce oferă date privind presa românească interbelică. De asemenea vom face referiri la sursele de arhivă consultate pentru ca, în baza celor două elemente, să reliefăm stadiul în care ne aflăm cînd am început cercetarea subiectului dat.

O caracteristică a istoriografiei istoriei presei din România o constituie faptul că lucrările din epocă abordează subiectul cu precădere din punct de vedere lingvistic, în timp ce studiile din istoriografia marxistă privesc în mod special două domenii tematice, anume presa muncitorească

⁴ Nerva-Hodoș, Al. Sadi-Ionescu, *Publicațiunile periodice românești. Ziare, gazete, reviste*, vol. I, *Catalogul alfabetic, 1820—1906*, Socec, București, 1913, 817 p.; G. Bălculescu, G. Răduică, N. Onofrei, *Publicațiile periodice românești*, tom II, *Catalog alfabetic, 1907—1918; supliment 1790—1906*, Edit. Academiei, București, 1969, 867 p.

⁵ *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, întocmită de I. Lupu, M. Camariano și O. Papadima, vol. I—II 1790—1858, partea 1—3, Edit. Academiei, București, 1966—1972.

⁶ *Anuarul Presei Române și lumii politice, 1907—1914*, 8 vol. Institutul de Arte Grafice, București.

⁷ *Anuarul României și capitalei București, 1914—1915*, f. ed., București, partea 2, p. 187—197.

⁸ Nicolae Iorga, *Istoria presei românești, de la primele începuturi pînă la 1916*, Adevărul, București, 1922, 192 p.

⁹ *Catalogul presei din România*, 16 volume anuale, 1925—1940, Agenția Rudolf Mosse, București.

¹⁰ *Anuarul presei Române și al lumii politice*, ed. VII, 1926—1927, Institutul de Arte Grafice, Constanța, 1926, 158 p.

precum și presa literară. Această trăsătură nu exclude însă unele reconstruiri de ansamblu, care rămân totuși puține și incomplete.

Dintre lucrările care ne oferă date privind presa din România în anumiți ani, putem menționa următoarele: *Almanahul dicționar al presei din România și a celei românești de pretutindeni*, întocmit de G. Caliga, care indică cele mai importante perioade românești din trecut și din momentul dat, anume 1926, oferind și câteva date despre cei mai importanți ziariști; de reținut că autorul indică pentru cele mai de seamă ziare din România și tirajul¹¹; M. G. Adamescu, în *Bibliographie de la Roumanie* publică într-o anexă, lista periodicelor existente în țară în 1928¹². Emil Samoilă ne oferă tabloul parțial (cotidiane și săptămânale) al presei românești din anul 1932, menționând date statistice, biografiile ziariștilor și aspecte ale structurii și editării periodicelor¹³; volumul *Politics and Political Parties in Romania*, editat în Anglia în 1936, prezintă micromonografiile principalelor ziare politice din țară¹⁴; A. J. Georgescu, după o incursiune în istoria presei românești, înscrie situația presei catolice în tabloul general al periodicelor din România anului 1936¹⁵.

Prețioase date statistice privind presa ne oferă și unele publicații periodice din țară sau străinătate. Astfel, revista lunară *Buletinul Cărții Românești* ne oferă informații privind revistele lunare din România, pentru anii 1929—1939. Publicația americană *Political Handbook of the World. Parliaments, Parties and Press* indică la secțiunea privind România cele mai importante periodice din țară¹⁶. Unica publicație străină care, pentru câțiva ani, ne oferă date statistice globale privind presa din România, date parvenind din surse oficiale, este *Handbook of Central and East Europe*, editată în Elveția, pentru anii 1932—1938¹⁷.

Să indicăm și câteva lucrări ce privesc situația regională sau locală a presei, pentru anumite etape. Astfel, Sebastian Bornemisa, într-un studiu din 1921, analizează comparativ tabloul publicațiilor periodice transilvănene înainte și după Unire. Același autor, într-un alt studiu, abordează problematica unui gen de periodice specific Transilvaniei, anume „gazetele populare”, scrise special pentru sate¹⁸. O privire de ansamblu asupra presei transilvănene, așa cum se prezenta în 1929, ne oferă Emanoil Bucuța; Aurel Cosma a început, deși n-a terminat-o, istoria presei române din Banat iar S. Semilian a realizat prin lucrarea sa *Istoricul presei brăilene*,

¹¹ G. Caliga, *Almanahul dicționar al presei din România și a celei românești de pretutindeni*, Fundația principele Carol, București, 1926, 179 p.

¹² M. G. Adamescu, *Bibliographie de la Roumanie*, Adevărul, Bucarest, 1930, Annexe A.

¹³ E. Samoilă, *Ziaristica. Presa modernă*, Adevărul, București, 1932, p. 172—228.

¹⁴ *Politics and Political Parties in Roumania*, International Reference Library, London, 1936, p. 349—386.

¹⁵ A. J. Georgescu, *La presse périodique en Roumanie*, Edit. Sfânta Unire, Oradea, 1936, p. 147—182.

¹⁶ „Buletinul Cărții Românești”, București, 1929, I; *Political Handbook of the World. Parliaments, Parties and Press*, New York, 1927—1939 (12 vol.).

¹⁷ *Handbook of Central and East Europe*, Zurich, 1932—1938 (6 volume).

¹⁸ S. Bornemisa, *Publicațiile din Transilvania dinainte de război și situația lor actuală*, în „Gazeta Cărților”, Ploiești, 1921, I, nr. 5, p. 1—2; *Idem*, *Gazetele populare din Transilvania*, Astra Ardeleană, Cluj, 1939, 16 p.

(1839—1926) un model de analiză a presei locale, care din nefericire, nu acoperă decât o parte din perioada ce ne interesează¹⁹.

Un mare număr de studii au fost consacrate situației presei minorităților naționale din România interbelică. Avînd în vedere interesul deosebit al acestui aspect, intenționăm a scrie un studiu special, așa încît aici vom indica doar cîteva titluri. Majoritatea lucrărilor abordează, de fapt, doar unele componente ale presei minoritare, singura analiză de ansamblu fiind lucrarea oficială *Die Minderheitenpresse in Rumänien 1918—1940*, care face referiri la periodicele maghiare, germane, cele în limbi slave sau în turcă. Să mai menționăm: Niculae Ferenczi, *Presa maghiară din România, 1918—1928*; Traian Chirilă, *Douăzeci de ani de activitate a presei minoritare maghiare din România* care, în pofida titlului, cuprinde doar statistica din anul 1937; pentru același an lista periodicelor germane apare în buletinul Agenției „Observator”, nr. 3/1938²⁰.

Să mai menționăm două lucrări editate în epocă: cea a lui Claudiu Isopescu, privind publicațiile periodice româno-italiene și cea a lui I. Moța, fondator al ziarului „Libertatea” din Orăștie²¹.

Cercetările privind evoluția publicațiilor periodice în România interbelică, întreprinse după 23 August 1944 s-au axat mai ales pe problemele presei de stînga și democratice. Chiar și în lucrarea lui C. Antip, *Contribuții la istoria presei române*, majoritatea spațiului afectat perioadei dintre cele două războaie mondiale se referă la presa comunistă. Nu lipsesc însă nici aprecieri privind presa burgheză tradițională sau cea a extremei — dreapta după cum sînt foarte bine schițate cîteva din caracteristicile de bază ale evoluției publicațiilor periodice în etapa dată²².

Să cităm cele mai importante lucrări de interpretare sau culegeri de articole din presa de stînga interbelică, în ordinea apariției lor: A. I. Sizionenko ne prezintă o schiță a istoriei presei comuniste din România; Titu Georgescu și Mircea Ioanid oferă prezentarea bibliografică a 435 periodice ale P.C.R. și ale organizațiilor sale de masă, existente între anii 1921—1944; A. Karețchi și C. Cloșcă au întocmit o culegere de materiale din publicațiile antifasciste ieșene; C. Dragoman a elaborat catalogul publicațiilor muncitorești intrate în Biblioteca „Astra” din Sibiu; Heinz Stănescu a reunit într-un volum cele mai reprezentative articole din presa socialistă germană din România, pentru anii 1893—1921, deci acoperind numai începutul perioadei analizate de noi; Gh. Sbirnă a reunit într-un volum texte reprezentative din presa comunistă și democratică; Olimpiu Matichescu a analizat tematica presei tineretului revoluționar din România

¹⁹ Emanoil Bucuța, *Statistica publicațiilor periodice din Transilvania, în Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul, 1918—1928*, vol. II, Cultura Națională, București, 1929, p. 1291—1304; Aurel Cosma, *Istoria presei române din Banat*, vol. I, Unirea Română, Timișoara, 1932, 156 p.; S. Semilian, *Istoricul presei brăilene de la 1839 pînă la 1926*, Tipografia Modernă, Brăila, 1927, 233 p.

²⁰ *Die Minderheitenpresse in Rumänien, 1918—1940*, f. ed. Bukarest, 1940, 19 p.; N. Ferenczi *Presa maghiară din România, 1918—1928*, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, vol. II, p. 1305—1309; Traian Chirilă, *Douăzeci de ani de activitate a presei minoritare maghiare din România*, în „Observator”, 1940, VII, nr. 19—20, p. 4—10; *Presa germană din România*, în „Observator”, 1938, V, nr. 3, p. 7—10.

²¹ C. Isopescu, *La stampa periodica romana-italiana in Romania e in Italia*, Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1937, 366 p.; I. Moța, *42 de ani de gazetărie*, Tipografia Astra, Orăștie, 1935, 88 p.

²² C. Antip, *Contribuții la istoria presei române*, f.ed., București, 1964, p. 89—148.

interbelică; Ion Spălățelu a analizat într-o lucrare, presa revoluționară și democratică românească din anii 1930—1940, iar în alta a prezentat aspecte ale atitudinii presei de stînga față de marile probleme ale României în etapa 1933—1940; în sfîrșit să menționăm și volumul IV al culegerii de articole din seria *Presă comunistă și a organizațiilor de masă create și conduse de P.C.R.*, privind anii 1921—1924²³.

Din seria de lucrări privind presa literară românească interbelică, să cităm vol. II al lucrării lui I. Hangiu precum și lucrarea colectivă: *Reviste progresiste românești interbelice*. Iar dintre monografiile unor reviste, să amintim pe cea a lui Dumitru Micu privind „*Gîndirea*” și *gîndirismul* ca și pe cea a lui Gh. Gheorghîță referitoare la revista și cenaclul „*Sburătorul*”²⁴. Să amintim, ca instrument de lucru, și indexul bibliografic al periodicelor cu privire la educație și învățămînt, întocmit de C. Dinu²⁵.

Pentru presa de limbă germană din România interbelică se poate consulta lucrarea elaborată sub conducerea lui E. Eisenburger și M. Kroner²⁶. Să amintim și faptul că în revista „*Presa Noastră*” editată din 1956 din Uniunea Ziaristilor din R.S.R. au fost publicate și numeroase articole privind aspecte ale evoluției publicațiilor periodice din România interbelică.

Vom încheia paragraful privind istoriografia problemei analizate cu menționarea a două lucrări apărute în străinătate: cea a lui Béla Dézsényi care încadrează scurtul paragraf privind periodicele din România interbelică în tabloul general al presei din statele dunărene; de asemenea volumul lui Joseph Rotschild, *East Central Europe between Two World Wars* care, în capitolul privind România, are un spațiu restrîns privind statistica presei în 1930, pe care o apreciază eronat, după cum afirmațiile privind corupția ce guverna presa din țară în etapa dată sînt exagerate²⁷.

²³ A. I. Sizonenko, *Ocerk istorji kommunisticeski peciat Rumnii*, Moskva, 1961, 76 p.; Titu Georgescu, Mircea Ioanid, *Presa P.C.R. și a organizațiilor sale de masă 1921—1944*, Edit. științifică, București, 1963, 384 p.; A. Karețchi, C. Cloșcă, *Publicații antifasciste ieșene*, f. ed., Iași, 1969, 210 p.; C. Dragoman, *Publicațiile politice și profesionale muncitorești*, Biblioteca Astra, Sibiu, 1971, 95 p.; Heinz Stănescu, *Im Spiegel der Presse. Sozialistische deutsche Publizistik Rumaniens bis 1921*, Kriterion, Bukarest, 1972, 180 p.; Gh. Sbirnă, *Așa a fost ieri. Culegere de texte din presa comunistă și democratică*, Edit. politică, București, 1972, 197 p.; Olimpiu Maticescu, *O tribună de luptă — presa tineretului revoluționar din România*, Edit. politică, București, 1972, 232 p.; Ion Spălățelu, *Presa revoluționară și democratică românească între anii 1930—1940*, Edit. politică, București, 1974, 199 p.; Ion Spălățelu, *Printre soarfecele cenzurii*, Edit. politică, București, 1974, 194 p.; *Presa comunistă și a organizațiilor de masă create și conduse de P.C.R., 1921—1924*, vol. IV, Edit. politică, București, 1978, 483 p.

²⁴ I. Hangiu, *Presa literară românească. Articole program de ziare și reviste, 1789—1948*, vol. II. Edit. pentru literatură, București, 1968, 766 p.; *Reviste progresiste românești interbelice*, Minerva, București, 1972, 456 p.; D. Micu, *Gîndirea și gîndirismul*, Minerva, București, 1975, 1041 p.; Gh. Gheorghîță, „*Sburătorul*”. *Revista și cenaclul*, Minerva, București, 1976, 526 p.

²⁵ C. Dinu, *Index bibliografic al periodicelor cu privire la educație și învățămînt*, București, 1973, f. 68—196 (multigrafat); vezi și C. Dinu, L. Gertenberg, *Învățămîntul în presa progresistă și de partid, 1872—1944*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1961, 218 p.

²⁶ *Die Zeit in der Zeitung. Beiträge zur rumänien deutschen politischen Publizistik*, E. Eisenburger und Michael Kroner, Dacia Verlag, Cluj-Napoca, 1977, 256 p.

²⁷ Bela Dézsényi, *Az idoszaki sajtó története a Dunataj országaiban*, Gergely R. Kiadása, Budapest, 1947, p. 42—57; Joseph Rotschild, *East Central Europe between Two World Wars*, University of Washington Press, Seattle and London, 1974, p. 321.

Acestea sînt doar o parte din lucrările care ne-au furnizat informații, adesea contradictorii, privind statistica presei în România interbelică. În chip firesc, vom completa lista lor cu altele menționate în analiza noastră precum și cu seria de documente inedite. Acestea din urmă se află depozitate la Arhivele Statului, în fondul Ministerul Propagandei Naționale, în special la secțiunea privind presa internă. Precizăm doar că în 1926, în luna decembrie, a fost adoptată hotărîrea de crearea a unei instituții de stat cu atribuții în materie de presă, anume Direcția presei și informațiilor. Aceasta va avea titulatura schimbată destul de des, ca și apartenența la Ministerul de Externe sau la Președinția Consiliului de Miniștri, alternativ. Din 1939, de la crearea Ministerului Propagandei Naționale, de unde și denumirea fondului de arhivă, Direcția presei a fost înglobată acestui departament avînd, între alte secțiuni, și pe cea a presei interne ale cărei documente ne furnizează majoritatea materialului inedit folosit în elaborarea studiului nostru.

Așadar, în baza surselor, edite sau inedite menționate deja sau care vor fi în cele ce urmează, vom încerca a reconstitui tabloul de ansamblu al evoluției statistice a presei din România interbelică. Ținem să subliniem că instabilitatea statistică, menționată deja, face ca datele avansate, chiar de către documente oficiale, să nu fie complete. Totuși dacă vom lucra cu o minimă statistică, de regulă aceasta se va apropia foarte mult pentru mai toți anii, de totalul absolut existent. Compararea datelor provenind din diverse surse ne va permite să reliefăm că minusurile înregistrate sînt, de regulă, minime și în consecință nu pot afecta formularea unor concluzii solide. Ne propunem a începe cu schițarea evoluției statistice a presei în România dintre cele două războaie mondiale pornind de la unica sursă care ne oferă date pentru întreaga perioadă a anume creșterea fondului de periodice al Bibliotecii Academiei. Următoarele paragrafe se vor referi la : statistica presei, pe ani, în baza altor izvoare edite sau inedite, deci doar pentru o parte din întreaga perioadă ; centrele de presă ; principalele periodice din România interbelică ; comparația cu statistica periodicelor din alte state, în etapa dată. Foarte adesea vom face referiri și la aspecte mai puțin cunoscute, ca acela al tirajului periodicelor, încercînd chiar o estimare a ponderei acestora în raport cu populația țării. De asemenea, vom analiza și profilul periodicelor, așa încît cercetarea statistică a presei din România interbelică se va prezenta ca o abordare complexă.

Așa cum subliniam mai sus, unica sursă care ne oferă o continuitate absolută în investigarea statisticii presei din România interbelică este creșterea fondului de periodice al Bibliotecii Academiei²⁸. Aceasta, în baza legii din 1904, cu modificările din 1922, 1937 și 1941, privind dreptul de depozit legal, a primit citeva exemplare din orice tipăritură din România direct dela editori sau tipografi. Biblioteca Academiei, în fruntea căreia s-a aflat în mai toată perioada Ion Bîanu, a înțeles să-și exercite acest drept legal și în caz de nerespectare, a recurs la căile oferite de lege, începînd cu reclamațiile și terminînd cu acțiunea în judecată. Asemenea metode

²⁸ Pentru o privire de ansamblu vezi: G. Bălculescu, *Fondul de publicații periodice ale B.A.R.*, în „Studii și cercetări de documentare și bibliologie”, 1967, nr. 2—3, p. 289—299; N. Mironescu, V. Moldoveanu, *Presa românească în Biblioteca Academiei*, în „Presa noastră”, 1966, XI, nr. 9, p. 3—6.

au fost, la modul general eficace prin amploarea și perseverența cu care au fost promovate. Astfel, în anul 1920 Biblioteca Academiei a făcut 1483 reclamații și a acționat în judecată 131 tipografi pentru 160 publicații netrimise; în 1927, s-au făcut 2722 reclamații și 1103 acționări în judecată; în 1934, 3365 reclamații și 258 acționări în judecată, etc., etc. În toate aceste cazuri Biblioteca Academiei a avut câștig de cauză și fondurile sale periodice au crescut prin recuperarea ziarelor sau revistelor netrimise. Anual, comisia permanentă pentru bibliotecă, a Academiei, prezenta în dezbaterile generale ale celui mai înalt for științific al țării, raportul privind activitatea acesteia. În raport se menționa și numărul de periodice din țară care au intrat în fondurile Bibliotecii. Acestei surse, deci rapoartelor anuale de activitate, publicate în „Analele Academiei Române” li se adaugă catalogul detaliat înglobat în seria *Creșterea colecțiilor*. Din nefericire, pentru tipărituri, deci inclusiv presa, nu s-au publicat decât volume privind anii 1919, 1936 și 1937 care oferă date importante pentru clasificarea tematică a periodicelor din România în anii respectivi.

În baza comparației cu alte surse putem aprecia că, pentru perioada interbelică, cu excepția primilor ani de după război când s-au ivit rămăneri în urmă nerecuperate din cauza procesului în curs al unificării administrative a țării, Biblioteca Academiei a primit circa 90% din periodicele editate în țară. Ca urmare, vom denumi situația provenind din această sursă ca fiind minima evoluției statistice. În baza rapoartelor anuale ale activității Bibliotecii Academiei această minimă se prezintă după cum urmează²⁹:

ANUL	TOTAL PERIODICE	ANUL	TOTAL PERIODICE
1910	721	1926	1501
1911	609	1927	1562
1912	660	1928	1645
1913	657	1929	1692
1914	635	1930	1762
1915	617	1931	1921
1916	601	1932	2036
1917	13	1933	2185
1918	16	1934	2240
1919	754	1935	2351
1920	920	1936	2295
1921	953	1937	2330
1922	1233	1938	2046
1923	1390	1939	1656
1924	1229	1940	1483
1925	1440	1941	970

Cifrele de mai sus, arată foarte clar că începând cu 1910 numărul periodicelor scade constant minima fiind anul 1917, când din cauza războiului, în România apăreau doar 4 ziare (2 la Iași — „Neamul românesc” și „România” și 2 în Bucureștiul ocupat, precum și 9 reviste). Cu 1919 începe o ascensiune pronunțată și permanentă ce

²⁹ „Analele Academiei Române”, seria 2, Dezbaterile tom. XXXVII (1914)—LXII (1941).

are în 1935 punctul de vîrf. După oscilațiile din 1936 și 1937, declinul este pronunțat, cauzele fiind multiple. Astfel, pe lângă obișnuitele motivații ale dispariției periodicelor după 1938 acțiunea sistematică, începută de fapt de guvernul Goga —Cuza și extinsă de dictatura regală, de suprimare a ziarelor evreiești și democratice mai ales, a avut efecte negative asupra quantumului total al publicațiilor periodice. Din 1940 acestei cauze i se adaugă o alta, cel puțin la fel de gravă anume amputarea teritoriului statului național unitar român, care alături de alte efecte negative, a dus, după cum vom arăta într-un alt paragraf, și la dispariția periodicelor ce existaseră anterior în teritoriile cedate. Ca urmare, în 1941 se înregistrează un nivel relativ apropiat de cel al anului 1919 sau 1910 pentru perioada antebelică.

În ce privește ponderea pe care, în cifra totală o aveau ziarurile și revistele, aceeași sursă nu ne oferă date decît pentru anii 1930 —1941. Tabelul de mai jos arată minimele statistice ale ziarelor și revistelor intrate în Biblioteca Academiei în baza depozitului legal³⁰.

ANUL	ZIARE	REVISTE	TOTAL PERIODICE
1930	1064	698	1762
1931	1363	558	1921
1932	1373	663	2036
1933	1474	711	2185
1934	1348	892	2240
1935	1377	974	2351
1936	1366	929	2295
1937	1291	1039	2330
1938	1112	934	2046
1939	713	943	1656
1940	640	843	1483
1941	482	488	970

Asociind cifrelor de mai sus imaginea oferită de graficul nr. II, putem trage următoarele concluzii : a) de regulă ziarurile au ponderea cea mai mare în cadrul periodicelor ; b) mai puțin vizibil pentru anii 1936 — 1937, dar foarte pregnant după 1938, proporția dintre ziare și reviste începe a evolua în favoarea revistelor, deoarece mai ales măsurile restrictive ale statului, au afectat în primul rînd ziarurile ancorate direct în actualitate. Semnificativ pentru această tendință este că, începînd cu 1939, s-a ajuns chiar ca numărul revistelor să fie mai mare ca al ziarelor.

Așa cum subliniam anterior, cifrele furnizate de creșterea fondului de periodice al Bibliotecii Academiei reprezintă o minimă statistică a evoluției presei românești în perioada interbelică. Compararea cu datele provenind din alte surse permite completarea tabloului sau detalierea unor aspecte. Din alte surse nu dispunem însă de aceeași continuitate statistică ca cea oferită de fondul Bibliotecii Academiei care, uneori, este unicul izvor.

³⁰ *Ibidem*, tom LI—LXII.

Pentru anul 1919 dispunem de date statistice privind presa din România din vol. XXX al seriei *Cresterea colecțiilor Bibliotecii Academiei Române*³¹. Totalul de 754 periodice indicat reprezintă doar o parte din ziarele și revistele existente în 1919 în România întregită. Această situație se datorește faptului că din noile provincii unite cu țara nu fuseseră trimise încă toate publicațiile periodice existente. Totuși, divizarea celor 754 în diversele genuri de periodice poate fi reținută. Profilul celor 754 publicații este menționat astfel: literatură, istorie literară, critică literară — 63 periodice; arte — 5; filozofie, sociologie, morală — 2; pedagogie — 13; teologie — 26; istorie — 7; geografie — 1; economia națională și politică — 31; industrie și comerț — 15; căi de comunicație — 6; finanțe, bugete — 7; statistică — 3; drept — 19; politică — 400; administrația — 29; matematică, mecanică — 6; științe naturale — 1; chimie — 1; medicină — 12; armata — 5; societăți (asociații) — 28; enciclopedice, sport, diverse — 74. Trebuie să subliniem că această grupare este aproximativă, deoarece unele periodice au fost greșit înregistrate iar altele, uitate la rubrica respectivă, au fost incluse la diverse. Totuși din datele cuprinse putem avea o imagine a profilului minimei statistice a presei din România în 1919.

Anuarul general al României Mari indică pentru anul 1920, 372 periodice, deci mai puțin de jumătate din totalul intrat în fondurile Bibliotecii Academiei (1920). Cu toate acestea sursa este demnă de menționat, întrucât pentru cele 372 ziare și reviste înșiruite după localitatea unde apăreau, este indicat profilul și limba. Astfel, apar 239 periodice în limba română, 35 în germană, 81 în maghiară și 8 în alte limbi (sau în ediții bilingve și trilingve³²).

Mai apropiat de minima statistică menționată este totalul periodicelor cuprins pentru anul 1922 în „Buletinul Cărții”³³. Acesta menționează 1.181 periodice, respectiv 657 ziare și 524 reviste. Din totalul de 657 ziare, un număr de 362 apăreau în vechea Românie, 237 în Transilvania iar alte 58 în celelalte provincii românești unite cu țara în 1918. În ce privește revistele, repartizarea lor după profil era următorul: 43 literare; 43 industrie-comerț; 29 medicină; 24 economie-finanțe; 24 religioase; 15 agricole; 15 drept; 12 științifice; 20 învățământ educație; 11 administrație; 14 culturale; 14 sport-cinema; 10 arte; 8 militare; 13 magazine ilustrate, etc.

Broșura scoasă cu ocazia celui de-al VI Congres al presei latine, ținut la București în 1927, ne oferă o schiță a statisticii presei și pentru anul 1923; sînt menționate 657 ziare și 433 reviste deci un total de 1.090 periodice³⁴. Să reamintim că în 1923 în fondurile Bibliotecii Academiei Române au intrat 1390 periodice ceea ce constituie minima.

Prima ediție a *Catologului ziarelor (presei) din România* indică pentru 1924 cifra de 895 periodice (minima statistică 1229). Este importantă detalierea cifrei, pe două planuri: a) în funcție de modul apariției erau

³¹ Biblioteca Academiei Române, *Cresterea colecțiilor în anii 1916—1919*, f.ed., București, 1929, no. XXX, 1919, p. 164—226.

³² *Anuarul General al României Mari*, ed. IX, 1920—1921, f.ed., București, partea 10-a, presa, f.p.

³³ „Buletinul Cărții”, București, 1923, I, nr. 2, p. 37—46; nr. 3, p. 59—64; nr. 12, p. 250—260.

³⁴ *La presse Roumaine*, Congres de la Presse Latine. Publié par le Secretariat du Comité d'organisation, f.ed., Bucarest, p. 21.

editate — 100 cotidiene; 288 săptămânale; 96 bilunare; 379 lunare, 10 trimestriale și 22 anuale; b) repartizarea pe marile provincii istorice-Banat — 71; Dobrogea — 30; Moldova — 69; Muntenia 333; Oltenia 42; Transilvania — 293; celelalte două regiuni istorice — 57. Chiar dacă totalul indicat nu este cel real, putem avea o imagine a tabloului de ansamblu la cele două nivele amintite³⁵.

Mai multe surse, editate sau inedite, conlucrează la reconstituirea volumului presei din România în 1927. Să începem cu cele editate care sînt mai sumare dar și mai complete în ce privește tabloul de ansamblu. Deja menționata broșură scoasă de Secretariatul Congresului presei latine din 1927, *La presse roumaine* avansează cifra de 1263 periodice pentru respectivul an (1927). Dintre acestea 709 erau ziare și 554 reviste; profilul ziarelor era următorul: 160 politice și de informații 168 ziare locale; 78 muncitorești și profesionale; 27 agricole; 23 industrial-comerciale; 11 pedagogice; 21 teatru-sport; 5 medicină; 5 militare; 4 petrol, 2 modă; 79 buletine oficiale, majoritatea județene; cele 554 reviste aveau următorul caracter: 80 literare; 38 religioase; 60 industriale-profesionale; 34 drept și administrație; 30 învățămînt; 29 medicină; 16 științifice; 13 militare; 16 muzică și artă; 12 umor; 26 sociologie; 6 istorie; 9 cinema, sport, modă; 47 buletine oficiale, majoritatea orașenești; 86 culturale; 8 pentru copii; 15 folclor și 2 reviste de cultură clasică³⁶.

Analiza statisticii presei în 1927 este urmată de harta României cu repartizarea geografică a periodicelor, așa cum au fost surprinse în broșura menționată. În funcție de totalul pe județe al periodicelor, indicat de harta amintită, am stabilit patru categorii de unități administrative: 5 județe în care nu apărea nici un periodic; 50 județe în care erau editate mai puțin de 10 periodice; 11 județe avînd între 10—30 periodice și 6 județe cu peste 30 publicații periodice. Din datele de mai sus reiese foarte clar că o caracteristică a statisticii presei este concentrarea în cîteva mari centre, despre care vom vorbi de altfel într-un alt paragraf³⁷.

Tabloul statistic pentru anul 1927 este preluat și de *Handbook of Central and East Europe*, ediția I (1933)³⁸. Iar legat de același Congres al presei latine, București, octombrie 1927, șeful delegației ziaristilor români a prezentat un raport asupra presei române. Între altele, se sublinia importanța deosebită pe care primul război mondial a avut-o pentru presa română prin stimularea interesului publicului larg și al partidelor politice pentru periodice, pentru ziare în special. În 1927, menționa raportorul, în România apăreau 74 cotidiene dintre care 37 în română iar celelalte 37 fiind minoritare sau editate în limbi de circulație internațională³⁹. Lista cotidiinelor de limbă română din Transilvania este publicată, pentru 1927, cu localitatea și anul editării, în *Almanahul presei române din Ardeal și Banat pe 1928*⁴⁰ alături de celelalte ziare cu alt mod de apariție.

³⁵ *Catalogul ziarelor din România, 1925*, Agenția Rudolf Mosse, București, f.a., p. 35.

³⁶ *La presse Roumaine, op. cit.*, p. 16—44.

³⁷ *Ibidem*, p. 45.

³⁸ *Handbook of Central and East Europe, 1932—1933*, Zurich, f.a., p. 586—587.

³⁹ Arhivele Statului, fond Ministerul Propagandei Naționale (mai departe M.P.N.), studii și documente, dosar 10, f. 32—34, Presa din România, mss., semnat Pamfil Șeicaru.

⁴⁰ *Almanahul presei române din Ardeal și Banat pe 1928*, p. 20—21.

O sursă foarte interesantă, prin multitudinea datelor oferite, chiar dacă prin ceea ce s-a păstrat este incompletă, e statistica oficială întocmită de autoritățile locale la cererea Direcției presei. Arhiva a conservat circularele Direcției presei către prefecturile județene pentru anii 1927, 1928, 1929, 1930 și 1931⁴¹. Rezultatele acestor circulare, respectiv tabelele județene ale presei, s-au conservat pentru anii 1927, 1928, 1929 precum și pentru 1934. Să subliniem că imaginea oferită de această sursă este incompletă, din două puncte de vedere : în primul rînd, în Arhivă nu am descoperit situațiile din toate județele țării ; între acestea, pentru toți anii, s-a aflat și Ilfovul care îngloba și capitala țării, Bucureștiul, care era centrul de presă nr. 1 din România ; așadar, o carență serioasă ; în al doilea rînd, din multiple motive chiar tabelele conservate sînt incomplete căci unele periodice, e drept foarte puține, nu au fost înregistrate, așa cum am constatat din sondajele făcute. Cu toate acestea statistica oficială este cit se poate de importantă căci pentru toate județele pentru care există oferă cercetătorului, mai ales pentru anii 1929 și 1934, date multiple privind anul fondării, profilul, modul de apariție, proprietarul, prețul, tipograful, tirajul și limba în care respectivele periodice apăreau. Cu totul sporadic, asemenea date avem și pentru alți ani decît cei menționați anterior, provenind tot din surse oficiale.

Pentru anul 1927 statistica oficială ne oferă date privind 54 din cele 71 județe ale țării⁴². Între cele ce lipsesc se află și centrul foarte important București, precum și Timișoara și Sibiu. O detaliere a situației presei în cele 54 județe pentru care avem date duce la următoarele rezultate : în 5 județe nu apărea nici un periodic ; în 6 județe apărea un singur periodic ; în 31 județe erau editate între 2—10 periodice și doar în 12 județe mai mult de 10 periodice. În total, în cele 54 județe apăreau 510 publicații, din care 406 erau ziare iar 104 reviste. Totalul este aproape lipsit de importanță, deoarece, conform unei alte surse, în același an 1927 erau editate numai în București 324 periodice. Revenind la cele 510 publicații provinciale, să precizăm că 26 erau cotidiene, 166 săptămînale, 70 lunare, celelalte avînd alte moduri de apariție. În funcție de profil, situația era următoarea : politice — 82 ; culturale — 57 ; economice — 34 ; religioase 14 etc. Privitor la publicațiile politice, predominant ziare, ar fi interesant să stabilim numărul periodicelor promovînd politica unui partid anume. Acest lucru este foarte greu de realizat căci, caracterul unor publicații nu era declarat ca atare, deși o analiză a conținutului l-ar releva. Totuși statistica oficială a înregistrat în baza liberei declarații că în 11 județe 16 ziare erau național-liberale ; 12 național-țărăniște ; 4 ale dizidenței liberale. Gh. Brătianu și 3 ale Partidului Poporului. Nici un alt partid politic nu apare, în sursa indicată, ca avînd periodice în mai multe județe⁴³.

Datele cele mai sărace provenind din statistica oficială sînt cele pentru anul 1928. Doar în ce privește 30 județe, s-au conservat tablourile presei

⁴¹ Arhivele Statului, fond. M.P.N., presa internă, dosar 141, f. 1 (circulara pentru 1929) ; f. 231—240 (1930 și 1931) ; dosar 143, f. 129 (1927 și 1928).

⁴² După reorganizarea administrativă din 1923, consacrată prin legea pentru organizarea administrației locale, din 7 decembrie 1929, teritoriul României a fost împărțit în 71 județe—vezi textul legii în „Monitorul Oficial”, nr. 274, 9 decembrie 1929, p. 9130—9372.

⁴³ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa internă, dosarele 78 și 143, cuprinzînd statistica oficială a presei, pentru 1927, în 54 județe ale României.

locale. În cinci județe nu apărea nici un periodic; în celelalte 25 erau editate 249 periodice (193 ziare și 56 reviste)⁴⁴. Pentru 1928 M. G. Adamescu în lucrarea *Bibliographie de la Roumanie* afirmă că în țară existau 1732 periodice, ceea ce ar putea reprezenta cifra cea mai apropiată de realitate, comparativ cu datele, inferioare, oferite de alte surse⁴⁵.

Pentru anul 1929 statistica oficială ne oferă date complexe privind presa din 67 județe ale țării. Conform tabelelor înaintate de administrațiile locale, în cele 67 județe apăreau 369 ziare și 428 reviste, deci 797 periodice. Din total 59 erau cotidiene, 286 săptămânale, 93 bilunare, 193 lunare etc.; o analiză a profilului indică 239 periodice politice, 129 culturale, 66 economice, 45 religioase etc. Din aceleași tabele rezultă că P.N.Ț. avea, în 1929 43 periodice în 34 județe; P.N.L., 42 periodice, în 30 județe; publicațiile altor partide sau grupări politice erau mai puține numeric și răspândite în mai puține unități administrative: Partidul Poporului, 10 periodice în 10 județe; Partidul Maghiar, 6 periodice în 3 județe; etc⁴⁶. Privitor la profil obținem date mai complete dintr-un tablou al periodicelor din România, pentru 1929, cu referire la situația din 51 județe (exclusiv Ilfov); în acestea apăreau 524 periodice, din care cele politice mai importante apăreau cu următoarea orientare: național-liberale, 24 în 20 județe; național-țărăniște, 23 în 14 județe; averescane, 19 în 10 județe; Partidul Național Maghiar 19 în 4 județe; Partidul Național German, 9 în 4 județe; să evidențiem și ponderea deosebită a ziarelor mai ales, care se autocalificau ca fiind independente sau de informații: 64 ziare în 40 județe⁴⁷.

Pentru a indica o altă sursă, edită privind presa regională, din Transilvania, menționăm că Emanoil Bucuța făcând statistica publicațiilor periodice din Transilvania, indică cifra de 559, dintre care 234 de limba română, 192 în maghiară, 67 în germană, 64 în două sau chiar cele trei limbi menționate anterior iar 2 în alte limbi. Din tabloul general de 559, 243 erau ziare (română, germană, maghiară); 252 reviste (în una din cele trei limbi); 64 ziare și reviste în ediții bilingve sau trilingve și 2 reviste în alte limbi⁴⁸.

În anul 1930 în România apăreau 1263 periodice, respectiv 709 ziare și 554 reviste, afirmă J. Rotschild în lucrarea citată⁴⁹; în fapt cifra se referă la situația din 1927. Date incomplete ne oferă și Emil Samoilă, în lucrarea citată; acesta indică existența a 1414 periodice (776 ziare și 638 reviste) în România în 1932 (minima statistică 2036, respectiv 1384 ziare și 663 reviste). De reținut că E. Samoilă ne oferă clasificarea, în funcție de profil, a tuturor periodicelor cotidiene și săptămânale, a căror listă este organizată și pe principiul topografic⁵⁰.

De amintit și faptul că un număr de 543 din periodicele editate în România în 1932 (273 ziare și 270 reviste) aveau un spațiu pentru mica

⁴⁴ *Ibidem*, dosar 143 (include și statistica oficială pentru 1928, a presei din 30 județe).

⁴⁵ M. G. Adamescu, *op. cit.* anexa A.

⁴⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa internă, dosar 141, tabele cu situația presei din 67 județe ale țării (1929).

⁴⁷ *Ibidem*, dosar 143, f. 231—256, *Tabloul ziarelor care apar în țară*, 1929, f.s.

⁴⁸ E. Bucuța, *Statistica publicațiilor periodice din Transilvania*, în *Transilvania, Crișana, Banatul și Maramureșul, 1918—1928*, vol. II, p. 1291—1304.

⁴⁹ J. Rotschild, *op. cit.*, p. 321.

⁵⁰ E. Samoilă, *op. cit.*, p. 172—228.

publicitate. Această cifră, comparată cu minima statistică, arată că menționatul *Catalog al presei, din România*, în ediția pentru 1932, cuprindea cel mult 27% din totalul periodicelor existente în țară⁵¹.

Pentru anul 1934 dispunem de statistica oficială generală a presei din România cât și de tablourile privind periodicele din 60 județe. Compararea celor două izvoare, provenind din aceeași sursă, este interesantă, pornind de la presupunerea că situația globală s-a întocmit în baza datelor înaintate de administrațiile locale. *Statistica publicațiilor periodice apărând în România* la 31 decembrie 1934 arată că în țară erau editate 1308 ziare și 945 reviste, deci 2253 periodice; din acestea 129 erau cotidiene; 6 cu trei ediții pe săptămână; 25 cu două apariții pe săptămână; 595 săptămânale; 31 trilunare; 231 bilunare; 707 lunare; 42 cu șase ediții pe an; 68 trimestriale; 6 semestriale; 4 anuale și 399 cu apariție ocazională (neregulată). Aceeași sursă indică faptul că din totalul general de 2253 periodice 1645 erau editate în română, 273 în maghiară, 176 în germană, 27 în ebraică iar celelalte 132 în alte 24 limbi sau în ediții bilingve și trilingve⁵².

Făcînd totalul ziarelor și revistelor înscrise în tablourile trimise, pentru 1934, de 60 de județe, obținem 1543 periodice între care 72 cotidiene; inventarierea profilului erată că 542 periodice erau politice; 352 culturale; 142 economice; 98 religioase; 64 administrative; 104 independente sau de informații etc. În ce privește presa partidelor politice, mențiunile făcute arată că erau declarate ca fiind proprietatea unor partide politice sau promovînd politica acestora, următoarele periodice: 46 P.N.Ț., în 31 județe; 30 P.N.L. în 18 județe; 23 Partidul Maghiar, în 11 județe; 12 disidența liberală Gh. Brătianu în 8 județe; alte disidențe liberale, 12 periodice în 6 județe; 7 periodice, Partidul Poporului, în 3 județe; 5 periodice Partidul Radical Țărănesc, în 5 județe; P.S.D. 5 periodice în două județe; Partidul Național Agrar, 5 periodice în 5 județe iar Partidul Conservator 2 în 2 județe. Așadar 8 partide politice (luînd în calcul P.N.L. cu toate dezidențele sale ca o singură unitate) aveau în 1934 în provincie un total declarat de 153 periodice⁵³.

Legat de profilul presei din România în 1934 trebuie să arătăm că într-un raport al Direcției Generale a poliției erau indicate 91 de ziare și reviste cu următorul caracter: 37 de extremă-dreapta (9 naziste, 12 legionare); 10 al Ligii Apărării Național Creștine etc.); 18 antifasciste sau comuniste și 36 iredentiste⁵⁴.

Cifra totală de 2253 periodice pentru anul 1934 este indicată și de *Handbook of Central and East Europe*, ediția 1935. Rezultă așadar că respectiva publicație obținuse, datele din surse oficiale. Este important faptul că se precizează editarea în București, în 1934, a unui număr de 648 periodice între care 33 cotidiene⁵⁵. Reamintind că din datele furnizate de Prefecturile celor 60 județe am obținut un total de 1543 periodice între care 72 cotidiene, cunoscînd ponderea presei din București, înseamnă că

⁵¹ *Catalogul presei din România, 1932*, p. 9—42.

⁵² Arhivele Statului, fond M.P.N., presa internă, dosar 291, f. 1—5, *Statistica publicațiilor periodice apărînd în România la 31 decembrie 1934*, f.d., f.s.

⁵³ *Ibidem*, dosarele 206, 208, 228, 229, 254, 260, 261, 272, 274, 276, 280 ș.a.

⁵⁴ *Ibidem*, dosar 224, f. 41—47 Direcția generală a poliției, Biroul presei, *Tablou de publicațiunile românești sau minoritare cu caracter extremist*, f.s.

⁵⁵ *Handbook of Central and East Europe, 1935*, p. 710—711.

în celelalte 10 județe, pentru care nu avem date, erau editate în 1934 un număr de 62 periodice, inclusiv 24 cotidiene, ceea ce este foarte posibil.

Pe de altă parte, pentru 1934 minima statistică a fost de 2240 periodice care cifră, comparată cu cea oficială, absolută, arată că în respectivul an Biblioteca Academiei Române a primit 99,4% din totalul ziarelor și revistelor editate în țară.

A. J. Georgescu, în lucrarea citată, arată că în 1936 în România au existat 2350 periodice, din care 974 reviste și 1376 ziare; pe de altă parte, 118 erau cotidiene, 1258 săptămânale și celelalte 974 periodice, respectiv revistele, avînd alte moduri de apariție⁵⁶. În fapt erau și multe reviste săptămânale sau ziare bilunare sau chiar lunare, așa încît divizarea propusă nu poate fi acceptată. Pentru 1936 *Handbook of Central and East Europe* menționează 2295 publicații respectiv 1366 ziare și 929 reviste⁵⁷. Cum această cifră este identică cu minima statistică vom face referiri la fondul de periodice al Bibliotecii Academiei Române. Din *Creșterea colecțiilor Bibliotecii*, editată pentru tipărituri și în ce privește anul 1936, distingem următorul profil al celor 2295 periodice: bibliografic — 12; academice — 1; filologic — 3; literatură — 239; arte — 16; filozofie, sociologie — 10; pedagogie — 131; teologie — 205; istorie — 17; economie națională și politică — 147; industrie-comerț — 134; căi de comunicație — 5; finanțe — 27; statistică — 4; drept — 43; politică — 767; administrație — 135; matematică, astronomie — 8; științele naturii — 3; fizică, chimie — 11; medicină — 81; armată — 22; asociații — 31; enciclopedice, diverse, sport, addenda — 233⁵⁸. Pentru același an 1936 *Catalogul presei din România* include 318 ziare și 359 reviste, așadar 677 periodice, ce aveau un spațiu afectat micii publicități, și care reprezentau 29,4% din minima statistică⁵⁹.

Handbook of Central and East Europe indică cifra de 2347 periodice (1406 ziare și 942 reviste) pentru anul 1937, în timp ce minima statistică, așa cum reiese din cele două tabele, era de 2330 (1291 ziare și 1039 reviste). Diferența, în fapt, este minimă, deși divizarea în ziare și reviste are de asemenea valori diferite în cele două surse. Oricum lista detaliată în funcție de profil, asemănător la proporțiile date, cu cel din 1936, cu indicarea localității și a anului de apariție, pentru 2330 periodice existente în țară în 1937 este inclusă în *Creșterea colecțiilor Bibliotecii Academiei Române*, volumul pentru 1937⁶⁰.

Un ultim an pentru care avem date provenind din surse diverse este 1939. Astfel, *Tabloul ziarelor din provincie*, întocmit de funcționarii Direcției presei cuprinde lista a 307 ziare ce apăreau în 84 localități din România. Așa cum reiese din denumirea actului, revistele nu sînt incluse în calcul. Cît despre *Catalogul presei din România*, ediția 1939, acesta menționează titlurile a 273 ziare respectiv 31% din minima statistică.

⁵⁶ A. J. Georgescu, *op. cit.*, p. 147—149.

⁵⁷ *Handbook of Central and East Europe, 1937*, p. 708.

⁵⁸ Biblioteca Academiei Române. *Creșterea colecțiilor*, 1936, no. XLIV—XLVII, Edit. Academiei Române, București, 1936, 312 p.

⁵⁹ *Catalogul presei din România, 1936*, p. 1—41.

⁶⁰ *Handbook of Central and East Europe, 1938*, p. 622—623; Biblioteca Academiei Române *Creșterea colecțiilor în 1937*, no. XLVIII, București, 1942, 311 p.

Ca termen de comparație, am menționat în cele două tabele, cu interpretarea grafică în anexe, minima statistică și pentru anii 1940—1941. Ceea ce trebuie subliniat din nou este că scăderea substanțială a totalului periodicelor (1939—1656; 1940—1483; 1941—970) se datorește atît măsurilor restrictive impuse de dictatura regală iar apoi de cea antonesciană, cît și ciuntirii teritoriale a României, în vara lui 1940 care, desigur, a însemnat și dispariția unor periodice. După calculele noastre pierderile teritoriale ale României din vara lui 1940 au dus la dispariția a circa 200 ziare și reviste.

Analiza repartizării teritoriale a presei duce la o concluzie foarte importantă: existența cîtorva mari centre ale publicațiilor periodice de unde și centralizarea presei ca o consecință directă a centralizării politice. Bucureștiul a fost în permanență pe locul prim, cîteva date în acest sens fiind semnificative: 1908—250 periodice (17 cotidiene); 1915—184 periodice; 1919—254; 1920—114 (30 cotidiene); 1922—312 periodice (117 ziare și 195 reviste); 1924—13 cotidiene; 1927—324 periodice (101 ziare și 223 reviste); 1934 — 648 periodice (290 ziare și 358 reviste). Pe locul doi s-a aflat Clujul care, între altele a avut următorul număr de periodice: 1913 — 3 periodice în limba română; 1922 — 99 periodice în română, maghiară, germană; 1923 — 107, între care 44 în limba română; 1927 — 117 periodice (61 ziare și 56 reviste); 1928 — 76; 1929 — 69; 1934 — 63; 1939 — 53; 1940 (după Dictatul de la Viena) — 4 periodice maghiare și 1 ziar românesc. Pe locul trei s-a aflat Timișoara, pentru care avem următoarele date: 1922—67 periodice; 1927 — 81; 1929—63; 1934—156; 1939—26 ziare⁶².

Să menționăm și alte cîteva centre de presă: Iași — 1927—32 periodice, 1929—24; 1934—56; Arad — 1925—10 periodice; 1927—26; 1929—33; 1934—51; 1939—17 ziare; Brașov — 1927—8 periodice; 1928 — 12; 1929—13; 1934—52; 1940—30; iar în anul 1929 în orașele următoare apăreau: Ploiești — 11 periodice; Tg. Mureș — 15; Craiova — 15; Oradea 26 etc. De cea mai mare importanță pentru cunoașterea presei locale sînt cîteva monografii care, în opinia noastră, sînt un model de analiză la nivelul zonei respective. Pentru județ, fără îndoială că lucrarea semnată de C.M. Rîpeanu și N.T. Simache se impune, aceștia cercetînd evoluția periodicelor din județul Prahova între 1867—1969. În baza principiului cronologic autorii dau o seamă de date mai ales pentru periodicele nou apărute; sînt menționate 402 ziare și reviste prahovene existente

⁶¹ Arhivele Statului, fond. M.P.N., presa internă, dosar 428, f. 47—55, Subsecretariatul de stat al Propagandei, *Tabloul ziarelor din provincie*, 1939, f.s.; *Catalogul presei din România, 1939*, p. 3—55.

⁶² Date privind periodicele din diverse orașe rezultă din sursele citate anterior; am adăuga, între altele, o categorie importantă, anume ghidurile diverselor orașe care, firesc, oferă informații și despre presa locală; de exemplu: I. Poenaru-Bordea, *Căluza orașului București pe 1916*, Tipografia D. Ionescu, București, f.a., p. 445—451; V. Molin, *Micul cicerone pentru Timișoara*, Tipografia, I. Pilger, Timișoara, 1921, p. 20—22; Al. Petit, *Monografia județului și orașului Brașov*, Edit. Unirea, Brașov, 1922, p. 28; P. Comăneanu, *Ghidul orașului Craiova*, Biruința, Craiova, 1923, p. 73—74; N. Jugănar, *Căluza Lugoșului*, Tipografia A. Auspitz, Lugoș, 1923, p. 32; P. Bartoș, *Căluza orașului Cluj*, Tipografia S. Bornemisa, 1923, p. 307—312; *Cea mai nouă Carte de adrese a municipiului Sibiu*, Edit. Reclama Sibiului, 1936, p. 224—228.

pentru etape mai lungi sau mai scurte între 1867—1969, dintre care 203 au fost fondate în perioada interbelică⁶³. Pentru nivelul oraș, volumul lui S. Semilian, privind presa din Brăila între 1839—1926 se situează pe prim plan. Deși nu acoperă integral perioada pe care o analizăm, reținem abordarea tematică și cronologică pe care autorul a folosit-o. Să menționăm și faptul că între 1839—1926 în Brăila au fost fondate 395 periodice, dintre care 204 au fost politice sau de informații⁶⁴.

În sfârșit, pentru evoluția presei editată într-o anumită limbă, cităm lucrarea lui E. Dunăreanu, M. Avram privind presa sibiană de limbă germană, între 1778—1970. Să arătăm că autorii indică pentru anul 1929 existența a 25 periodice de limbă germană în Sibiu iar statistica oficială doar 11 ; în aceeași ordine, pentru 1934 un total de 42 respectiv 27 ; pentru 1936—37 respectiv 17 etc. Fără îndoială că sursa oficială are carențe, așa cum am putut constata și în alte cazuri⁶⁵.

Centralizarea presei, determinată de cea politico-administrativă, de starea proastă a mijloacelor de comunicație etc., a dat naștere unei prese locale redusă numeric, cu un tiraj scăzut și fără prestigiu. Presa din provincie, deci inclusiv ziarele, apărea sub forma unor publicații bilunare și lunare, mai ales, bazându-se pe activitatea intelectualității locale. În provincie, de regulă, se citeau 2—3 ziare din București, precum și periodicele partidului din care, eventual, cititorul făcea parte⁶⁶. Să reamintim că în anul 1927, din 69 județe în care apăreau periodice, în 52 numărul acestora nu era mai mare de 10 ; abia în 6 județe totalul periodicelor, existente depășea cifra de 30. În sfârșit, să arătăm că în 1927 în București erau editate 325 periodice, ceea ce ar reprezenta totalul ziarelor și revistelor din 27 județe, înșiruite alfabetic (A—L).

Discrepanța dintre presa centrală și cea locală era și mai evidentă în materie de tiraj. În această direcție există o singură încercare de evaluare generală, anume cea a lui A. J. Georgescu și pe care o considerăm realistă. Aceasta, pentru 1936, luând o medie de tiraj pentru ziare de 2.000 exemplare, consideră că totalul pe țară era de 4,7 milioane exemplare, deci circa un ziar la trei locuitori ; în ce privește revistele, la o medie de tiraj de 400 exemplare și un total pentru 1936, de 974 reviste, se ajungea o revistă pentru 46 locuitori⁶⁷. Într-un studiu asupra presei române și minoritare din țară, datat 4 iunie 1934 și întocmit de Biroul 2 din Marele Stat Major al Armatei se afirma că raportat la populația țării existau 3,7 periodice la 100.000 români și 6 periodice la 100.000 minoritari, așadar un raport de 1 :2 aproape între cele două categorii. În fapt, punctul de plecare al analizei, respectiv existența a 815 periodice (512 românești și 303 minoritare) în iunie 1934 este greșit deoarece, în opinia noastră, e greu

⁶³ C. M. Ripeanu, N. I. Simache, *Contribuții la istoricul presei prahovene*, Ploiești, 1971, 115 p.

⁶⁴ S. Semilian, *op. cit.*, p. 18.

⁶⁵ E. Dunăreanu, M. Avram, *Presa sibiană în limba germană, 1778—1970*, Biblioteca Astra, Sibiu, 1971, p. 95—113.

⁶⁶ Vezi: P. Șerbănescu, V. Molin, *Presa din provincie și regimul juridic al presei din România*, Scrisul Românesc, Craiova, 1942, 58 p.; I. Agırbiceanu, *Greutățile presei române din Ardeal*, în „Almanahul presei române din Ardeal și Banat, 1926”, p. 115—118.

⁶⁷ A. J. Georgescu, *op. cit.*, p. 147.

de acceptat că pînă în decembrie a aceluiași an s-a înregistrat aproape triplarea cifrei, pentru a ajunge la 2253, avansată de Direcția presei⁶⁸.

Avem unele date și pentru publicațiile periodice de un profil dat. Astfel același A.J. Georgescu afirmă că presa catolică din România, cu cele trei rituri, avea în 1936 următorul tiraj : 4 cotidiane cu un tiraj total de 25.500 exemplare : 9 ziare săptămînale, cu un total de 30.500 exemplare, această înseamnă 1 ziar la 83 catolici ; 1 ziar la 64 catolici de rit latin și 1 ziar la 112 români uniți ; erau editate și 41 reviste catolice (22 de rit latin, 19 unite) cu un tiraj total de 88.875 exemplare. Cifra nu este mare dacă raportăm la faptul că, la aceeași dată, cotidianul „Universul” apărea cu un tiraj de 160.000 exemplare, deci aproape dublu față de 41 reviste⁶⁹. Un alt domeniu este cel al presei de extremă-dreaptă. La Congresul de la Focșani, din 4 ianuarie 1933, s-a declarat că mișcarea dispunea de 18 periodice cu un tiraj total de 35.000 exemplare⁷⁰. În ce privește tirajul, declarația este exagerată, căci un simplu sondaj duce la o cifră redusă ; după calculele noastre Garda de Fier avea cele 18 periodice cu un tiraj de maximum 20.000 exemplare.

În baza datelor furnizate de statistica oficială am calculat, pentru 1929 și 1934, tirajul total al presei din România. Pentru cele cîteva periodice al căror tiraj nu era precizat, am introdus în calcul o medie pe județ. Astfel, în 1929, în 66 județe (în județul Rădăuți nu apărea nici un periodic, iar pentru Ilfov, Gorj, Suceava și Vlașca nu avem date) apăreau 797 periodice cu un tiraj total de 1.336.934 exemplare. Luînd în considerație o medie de tiraj de 4.000 exemplare pentru Gorj, Suceava și Vlașca și de 750 000 exemplare pentru Ilfov (București), obținem pentru anul 1929 tirajul aproximativ de 2,1 milioane exemplare ; aceasta înseamnă 1 periodic la 9 locuitori. În 1934, în 60 județe pentru care avem date oficiale, apăreau 1543 periodice cu un tiraj total de 3.248.405 exemplare ; cunoscînd tirajul din 1929, la care adăugăm o mărire valabilă pentru toată țara, pentru 10 județe lipsă (total tiraj 241.000) precum și pentru București (circa 1.000.000) înseamnă că în România, în 1934, tirajul general era de circa 4,5 milioane exemplare ; așadar aproximativ 1 periodic la 4 locuitori, în evidentă creștere față de 1929. Creșterea tirajului este foarte evidentă, pentru cei doi ani, la nivelul județean : Cluj 228.050 respectiv 339.115 ; Timiș — 86.300 și 220.334 ; Arad — 58.300 și 112.654 ; Brașov — 23.104 și 162.995 ; Iași — 73.000 și 105.290 ; Sibiu — 76.150 și 90.117 ; Vilcea 10.600 și 23.953 etc. Nu este lipsită de interes nici menționarea tirajului publicațiilor provinciale ale principalelor partide politice ; statistica oficială a înregistrat, după cum menționăm, pentru 1934, 153 periodice provinciale a 8 din cele mai importante grupări politice din România, cu un tiraj total, calculat de noi de 254.350 exemplare ; dintre acestea : P.N.L. (toate tendințele) cu 54 periodice, tiraj 84.900 ; P.N.Ț. — 46 periodice cu tirajul de 83.750 ; Partidul Maghiar, 23 periodice cu tirajul 42.650 ; Partidul Național Creștin — 10 periodice, 19.000 exemplare ; Partidul Radical Tărănesc, 5 periodice, 6.800 exemplare ; Partidul Poporului, 7 periodice,

⁶⁸ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa internă, dosar 224, f. 23—26, Marele Stat Major, Biroul 2, nr. 2212, 4 iunie 1934, semnat Indesc., către Direcția Presei și Informațiilor.

⁶⁹ A. J. Georgescu, *op. cit.*, p. 167—171.

⁷⁰ „Pămînt Strămoșesc”, Iași, an V, nr. 2, 1 februarie 1933, p. 1.

5.350 exemplare etc. Datele relevă un tiraj sporit pentru publicațiile Partidului Maghiar și ale P.N.Ț.

Chiar dacă pentru București nu avem tirajul total decît estimativ, cunoaștem tirajul celor mai importante periodice, independente sau ale unor grupări politice. Pentru cazurile în care avem indicate cifre diferite le-am ales pe cele oferite de două sau mai multe surse. Ca un termen de comparație pentru perioada interbelică menționăm tirajul din 1915 al principalelor ziare bucureștene, dintre care unele au dispărut după scurt timp pentru totdeauna : „Adevărul” 60.000 ; „Bukarester Tageblatt” — 4.000 ; „Dimineața” — 100.000 ; „Epoca” — 15.000 ; „Independance Roumaine” — 8.000 ; „Minerva” — 20.000 ; „La Politique” — 5.000 ; „La Roumanie” — 3.000 ; „Universul” — 80.000 ; „Viitorul” — 12.000⁷¹. O creștere a tirajului, de-a lungul anilor, se remarcă la două din marile cotidiene din România interbelică, „Adevărul” și „Dimineața”, independente, cu tendințe democratice, avînd aceeași conducere și fiind suprimate la sfîrșitul lunii ianuarie 1938. Tirajul „Adevărului” a evoluat astfel : 1892 — 5.000 ; 1893 — 8.000 ; 1894 — 11.000 ; 1895 — 12.000 ; 1897 — 20.000 ; 1906 — 30.000 ; 1913 — 100.000 ; 1915 — 60.000 ; „Dimineața” — 1904 — 15.000 ; 1907 — 40.000 ; 1913 — 100.000⁷².

Dar, să menționăm cele mai de seamă ziare din București, în perioada interbelică, cu tirajul respectiv : „Adevărul” (independent 50.000) ; „Argus” (economic, 25.000) ; „Aurora” (Partidul Țărănesc, 15.000) ; „Bukarester Deutsche Tagespost” (cotidian de informații, 10.000) ; „Curentul” (politic, de dreapta, 40.000) ; „Cuvîntul” (independent, 18.000) ; „Dimineața” (independent, 100.000) „Dreptatea” (P.N.Ț., 15.000) ; „Epoca” (conservator, 15.000) ; „Ethnos” (politic republican, grec, 3.000) ; „Facla” (politic radical, 3.000) ; „L’Independance Roumaine” (P.N.L., 6.000) ; „Îndreptarea” (Partidul Poporului, 10.000) ; „Lupta” (independent, 30.000) ; „Le Moment” (independent, 40.000) ; „Monitorul Oficial” (oficios guvernamental, 50.000) ; „Nasá Reč” (tendințe liberale, rusă, 5.000) ; „Neamul Românesc” (Partidul Naționalist Democrat, 15.000) ; „Porunca Vremii” (extrema dreaptă, gruparea A. C. Cuza, 60.000) ; „Rampa” (artă și teatru, 20.000) ; „Timpul” (independent, 6.000 — C. Antip, *op. cit.*, p. 96, indică tirajul de 60.000, o eroare credem) ; „Țara Noastră” (Partidul Național Creștin, 12.000) ; „Universul” (independent, 150.000 în 1926, 200.000 în 1938) ; „Viitorul” (P.N.L. 20.000). Așadar cele 24 ziare aveau un tiraj total de 718.000 exemplare, tirajul cel mai ridicat avînd periodicele independente.

Să indicăm și unele dintre periodicele locale mai importante : „Bras-sai Lapok” (Brașov, Partidul Maghiar, 7.500 tiraj) ; „Ellenzek” (Cluj, Partidul Maghiar, 4.500) ; „Extrapost” (Timișoara, de informații, în germană, 25.000) ; „Keleti Ujság” (Cluj, Partidul Maghiar, 5.500) ; „Kronstädter Zeitung” (Brașov, Partidul German, 3.500) ; „Jó Estet” (Cluj, catolic conservator, 14.000) ; „Lumea” (Iași, independent, 18.000) ; „Népujság” (Brașov, Partidul Maghiar, 25.000) ; „Opinia” (Iași, P.N.L.,

⁷¹ *Charakteristik der Auslandspresse*, Heft 6, Rumänien, f.ed., Berlin, 1916, p. 1—34.

⁷² „Adevărul”, 1888—1913. 25 de ani de acțiune, Tipografia Adevărul București, f.a., p. 302—304 ; „Adevărul” și „Dimineața”. Cele două mari cotidiene din București, f.ed., București, 1928, p. 21—34.

26.000); „Patria” (Cluj, P.N.T., 8.000); „Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt” (Sibiu, Partidul German 5.000); „Uj Kelet” (Cluj, evreesc, 8.000), etc.⁷³.

Cu alte câteva excepții, menționate anterior, tirajul periodicelor din provincie era scăzut. Pentru a ilustra aceasta am luat exemplul Banatului unde, în 1934, au fost editate 231 periodice cu un tiraj total de 220.334 exemplare. Ori „Universul” și „Dimineața”, singure, aveau la aceeași dată un tiraj de un sfert de milion exemplare zilnic.

Adevărata pondere a statisticii presei din România poate reieși doar prin comparația cu situația existentă în epocă în alte state. Pentru unele dintre acestea există prețioase instrumente de lucru. Astfel, începând cu 1869, fiind editat și în zilele noastre, la Philadelphia apare *Ayer's Newspaper Directory* (după 1945, *Ayer's Directory of Publications*); în Anglia, în 1874 începe tipărirea lui *Willing's Press Guide*, aflat la a 83-a ediție în 1957; în Franța a existat un *Annuaire de la Presse* iar în Italia *Annuario de la Stampa Italiana*; să menționăm și *Handbuch der Weltpresse*, editat în Köln începând cu 1931; ediția V, din 1970 are o scurtă mențiune și pentru presa din România interbelică (indică, pentru 1935, existența a 299 ziare politice, din care 104 cotidiene; de asemenea, greșit, se precizează că în București, în același an, apăreau 51 ziare din care 27 cotidiene)⁷⁴.

Din diverse surse, avem următoarele date privind mai ales presa din regiunea central și sud-est europeană: *Austria* — în 1929, 1250 periodice; între acestea „Telegraf” cu un tiraj de 120.000 exemplare; „Neues Wiener Journal” — 90.000; „Neue Freie Presse” — 58.000; *Bulgaria*: 1911 — 432 periodice; 1920 — 387; 1922 — 567; 1923 — 526; 1934 — 500; ca tiraj — „Utro” — 150.000; „Zora” — 120.000; „Zarja” — 30.000; „Mir” — 15.000; *Cehoslovacia* — 1925 — 2800 periodice; între care 156 cotidiene; 1932 — 4.547 periodice; ca tiraj — „Narodny Politika” — 450.000; „Ceské Slovo Vecernj” — 350.000; „Pravo Lidy” — 72.000; „Venkov” — 70.000; „Pragaer Tagblatt” — 50.000; „Pragaer Presse” — 32.000; *Franța* — în 1939 la Paris apăreau 46 cotidiene; tirajul celor mai importante: „Paris Soir” — 1930 — 60.000; 1934 — 1 milion; 1938 — 2 milioane; „Le Petit Parisien” — 1,8 milioane; „L'Intransigent” — 400.000; *Germania* — 1932, 4.703 periodice; *Iugoslavia* — 1925 — 1.335 periodice; 1929 — 703; 1932 — 800; 1934 — 1.229; 1937 — 1.231; în 1929 tirajul ziarelor iugoslave atingea 600.000 exemplare deci un ziar la cinci persoane; circa 3 milioane cititori; câteva exemple concrete pentru tiraj: „Politika” — 100.000; „Vreme” — 65.000; „Pravda” — 38.000; „Slovenek” — 30.000; *Polonia* — 1914 — 1.200 periodice de limbă poloneză; 1922 — 1.260; 1925 — 1.400; 1932 — 2.350; 1936 — 2.850; din care 202 cotidiene; *Ungaria* — 1926 — 934 periodice; 1930 — 1.230; 1934 — 1.447; 1938 — 1.930; ca tiraj „Függetlenség” — 160.000; „Pesti Hirlap” — 100.000; „Népszavat” — 80.000; „Az Est” — 60.000; *U.R.S.S.* — 1925 — 589 ziare aveau un tiraj total de 7,5 milioane exemplare; 1939 — 8.000 ziare cu un tiraj de 40 milioane exemplare; în 1936 numai „Krestjanskaja

⁷³ G. Caliga, *op. cit.*, p. 113; A. J. Georgesco, *op. cit.*, p. 148; *Politics and Political Parties in Roumania*, p. 349–386; Belá Dezsényi, *op. cit.*, p. 48; C. Antip, *op. cit.*, p. 96.

⁷⁴ *Handbuch der Weltpresse*, vol. I, Westdeutscher Verlag, Köln, 1970, p. 459.

Gazeta” apărea în 3,5 milioane exemplare; „Pravda” — 3 milioane; „Izvestia” — 2 milioane⁷⁵.

În lucrarea citată Béla Dezsényi dă următoarea statistică pentru presa din centrul și sud-estul Europei, utilizând, în general, datele din 1930: Cehoslovacia — 4.547 (307 cotidiene); România — 1862 (99 cotidiene); Polonia — 1831 (56 cotidiene); Ungaria — 1476 (166 cotidiene); Austria — 1250 (187 cotidiene); Bulgaria — 618 (104 cotidiene) și Iugoslavia — 596 (42 cotidiene)⁷⁶.

Datele de mai sus relevă că din punct de vedere al statisticii România ocupa un loc important între statele zonei central și sud-est europene. Pentru aceeași arie geografică tirajul era însemnat. Dar, în comparație cu marele state europene, atât din punct de vedere statistic — cit și al tirajului, poziția presei din România era secundară.

Analiza statistică a presei din România relevă o seamă de concluzii importante: a) dificultatea deosebită a stabilirii totalului exact al periodicelor, în absența unor surse complete; b) instabilitatea statistică a presei, de la an la an, chiar de la lună la lună; totuși, până în 1938 linia ascendentă este evidentă, începând cu instaurarea dictaturii regale declinul este vizibil; c) în cadrul totalului periodicelor, ziarele au ocupat o poziție predominantă până în 1938, când măsurile restrictive adoptate de stat au dus la creșterea treptată a numărului revistelor și modificarea balanței în favoarea acestora; d) în funcție de profil se remarcă numărul mare al periodicelor politice, literare și religioase; de asemenea presa independentă și de informații nu era de loc neglijabilă; e) la un număr mare de periodice, tirajul era relativ scăzut; f) centralizarea presei, cu efecte negative pentru periodicele din provincie, e determinată de centralizarea politico-administrativă; g) deși nu am abordat decât foarte sumar aspectul deoarece am scris un studiu special reiese că presa minoritară din România era importantă⁷⁷.

Toate aceste trăsături ale evoluției statistice a presei, determinată de avântul economic și spiritual al țării, relevă ponderea importantă a ziarelor și revistelor în viața culturală și social-politică a României interbelice.

L'ÉVOLUTION STATISTIQUE DE LA PRESSE DE ROUMANIE PENDANT LA PÉRIODE DE L'ENTRE-DEUX GUERRES

RÉSUMÉ

La constitution de l'Etat national unitaire roumain en 1918, a eu des effets positifs en ce qui concerne l'essor de la vie politique, économique et culturelle du pays. La situation de la presse a représenté précisément l'un des phénomènes marquants de l'évolution culturelle de la Rou-

⁷⁵ *La Petite Entente de la Presse*, f.ed., Bucarest, 1925, p. 105—115; 117—121; *La Presse Polono-Roumaine*, f.ed., Bucarest, 1926, p. 93—137; Béla Dezsényi, *op. cit.*, p. 48—50; *Handbook of Central and East Europe*, edițiile 1932—1937; R. Livois, *Histoire de la presse française*, vol. II, Spes, Lausanne, 1965, p. 428—535; *Sprache. Schrift. Presse*, Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1959, p. 131—176; P. Denoyer, *La presse dans la monde*, P.U.F., Paris, 1950, p. 91—120.

⁷⁶ Béla Dezsényi, *op. cit.*, p. 51.

⁷⁷ *La presse des minorités nationales dans la Roumanie d'entre les deux guerres (1919—1939)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 1981, nr. 1, p. 111—130.

manie durant la période de l'entre-deux-guerres dans ce domaine étant enregistré un bond quantitatif remarquable.

Portant des résultats consignés par l'historiographie et mettant en valeur des documents inédits des archives de la Direction de la presse, l'auteur reconstitue le tableau statistique de la presse roumaine de cette période. L'utilisation complémentaire des données provenant de différentes sources a permis d'esquisser les aspects suivants : la statistique annuelle de la presse ; la mention des principaux centres de presse et des plus importants journaux et revues ; la présentation du tirage de certains périodiques et le calcul du tirage général de la presse, en vertu des données officielles ; le profil des publications et, finalement, une comparaison statistique avec la presse d'autres Etats du centre et du sud-est de l'Europe.

L'analyse effectuée suivant les directions sus-mentionnées révèle certaines caractéristiques importantes, à savoir : la très grande difficulté de fixer le chiffre précis du nombre des périodiques — en général on a employé les valeurs statistiques minima ; l'instabilité numérique des publications périodiques, non seulement d'une année à l'autre mais aussi d'un mois à l'autre ; la première place occupée toujours par les journaux dans l'ensemble de la presse ; le tirage relativement réduit d'un important nombre de périodiques ; la centralisation de la presse déterminée dans une grande mesure par la centralisation administrative etc.

L'analyse statistique effectuée relève la place importante de la presse dans la vie sociale, politique et culturelle de la Roumanie pendant la période de l'entre-deux-guerres.

CERCURILE SOCIALISTE DIN ROMÂNIA ȘI MARXISMUL (1883—1889) (I)

DE

VASILE LIVEANU

După cum se știe, ideile socialiste au apărut în România în forma lor utopică. Ideile socialismului științific al lui Marx și Engels, pe măsura elaborării lor, au găsit ecou în rindurile gânditorilor și militanților politici înaintați, în mișcarea socialistă în formare din România și s-au răspândit rapid în țara noastră.

Trebuie să avem în vedere că însăși întemeierea și elaborarea concepției lui Marx și Engels nu s-a produs dintr-o dată, prin redactarea unei singure opere, ci a fost rezultatul unui *proces*, reflectat printre altele în lucrările lor fundamentale apărute începând din deceniul al patrulea și pînă în deceniul ultim al secolului trecut (iar unele publicate post-mortem). Cu atît mai mult a fost firesc în România, ca la începuturile mișcării socialiste în concepțiile acesteia, ca și în concepțiile mișcărilor socialiste din multe alte țări, ideile marxiste să coexiste cu ideile moștenite de la curente socialiste utopice premarxiste care admiteau și ele necesitatea unei revoluții sociale. Afirmarea și recunoașterea marxismului ca singura teorie călăuzitoare a mișcării socialiste din România a fost rezultatul unui *proces* ideologico-politic desfășurat într-un interval istoric relativ scurt. În studiul de față ne propunem să ne oprim asupra unora din ultimele momente ale acestui proces și anume, ne vom referi la conținutul celor mai semnificative publicații socialiste din anii 1883—1889. Vom începe cu unele observații de natură mai mult metodologică.

CE ÎNSEAMNA "A FI MARXIST" ÎN DECENIILE 7-8 ALE VEACULUI TRECUT

Marxismul a fost și a rămas o concepție în continuă transformare, în cadrul căreia, într-o problemă sau alta s-au confruntat păreri diferite. Apoi, unele opere fundamentale ale marxismului (despre a căror importanță pentru socialiștii români vom vorbi în partea a doua a studiului) — au apărut abia în anii 1883—1888, iar altele, ca de exemplu volumul III al *Capitalului*, au fost publicate mai tîrziu. În timpurile noastre, părerile asupra a ceea ce este fundamental în marxism sînt altele decît în penultimul deceniu al secolului trecut. Care erau însă acele principii a căror acceptare, în perioada de care ne ocupăm aici, era definitorie pentru situarea pe pozițiile teoriei marxiste ?

Un răspuns scurt și în același timp complet este greu de dat. Totuși putem indica, credem, unele jaloane esențiale. În cunoscuta scrisoare din 5 martie 1852 către Weydemeyer, Marx, după ce amintea rolul istoricilor și economiștilor burghezi în descoperirea luptelor de clasă în „societatea modernă” și în dezvăluirea „anatomiei economice” a acestor clase, sublinia că ceea ce a făcut el nou se rezuma la a dovedi că *existența claselor* este legată numai de *anumite faze istorice de dezvoltare a producției*; că lupta de clasă duce în mod necesar la instaurarea unei puteri de stat proletare; că această nouă putere de stat va contribui la trecerea la *desființarea tuturor claselor și la o societate fără clase*¹.

Marx indica aici, ca elemente definitorii ale concepției sale :

1. Teoria materialismului istoric — potrivit căreia anumite moduri de producție generează în mod inevitabil existența și lupta claselor sociale.

2. Inevitabilitatea trecerii la societatea comunistă.

3. Necesitatea unei puteri de stat proletare, ca fază de tranziție spre societatea comunistă și spre dispariția statului.

În 1852 Marx și Engels publicaseră deja unele lucrări economice dar nici *Contribuții la critica economiei politice* nici *Capitalul* nu fuseseră încă elaborate. Trei decenii mai târziu, Engels a scris în repetate rânduri că dintre numeroasele descoperiri ale lui Marx, cele mai importante sînt două — concepția materialistă a istoriei și teoria plusvalorii, pe care „se bazează socialismul științific modern”².

Deci, la elementele indicate de Marx în scrisoarea către Weydemeyer, Engels adăuga *teoria plusvalorii*; ideile lui Marx cu privire la lupta de clasă, trecerea la socialism, puterea de stat a proletariatului, Engels le integra pe drept cuvînt, în concepția materialistă a istoriei.

Pentru problematica abordată în acest articol este important de reținut un aspect. La Marx, teoria plusvalorii nu reprezintă o justificare *morală* a socialismului, ci este o expresie a concepției materialiste a istoriei, în sensul că această teorie permite înțelegerea resorturilor intime ale ansamblului relațiilor de producție capitaliste, a modului în care evoluția acestor relații condiționează dezvoltarea întregii orînduri sociale burgheze și creează premisele trecerii istoricește necesare la noua societate socialistă. Pentru Marx și Engels, teoria plusvalorii pune în lumină „legea specială a mișcării modului de producție capitalist contemporan și a societății burgheze generate de acesta”³, legea în virtutea căreia societatea capitalistă „trebuie să piară ca și toate celelalte faze istorice anterioare”⁴.

Potrivit întemeietorilor socialismului *științific* convingerea în victoria luptei pentru socialism izvora nu din simpla credință în *dreptate*, în *moralitatea* și în *utilitatea* acestei lupte, ci din ideea că trecerea la socialism reprezintă un rezultat inevitabil al „mișcării modului de producție capitalist”⁵ caracterizat prin producerea plusvalorii, — dezvoltarea capi-

¹ Marx—Engels, *Opere*, vol. 28, Edit. politică, București, 1967, p. 457.

² Marx—Engels, *Opere*, vol. 19, 1964, p. 110—116, 361—363.

³ *Ibidem*, p. 363.

⁴ *Ibidem*, p. 360.

⁵ *Ibidem*, p. 363.

talismului creind acele condiții istorice în care idealul moral al desființării oricărei exploatări a devenit o expresie corespunzătoare a legităților descoperite prin cercetarea științifică a societății contemporane.

În sfârșit, trebuie amintite încă două jaloane esențiale ale concepției marxiste. În lucrările sale filozofice, Engels a subliniat strânsa legătură dintre concepția materialistă asupra istoriei și concepției generală a *dialecticii materialiste* asupra lumii. (Plehanov este, după cite se pare, cel care, în locul termenului „dialectica materialistă” a introdus primul termenul „materialismul dialectic”)⁶. Pe de altă parte, Manifestul Partidului Comunist și documentele Internaționalei I-a redactate de Marx și Engels subliniau necesitatea creării unui partid al proletariatului care să utilizeze cele mai variate forme ale luptei politice și economice, adecvate condițiilor istorice concrete.

Cele arătate pînă aici nu epuizează nici pe departe conținutul de idei al concepției marxiste, dar ne ajută, credem, la schițarea unor criterii călăuzitoare în studierea evoluției ideologice a cercurilor socialiste.

După cum se știe, istoria ideilor socialiste în România începe cel puțin din secolul XIX. Idei socialist-utopice au fost susținute încă din prima jumătate a secolului trecut, iar în 1835—1836 a funcționat la Scăeni falansterul inițiat de Teodor Diamant. Idei ale socialismului utopic au fost expuse cu mai mică sau mai mare claritate, au primit o mai restrînsă sau mai largă dezvoltare în scrieri ale lui Cezar Boliac, Ion Heliade-Rădulescu, Bolyai Farkas, Mihail Roșcovschi — pentru a numi numai pe cei mai cunoscuți⁷. Dacă însă în Occidentul Europei socialismul utopic de la începutul secolului XIX dădea expresie nemulțumirilor provocate de *capitalismul* incipient, în România socialismul utopic dădea expresie nemulțumirilor create de *feudalismul* târziu.

Socialismul științific, chiar de la întemeierea sa, a găsit, cum s-a menționat, un ecou pofund în țara noastră. Un moment important pentru evoluția ideilor socialiste în România l-a reprezentat constituirea unor secții ale Internaționalei a I-a pe pămîntul românesc, ca și aderarea unor cetățeni români la secții din străinătate ale Internaționalei I-a. În această problemă s-au publicat lucrări conținînd interesante informații⁸.

Legăturile cu Internaționala I-a au înlesnit, firește, cunoașterea în România a unora din ideile fundamentale ale marxismului. Trebuie însă avut în vedere un fapt. Tendința dintr-o perioadă trecută de a prezenta Internaționala I-a ca o organizație care năzuia la „monolitism” ideologic și organizatoric nu corespundea realității istorice. Platforma ideologică a Internaționalei I-a a fost suficient de largă pentru a permite aderarea

⁶ Vezi articolul „Materialisme” în *Encyclopedia Universalis*, Paris, 1968, vol. 10.

⁷ *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România (1821—1878)*, București, 1971, p. 16—17, 27, 195—197, 273—276, 369—380. Trebuie avut în vedere că, așa cum a subliniat Marx, nu trebuie considerată socialistă și propunerea de naționalizare a solului, care este convenabilă și anumitor categorii ale burgheziei în condițiile menținerii proprietății private asupra celorlalte mijloace de producție.

⁸ A. Egyed, *Istoricul asociațiilor muncitorești din Transilvania între anii 1868—1872*, în „Studii” IX, 1956, 6, p. 27—50; Gh. Dobre, *Publicistica românească din secolul XIX despre întemeietorii socialismului științific*, în „Probleme economice”, nr. 11/1963, p. 107—114; A. Deac, *Internaționala întâi și România*, București, 1964; Elena Gheran, *Aspecte din procesul răsptndirii marxismului în mișcarea muncitorească din Transilvania (1867—1918)*, în „Revista de filozofie”, XV, 1963, p. 618—626.

socialiștilor de *diverse* orientări — atît marxişti cît și *nemarxiști*. Cum arătau Marx și Engels, statutul Asociației Internaționale a Muncitorilor trasa liniile fundamentale ale mișcării proletare „admițînd totodată în organele secțiilor și la congresele lor toate convingerile socialiste fără excepție”⁹. „Această asociație, infemeiată în mod expres cu scopul de a uni într-o singură organizație întregul proletariat militant din Europa și America, nu putea să proclame de îndată principiile enunțate în „Manifest” (este vorba de Manifestul Comunist — V.L.). Internaționala trebuia să aibă un program destul de larg pentru a fi acceptat de trade unionurile engleze, de adepții lui Proudhon în Franța, Belgia, Italia și Spania și de lasalleeni în Germania”¹⁰.

Apoi, la Internaționala I-a au aderat în diverse momente grupuri democratice burgeze, inclusiv Mazzini și partizani de-ai săi, narodnici, grupuri pozitiviste, organizații feministe burgezo-democratice ș.a.¹¹.

Chiar în Consiliul General al Internaționalei au intrat, pe lîngă marxişti și proudhoniști, oweniști, bakuniști care se declarau de acord cu principiul eliberării clasei muncitoare prin ea însăși dar aveau vederi diferite asupra modului de realizare a acestei eliberări¹².

În ceea ce privește aderenții Internaționalei I-a care au activat în țara noastră, se știe că C. Farkaș, președintele Asociației Muncitorești din Timișoara a făcut parte din majoritatea alcătuită din delegați de diverse orientări, care, la Congresul de la Haga (1872) al Internaționalei a votat alături de Marx și Engels rezoluțiile îndreptate împotriva bakuniștilor¹³. Pe de altă parte în 1872, atunci cînd Zamfir C. Arbore a sosit la Zürich și a intrat într-o secție a Internaționalei, el s-a alăturat bakuniștilor de care s-a despărțit abia după desființarea Internaționalei I-a¹⁴

⁹ Marx—Engels, *Opere*, vol. 18, 1964, p. 34.

¹⁰ Marx—Engels, *Opere*, vol. 21, 1965, p. 350.

¹¹ Marx—Engels, *Opere*, vol. 17, p. 412, 450, 660—661; vol. 18, p. 100—101, 792. Engels cita — și aproba — într-o scrisoare din 1872 — următoarele rînduri publicate de organul Internaționalei din Elveția germană: „Obligatoriu nu este decît principiul fundamental: eliberarea muncitorilor de către muncitorii înșiși. De aceea în cadrul Internaționalei găsim cele mai variate concepții politice... Numai monarhiștii nu sînt în nici o țară membri ai Internaționalei” (Marx—Engels, *Opere*, vol. 33, 1975, p. 351).

¹² Marx—Engels, *Opere*, vol. 33, ... p. 239—240.

¹³ Marx—Engels, *Opere*, vol. 18, p. 153—161. Cf. *Gaaskii K'ongres Pervogo Internationala 2—7 senfiabr 1872 g. Tom. I, Protokoll i dokumenti*, Moskva, 1970 și A. Deac, *op. cit.*, p. 113.

¹⁴ Facsimilul „cărții de membru în Internaționala I-a” a lui Zamfir C. Arbore a fost publicat în ziarul „Lupta” din 21 septembrie 1914. Este vorba de o carte de membru eliberată la 12 august 1872 de „Federația Jurassiană” a Asociației Internaționale a Muncitorilor. Or, Federația Jurassiană s-a constituit la așa zisul congres din Sonvillier din noiembrie 1871 care reunind pe susținătorii lui Bakunin din secțiile Internaționalei din Elveția romandă, a lansat o circulară îndreptată împotriva Consiliului General și se pronunța în favoarea ideilor lui Bakunin (Marx, Engels, *Opere*, vol. 18, p. 148, 187, 358—361). Referindu-se la „Alianța democratică” a lui Bakunin, Marx și Engels scriau în 4—6 august 1872: „Nucleul Alianței este Federația Jurassiană, de la aceasta pornește cuvîntul de ordine...” (*ibidem*, p. 121). Pe cartea de membru a lui Zamfir C. Arbore se vede că el a fost recomandat de James Guillaume și primit de Adhémar Schwitzguébel, pentru a căror excludere din Internațională, la Congresul de la Haga, au votat Marx, Engels, Carol Farkaș ș.a. (*ibidem*, p. 159—160). După Congresul de la Haga, Federația jurassiană a continuat să sprijine bakunismul, motiv pentru care a fost exclusă din Internațională (*ibidem*, p. 391). În amintirile sale, Zamfir C. Arbore vorbește despre strînsa sa colaborare cu Bakunin în anii 1872—1873 (Zamfir C. Arbore, *În exil. Din amintirile mele*, Craiova, 1896, p. 84, 99—100, 151—154). Zamfir Arbore a fost atras printre altele de ideile lui Bakunin privitoare la distrugerea imperiului țarist și la recu-

și *după* ce s-a stabilit definitiv în România. Precizarea orientării ideologice a tuturor membrilor Internaționalei I-a care au activat pe pământul român sau au fost originari de aici depășește, desigur, obiectul lucrării noastre. Este suficient să consemnăm că legăturile unor organizații și personalități cu Internaționala I-a au înlesnit cunoașterea ideilor care au călăuzit activitatea acestora și în special a principiului fundamental al eliberării muncitorilor prin ei înșiși.

Ideologia cercurilor socialiste din România dinainte de 1882 a fost studiată în lucrări ale istoricilor, filozofilor și sociologilor, economiștilor¹⁵. S-a evidențiat faptul că terenul pentru răspîndirea ideilor socialiste a fost pregătit de moștenirea pașoptistă, de radicalismul democratic, de materialismul lui Vasile Conta, de activitatea desfășurată în țară de aderenții la Internaționala I-a și de participații români la Comuna din Paris¹⁶. Revoluționarii veniți din Rusia și stabiliți în România, la început pentru a transporta literatura ilegală peste Prut iar apoi rămași, unii dintre ei, definitiv la noi, au beneficiat tocmai de amintitele curente de idei.

Sub alt aspect, s-a relevat predominarea în rîndul cercurilor socialiste ale tineretului^{16b15}. Maturizarea tinerilor fideli ideilor socialiste s-a împletit de fapt cu maturizarea însăși a acestor idei.

Studiul de față își propune să contribuie la precizarea evoluției ideologice a cercurilor socialiste, prin analiza unor publicații socialiste din anii 1883—1889. Am ales ca „punct de pornire” al cercetării anul 1883, pentru că atunci au apărut publicații care oferă un material mai bogat analizei noastre. Am ales anul 1889 ca „punct terminus” pentru că pînă atunci și-au încetat apariția publicații înființate în 1884—1885. Pe de altă parte, analiza publicațiilor din 1883—1889 este interesantă pentru că ajută la cunoașterea unor importante evoluții ideologice în mișcarea socialistă din România. Apoi, observațiile prilejuite de analiza unor publicații din anii 1883—1889 vor pune în lumină și unele aspecte ale orientării ideologice a cercurilor socialiste în anii precedenți.

O SCRIERE A LUI ION NĂDEJDE

Scrierea la care dorim să ne referim a fost deja menționată sau citată, fără însă a fi analizată pe larg.

noașterea dreptului popoarelor asuprite de țarism de a-și croi singure soarta (*ibidem*). În amintirile sale, Zamfir Arbore mai arată cum la sfîrșitul anului 1873 a rupt legăturile cu grupul lui Bakunin, ca urmare a atitudinilor dictatoriale ale acestuia, rămînînd în continuare adept al ideii desființării imediate a statului ca prim țel al revoluției; această orientare este vizibilă și într-o lucrare tipărită în 1874—1875 în Elveția, în rusește, dar cu coperta în franceză, purtînd titlul *Le peuple russe*.

¹⁵ Vezi mai recent D. Hurezeanu, *Începuturile mișcării muncitorești în România (1848—1878)*, în „Revista de Istorie” XXXII, 1979, nr. 7, p. 1257—1286.

¹⁶ În legătură cu această problemă vezi *Începuturile mișcării socialiste în România*, în „Anale de istorie”, XXVI, 1980, nr. 4, p. 122—162 și V. Liveanu *Din istoria gîndirii socialiste în România* în „Era Socialistă” LXI, 1981, nr. 11, p. 31—35; între ideile expuse în acest articol am inclus, rezumate pentru un public mai larg, unele din concluziile studiului de față.

^{16 b15} V. Liveanu, *O cercetare cantitativă: tineretul în vechea mișcare socialistă din România (pînă la crearea P.S.D.M.R.)*, în „Studii”, XXV, 1972, nr. 5, p. 1005—1016.

După cum aflăm din revista Junimii, prin aprilie 1883 a fost răspîdită la Iași o foaie volantă intitulată „Apărarea socialismului de mai multe birfeli neîntemeiate”¹⁷ și care răspundea atacurilor antisocialiste ale lui Petru Missir și ale altora. În numărul din 15 mai 1883 revista „Dacia Viitoare” care apărea atunci la Bruxelles, relatează că a primit un manuscris în „patru pagini mari de text” referitor la „apărarea socialismului de mai multe birfeli neîntemeiate” și reproducea un fragment în care se rezuma teoria lui Marx despre valoarea de întrebuințare și valoarea de schimb¹⁸. Scrierea, însumînd în adevăr patru mari pagini tipărite, se păstrează la Biblioteca Academiei R.S.R. intercalată în colecția ziarului „România Liberă” între numerele din 16 și 17 aprilie 1883¹⁹. Ion Nădejde, într-o carte consacrată lui Morțun, amintește de „ideile anarhiste pe care subsemnatul le profesam în „Procesul Nădejde și într-o întîmpinare trimisă în 1883 la „Dacia Viitoare”²⁰.

Vom arăta mai jos în ce sens erau „anarhiste” ideile lui Nădejde. Aici — în vederea identificării autorului — semnalăm doar faptul că „Apărarea socialismului” era semnată „un socialist anarhist”, și că într-o broșură din 1881 I. Nădejde afirma: „noi sintem anarhiști”²¹. Atragem atenția că astfel de declarații izvorîte din teribilismul tinereții nu trebuie să ne inducă în eroare; firește nu ideile „anarhiste” constituiau elementul decisiv, esențial, al concepțiilor cercurilor socialiste din România.

Întîmpinarea amintită de I. Nădejde în rîndurile de mai sus era desigur amintită „foaie volantă” singurul material cu caracter de „întîmpinare” publicat de „Dacia Viitoare” cu mențiunea expresă „trimisă din țară”²².

Apoi, în „Apărarea socialismului...” se spunea că „ideile noastre au fost tipărite în multe limbi și chiar în românește între altele în „Procesul fraților Nădejde” și în articolele unui socialist din Iași publicate în „Tribuna Liberă”. După cum am constatat din numerele răslețe ale acestui din urmă ziar aflate la Biblioteca Academiei, colaboratorul socialist nu era altul decît Ioan Nădejde²³. Singurele scrieri socialiste românești

¹⁷ Petru Th. Missir, *O confruntare. Socialiștii noștri și Karl Marx*, în „Convorbiri literare”, XVII, 1883, nr. 9, p. 350—351.

¹⁸ „Dacia Viitoare”, I, 1883, nr. 8, p. 113.

¹⁹ Scrierea a fost semnalată și citată la Gh. Dobre, *Începuturile răsplîndirii în România a ideilor „Capitalului” lui Karl Marx*, în „Lupta de clasă”, nr. 4/1958, p. 113. Tiberiu Avramescu, în valoroasa carte *Constantin Mille. Tinerețea unui socialist*, București, 1973, p. 163 indică locul și unitatea de păstrare a scrierii a cărei analiză nu a intrat însă în obiectul lucrării sale. Aceste două lucrări nu indicau cine a fost autorul „Apărării socialismului...”. Au apărut studii în care Ion Nădejde este corect indicat ca autor al „Apărării socialismului...”; temeiurile acestei atribuiri nu sînt însă prezentate (*Activitatea „Partidei socialiste” în anii 1879—1890”* în *Anale de Istorie*, XXVI, 1980, nr. 6, p. 145. V. Vintilescu *Polemica Maiorescu-Gherea*. Timișoara 1980, p. 45).

²⁰ Ioan Nădejde, *V. G. Morțun*, București, 1924, p. 4.

²¹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1879—1892*, București, 1973, p. 114.

²² În numărul din 1 aprilie 1883 „Dacia Viitoare” a publicat articolul *O provocare celor de la Binele Public*, semnat N.I. Acest articol prin nimic nu „profesa ideii anarhiste” ci relua doar ideile lui Marx despre valoarea de schimb, deci nu la el se putea referi I. Nădejde în rîndurile din biografia lui Morțun.

²³ Numărul răsleț din 10 octombrie 1882 al „Tribunei Libere” publică o scrisoare de răspuns la un articol precedent al lui Ioan Nădejde. Scrisoarea era trimisă de corespondentul din Paris al ziarului „Telegraful” care semna Emil și care era de fapt C. Mille (T. Avramescu, *op. cit.*, p. 138—139). Era prima ciocnire publică între I. Nădejde și C. Mille.

citare în *Apărarea socialismului*. . . sînt deci cele aparținînd lui Ioan Nădejde. Este încă un argument pentru a-i atribui paternitatea scrierii *Apărarea socialismului*. . .

Vom rezuma ideile esențiale pentru caracterizarea orientării scrierii *Apărarea socialismului de mai multe birfeli neîntemeiate*.

Manifestul începea prin a desmînți afirmațiile false ale ziarelor „Timpul” și „Binele Public” potrivit cărora guvernul liberal sprijinea pe socialiști. Liberalii însă apărau proprietatea privată, iar socialiștii „de toate felurile erau pentru schimbarea sistemului proprietății — arăta pe drept cuvînt autorul scrierii. Mai departe el arăta că într-o conferință antisocialistă, junimistul Missir nu a ținut seama de ce susțin în realitate socialiștii.

Mișcările sociale din diversele țări europene anunțau, după părerea autorului, *revoluția socială* a muncitorilor. „Pricina sărăciei din acel timp nu se putea explica prin lipsa produselor trebuitoare întregii populații (cum susțineau malthusienii). Societatea putea produce tot ce era necesar oamenilor — sublinia Nădejde. În legătură cu aceasta, avansa o previziune foarte optimistă, dar foarte actuală astăzi : „se va întrebuița la purtatul mașinilor, la încălzit, la luminat etc. puterea vîntului, a valurilor, a fluxului și refluxului mării”.

Cauza sărăciei maselor era, în concepția autorului, modul în care se împărțeau produsele, acapararea lor de către o mină de oameni. Întrebarea esențială era dacă „împărțirea roadelor muncii, a mărfurilor adică²⁴, e făcută pe dreptate” căci „nimeni nu trebuie să despoaie pe alții de roadele muncii”. Avînd în vedere teoria lui Marx despre rolul muncii în determinarea valorii de schimb, autorul nostru scrie : „Mi se pare că toată chestia se învîrte numai în jurul teoremei lui Marx. Are dreptate Marx ? Atunci nici nu rămîne vorbă că trebuie să ajungem la o societate în care poporul muncitor să nu fie despoiat de roadele muncii sale”.

Pentru a răspunde la această întrebare autorul rezuma ideile lui Marx despre valoare reproducînd și unii termeni germani utilizați de Marx, ceea ce reflecta o lectură directă a *Capitalului*. De altfel, I. Nădejde prezentase teoria valorii a lui Marx atît într-o broșură anterioară²⁵, cît și într-o foaie volantă intitulată „Valoarea de schimb”²⁶. În „Apărarea socialismului. . .” arăta deosebiriile dintre valoarea de uz și valoarea de schimb, aceasta din urmă fiind hotărîită de „munca omenească mijlocie trebuitoare pentru facerea lor” (a lucrurilor).

Pe această bază se analiza mai întîi — România fiind atunci „eminamente agrară” — originea cîștigului marilor proprietari. „Tot ce se vinde de pe moșie n-are valoare de schimb decît din pricina muncii omenești cheltuită, prin urmare proprietarul vinde muncă omenească cristalizată în roadele moșiei”. Țăranului i se plătește pentru munca lui mult mai

²⁴ După cum se știe, nu orice produs al muncii este marfă.

²⁵ *Socialismul înaintea justiției. Procesul fraților Nădejde*, Iași, 1881. Cf. *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1879—1892*, p. 110—112.

²⁶ *Sentița Comisiunii Judiciare a Universității din Iași în procesul fraților Nădejde*, Iași, 1881, p. 4—5, 19—20.

puțin decît valoarea de schimb pe care o produce, deci „cîștigul (stăpînului de moșie) vine numai de la munca neplătită ce i se face”. Dacă dau în arendă moșiile, proprietarii își împart sudoarea țaranului cu arendașii. Stăpînii de fabrici și de ateliere cîștigă ca și cei de moșie, din munca neplătită a muncitorilor, iar dobînzile încasate de bancheri provin „mai de departe” tot din ceea ce li se ia muncitorilor de moșieri, arendași, fabricanți.

Țăranul care își lucrează singur pămîntul, meseriașul care lucrează fără calfe nu despoaie pe alții. Din cauza orînduirii sociale care menține poporul în sărăcie și incultură — susținea Nădejde — munca intelectualelor nu poate aduce decît puține foloase poporului. Burghezia, prin care înțelegea pe proprietarii uneltelor de muncă, „despoaie pe muncitorii cu mîntea ca și pe cei cu brațele”.

Trebuie să facem acum cîteva observații. I. Nădejde expunea în mod corect ideile lui Marx despre valoarea de schimb. Rămînea de asemenea în spiritul acestor idei cînd sublinia că exploatarea (sau, în termenii utilizați atunci „despoierea”, „jupoierea”) constă în aceea că cei care munciau primeau mai puțin decît valoarea de schimb pe care o produceau, prestînd o „muncă neplătită”.

În acea vreme în care nu apăruseră încă volumele II și III ale *Capitalului* în care se analiza dobînda și renta funciară, încercarea lui Nădejde de a arăta cum veniturile bancherilor și marilor proprietari funciari provin din „muncă neplătită” este meritorie. (Chiar dacă nu s-a oprit asupra *specificului* rentei funciare).

După cum am văzut, rolul teoriei valorii a lui Marx era în concepția lui Nădejde de a răspunde la întrebarea dacă repartitia produselor era sau nu dreaptă, cu alte cuvinte de a demonstra nedreptatea, imoralitatea vechii orînduirii și deci datoria de a lupta pentru schimbarea ei. El nu vorbea, de fapt, și despre teoria marxistă a plusvalorii, potrivit căreia exploatarea muncitorului salariat izvorăște tocmai din faptul că în capitalism forța de muncă este o marfă și de aceea prețul ei, salariul, nu se stabilește *împotriva* legii valorii, ci este dimpotrivă *guvernat de legea valorii*.

Pentru Marx, orînduirea capitalistă este, firește, nedreaptă, dar necesitatea luptei pentru socialism el o deduce nu numai din *imoralitatea* capitalismului, ci din aceea că această luptă corespunde necesității istorice *obiective* de rezolvare a contradicțiilor generate de acțiunea legii *plusvalorii* și a altor legi ale economiei capitaliste. I. Nădejde se referea de fapt și la unele din aceste contradicții. Arăta, de exemplu, cum în orînduirea capitalistă „dezvoltarea mașinismului” duce la șomaj; pe „drept cuvînt — scria el — a numit Marx pe muncitorii fără de lucru armata de rezervă a capitalului”. El amintea în continuare: „cum a dovedit Engels, mașinismul în timpul nostru și concurența între capitaliști face ca neconținut să împuținează numărul celor bogați, dar cei rămași sînt mai bogați”. Aceste tendințe erau prezentate ca „pricini ale sărăciei” maselor, fără a se evidenția că aceste fenomene creau premisele *obiective* ale pieirii capitalismului. Trebuie să spunem că tendințele obiective datorită cărora, în concepția lui Marx,

capitalismul pregătea premisele trecerii la socialism, fuseseră deja descrise în literatura socialistă românească de către N. Russel (vezi mai jos).

Autorul *Apărării socialismului...* trecînd la lămurirea modului în care „trebuie să fie regulată proprietatea într-o societate comsecade” se oprea în primul rînd la proprietatea agrară, pe care o considera, desigur, cea mai importantă într-o țară în care marea industrie era într-un stadiu doar incipient. Pe cînd în broșura *Procesul fraților Nădejde* din 1881, I. Nădejde vorbea în termeni generali de trecerea în proprietatea națiunii a averii „produse de generațiile trecute”, acum se pronunța pentru organizarea „comunelor” agricole și industriale. În „*Apărarea socialismului...*” el preconiza ca pămîntul „să nu fie împărțit ca acuma între boierii mari” ci să fie „lucrat de comune libere”. Pămîntul nu ar trebui împărțit cu bucățica „pentru că atunci nu s-ar putea întrebuița mașini și aplica o cultură rațională”.

Ideea trecerii la o agricultură socialistă fusese dezvoltată încă în scrieri socialiste mai vechi, de exemplu în 1879 în gazeta „Besarabia” sau în 1882 în broșura lui Gr. Munteanu (Grigore Maniu), *Opt scriitori către țărani*. Nouă în scrierea lui I. Nădejde era modalitatea propusă pentru a se trece la o agricultură socialistă. Va fi admisă, arăta dînsul, și împărțirea pămîntului la muncitorii agricoli, în care caz se vor putea păstra în proprietate comună vitele, uneltele, mașinile. „Comunele viitoare vor cerca cum vor voi și după ce vor face cercare vor lua pildă de la acelea care vor fi răușit mai bine... Experiența va arăta că lucrarea în comun e mai bună și vor renunța la bucățelire”. În termenii timpului nostru, se preconiza deci transformarea socialistă a agriculturii pe baza liberului consimțămînt al țăranilor.

Comunele industriale — continua Nădejde — se vor întemeia pe fabrici. În legătură cu aceasta Nădejde exprima părerea că starea rea a muncitorilor români nu se datora muncitorilor neromâni stabiliți în țară ci concurenței industriei străine. „Nu zic aceasta — preciza Nădejde — pentru a arăta că muncitorii din Austria ar trebui socotiți ca dușmani, ci pentru a arăta că trebuie și aice fabrici”. Dacă în „Besarabia” din 21 octombrie 1879, ca o condiție a dezvoltării „grandioase” a industriei românești se indica ridicarea capacității de consum a țăranimii, în scrierea lui Nădejde se indica o altă condiție (care nu intra în contradicție cu cealaltă): „numai fabricile întrebuițate de societăți de lucrători fără stăpîn vor putea da mai efitin decît societățile străine”. Se pronunța deci pentru industrializarea țării prin fabrici aflate în proprietatea lucrătorilor înșiși.

Statul existent atunci nu putea permite astfel de transformări, respectiv nu putea admite vînzarea în rate către țărani a moșilor particulare și de stat, acordarea de credite pentru întemeierea de fabrici stăpînite de muncitori²⁷. De aceea — susținea Nădejde — era necesară revoluția socială.

Comunele agricole și industriale urmau a se uni în societăți mai mari și „unitățile cele mai mari ce se vor forma și care vor fi mai bine legate

²⁷ Putem întrevădea aici o oarecare influență a ideilor lassaliene asupra formulării unui început de program imediat. Pe de altă parte ideile expuse aici de I. Nădejde au fost reluate în programul expus de Gherea în *Ce vor socialiștii români!*

prin asemănarea limbii, gustului și gradului de cultură etc. vor fi națiile și prin urmare după revoluția socială se vor îndeplini și dorințele iredențiștilor". Realizarea idealurilor sociale urma deci a se îmbina cu realizarea idealului unității naționale.

În formularea tuturor acestor deziderate asupra organizării societății viitoare, ideile raționale amintite mai sus s-au împletit cu viziuni încă utopice, perfect explicabile prin gradul de dezvoltare al țării, prin caracterul încă incipient al mișcării socialiste.

Utopismul unor vederi ale socialiștilor români din acel timp proveea în primul rând din aceea că nu-și putuseră încă formula ideii raționale asupra stadiilor *intermediare*, de trecere de la stadiul de dezvoltare din acel timp al societății românești la revoluția socialistă și apoi la comunism. Problema aceasta nu-și găsisese încă rezolvare deplină nici pe plan internațional, deoarece Marx și Engels în lucrările lor trataseră această problemă pe larg doar în legătură cu țările capitaliste dezvoltate din Occident (Asupra acestei probleme revenim în partea a doua a studiului).

Dar unele probleme ale stadiilor de trecere de pînă la revoluția socială, sau dintre revoluția socială și comunismul dezvoltat, care fuseseră deja tratate de Marx și Engels nu erau nici ele încă clare socialiștilor români. Ne referim la problema statului în perioada de trecere de după revoluția socialistă și la problema atitudinii față de acțiunea parlamentară.

După cum am amintit *Apărarea socialismului*... purta semnătura „Un socialist anarhist”, deși nu ideile anarhiste reprezentau elementul definitoriu decisiv al activității socialiștilor români. În fond influența acestor idei s-a redus la modul în care era privit rolul statului în viitor în momentul revoluției socialiste²⁸ și la unele atitudini în problema parlamentului.

În ce privește mijloacele de acțiune, socialiștii români considerau că în România era posibilă și necesară doar lupta pașnică, legală.

Într-o scrisoare publică adresată socialiștilor ruși, publicată în ziarul „Înainte” din 20 noiembrie 1880 un grup de socialiști români din Moldova arăta că „trebuie lăsată fiecărui partid socialist revoluționar, după țară și după inamic alegerea armelor”. Deoarece în România exista, spre deosebire de Rusia țaristă, un regim constituțional, „lupta individuală” folosită în imperiul vecin nu era potrivită, iar revoluția în țara noastră era „posibilă pe calea rațiunii și la lumina soarelui”.

²⁸ Anarhiștii susțineau că revoluția socialistă trebuie să înceapă cu distrugerea statului — negând deci necesitatea unei puteri de stat revoluționare de-a lungul unei întregi perioade istorice. „Toți socialiștii sînt de acord că statul politic, și odată cu el autoritatea politică, vor dispărea ca urmare a viitoarei revoluții sociale; aceasta înseamnă că funcțiile publice își vor pierde caracterul politic și se vor transforma în simple funcții administrative, care apără adevăratele interese sociale. Dar antiautoritaristii cer ca statul politic autoritar să fie desființat dintr-o dată, încă înainte de a fi desființate condițiile sociale care l-au generat. Ei cer ca primul act al revoluției sociale să fie desființarea autorității. Au văzut oare vreodată acești domni o revoluție? ... S-ar fi menținut Comuna din Paris măcar o singură zi dacă ea nu ar fi recurs împotriva burgheziei la această autoritate a poporului înarmat? N-ar trebui oare, dimpotrivă, să i se reproșeze Comunei că nu a recurs în suficientă măsură la această autoritate?” — scria Engels în 1872 (Marx—Engels, *Opere*, vol. 18, p. 312). Experiența istorică a arătat necesitatea după revoluție a menținerii statului într-o perioadă și mai îndelungată decît credea Engels.

Cît despre Nădejde, în scrierea pe care o rezumăm, el afirma : „Sînt două feluri de socialiști, etatiști sau autoritari și anarhiști”. El se declara de partea celor din urmă, împotriva oricărei forme de stat. „Toate formele de stat — spunea el — sînt rele, începînd de la monarhia cea mai absolută pînă la republica radicală sau chiar pînă la „statul popular” al socialiștilor etatiști”. Societatea viitoare chiar de la începuturile ei urma a se cîrmi exclusiv prin bună înțelegere, prin „sfaturi și pilde”. Utopismul acesta izvora dintr-un spirit de înaltă generozitate, care nu-și găsisese încă forma adecvată de manifestare în *practică*.

Amintim doar că în noiembrie 1879, gazeta socialiștilor români, „Besarabia” editată de N. Russel și I. Nădejde, se pronunța, într-un articol nesemnlat, pentru un „stat al poporului” bazat pe transmiterea instrumentelor mari de muncă în mâinile asociațiilor de muncitori ²⁹.

Nădejde mai indica și o altă caracteristică a anarhiștilor : „Anarhiștii — continua Nădejde — se mai deosebesc de etatiști prin aceea că nu se amestecă în alegeri cu gîndul de a merge în Cameră știind bine că prin Cameră nu se va putea face nici odată nimic”. Era o idee susținută și în alte materiale (ca de exemplu în *Opt scrisori către țărani* ³⁰) și care ne explică de ce programul formulat în 1881 de Russel nu prevedea votul universal ³¹.

Practica avea însă repede să infirme ideile nerealiste privitoare la acțiunea parlamentară. La numai patru ani după ce a scris rîndurile de mai sus, I. Nădejde a pășit în lupta electorală și a devenit deputat socialist.

„Antietatismul” și „antiparlamentarismul”, aceste „boli de creștere” manifestate în mișcările socialiste și muncitorești din atîtea țări, erau explicabile prin grelele condiții de dezvoltare ale mișcării socialiste într-o țară agrară, cu o industrie incipientă, cu sistem electoral cenzitar ca și prin înfriuri de altă natură, ulterior depășite ³². Esențial a fost tocmai

²⁹ *Începuturile mișcării socialiste în România*, „Anale de istorie”, XXVI, 1980, nr. 4, p. 160. Criticile lui Marx împotriva expresiei „stat popular” utilizată de W. Liebknecht avea în vedere un alt context istoric.

³⁰ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1879—1892* . . . , p. 83—84.

³¹ *Ibidem*, p. 148—150, 155—157.

³² Despre înfrierea ideilor anarhiste aduse de tinerii intelectuali, români întorși din Occident ca și de revoluționarii refugiați din Rusia, vezi și materialele citate în *Începuturile mișcării socialiste din România*, „Anale de istorie”, XXVI, 1980, nr. 4, p. 144. În ce privește acest al doilea aspect, în 1901, într-un articol retrospectiv, I. Nădejde vorbea despre influența revoluționarilor refugiați din Rusia la noi. Numindu-i, după obiceiul timpului „nihilisti”, el scria „Nihilistii erau marxiști în economia politică dar asta nu-i împiedica de a admira foarte mult ideile lui Cernișevski. Primeau teoria economică a lui Karl Marx, așa cum se putea înțelege din volumul I din „Das Kapital” dar nu admiteau politica urmată de Marx și Engels nici de social-democrați în general, ci le făceau învinuire de autoritari și etatiști. Politica admisă de nihilisti era a lui Bakunin cunoscutul anarhist și adversar al lui Marx. Iată de ce ni s-a pus la îndemînă pe lingă statutele Internaționalei, tot istoricul luptei între etatiști și anarhiști . . . În buletinele Federațiunii jurassiene și în literatura anarhistă erau arătate toate nemulțumirile contra etatiștilor”. Aceste idei i-au influențat un timp pe tinerii intelectuali deveniți socialiști. Dar ulterior „sub influența scrierilor lui Engels și îndeosebi a polemicii cu Dühring, „Dührings Umwälzung der Wissenschaft” și a cărții „Ursprung der Familie, der Privateigentum und der Staats” precum și a întregii literaturi privitoare la Marx și Bakunin ideile conducătoare ale partidului se schimbă în sensul că a adoptat doctrina

faptul că „problemele creșterii” au fost rezolvate. În 1884—1887 lucrările publicate de Gherea în Revista Socialistă au expus principiile marxiste în problema rolului statului după revoluția socialistă. În 1887 România a devenit una dintre primele țări din lume în care mișcarea socialistă a izbutit să fie reprezentată în parlament.

REVISTA „EMANCIPAREA”

În 1883 au început să apară și în același an au dispărut două reviste socialiste: „Emanciparea” la București și „Dacia Viitoare” la Paris și apoi la Bruxelles. Nu vom face aici o prezentare de ansamblu a conținutului lor (căci acesta a fost prezentat în alte lucrări)³³ — ci vom încerca doar să aducem precizări asupra orientării lor în raport cu diferitele curente socialiste ale vremii.

Revista „Emanciparea” milita pentru revoluția socială, preconiza trecerea la socializarea mijloacelor de producție. Revista a fost scoasă de Constantin Bacalbașa, Emil Frunzescu, Gheorghe Kernbach³⁴. Despre prietenii lui socialiști din București, C. Bacalbașa scria mai târziu că posedau foarte puține cunoștințe teoretice. „Pe noi ne-au înregimentat sub drapelul socialist sentimentele umanitare și spiritul de revoltă. Eram socialiști nu prin reflecțiune ci numai prin simțire”³⁵.

Este adevărat, în afara celor trei inițiatori ai revistei în paginile ei au publicat studii și „colaboratori externi” (Gherea, A. Bacalbașa) care demonstrau cunoștințe teoretice serioase.

Materialele publicate în „Emanciparea” reflectau diverse concepții asupra premiselor și căilor luptei pentru socialism. Au fost publicate rezumatele unor capitole ale „Capitalului” lui Marx și a unei scrieri de Cezar de Paepe — asupra cărora vom reveni — ca și o traducere din furieristul Victor Considérant³⁶.

lui Marx și Engels drept concepția lui călăuzitoare. (I. Nădejde, *Nereșita socialismului în România*, în „Noua Revistă Română pentru Politică, Literatură, Știință și Artă”, II, 1901, nr. 33, p. 386—387). Lucrările istoricilor sovietici confirmă caracterizarea făcută narodnicilor de I. Nădejde, respectiv preponderența influență a bakunismului în rindurile lor, faptul că ei au reținut din „Capitalul” numai teoria valorii, nu *intreaga* concepție a lui Marx. Această caracterizare este confirmată și de o scrisoare cu caracter memorialistic a lui N. Russel, privitoare la ideile lui și ale lui N. Codreanu înainte de războiul din 1877—1878 pe care o vom cita în partea a doua a studiului nostru. Revenind la Ion Nădejde, trebuie să spunem că acesta, ca și soția lui Sofia Nădejde, ca și Constantin Mille au făcut și cu alte prilejuri aprecieri similare cu cele de mai sus privitoare la întrepătrunderea diverselor orientări la începuturile mișcării socialiste și la trecerea ei pe poziții marxiste (vezi Dezbaterile Adunării Deputaților, 1909, nr. 22 din 19 decembrie 1909, p. 233; Tiberiu Avramescu, *Aminiri literare despre vechea mișcare socialistă*, București, 1975, p. 771—774; „Lumina” (Iași) din 15 ianuarie 1896; C. Mille, *Letopiseși*, vol. II, București 1908, p. 250). De fapt, soții Nădejde nu făceau decît să rela pe scurt aprecierile expuse de delegația socialistă română la Congresul din 1891 al Internaționalei a II-a (*Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1879—1892*, București, 1973, p. 720—721).

³³ Vezi în special studiile lui I. Felea și A. Deac, în *Presa muncitorească și socialistă din România*, volumul I, partea I-a, București, 1964; T. Avramescu, *op. cit.*, p. 161—211.

³⁴ *Presa muncitorească și socialistă din România*, vol. I, partea I, București, 1964, p. 223.

³⁵ „Adevărul” din 7 februarie 1899.

³⁶ „Emanciparea” I, 1883, nr. 1, p. 3.

S-au publicat fragmente traduse din *Catehismul socialist* al lui Jules Guesde³⁷. Acesta fusese mai întâi radical democrat apoi apropiat al lui Bakunin, iar în 1883 era deja marxist și conducător al partidului socialist francez. „Catehismul socialist, publicat în 1878, fusese scris în 1872, când autorul său nu împărtășea încă materialismul istoric și socialismul științific al lui Marx³⁸. De asemenea, un material nesemnat — reflectând influența unor vechi idei socialist-utopice — prezenta limitarea dreptului de moștenire ca mijloc de trecere la proprietatea colectivă³⁹.

Redactorii „Emancipării” își exprimau, firește, năzuințele spre transformarea revoluționară a societății. Revoluția este împăcarea popoarelor între ele, este garantarea națiilor mici în fața celor mari, este garantarea proprietății obștești în fața proprietății individuale, iar sătenii, lucrătorii, tinerii trebuie să lucreze pentru revoluție — scria Constantin Bacalbașa în articolul *Cestiunea socială* din primul număr al „Emancipării”⁴⁰. Revista expunea ideile iredentismului revoluționar caracteristice mișcării socialiste din România. C. Bacalbașa dezvoltă argumentul interesant și pe deplin justificat al importanței desăvârșirii unirii naționale pentru lupta de eliberare socială. „Micimea României de astăzi este o piedică puternică la dezvoltarea ideilor cele mai generoase, luptele sociale sînt paralizate de teama răpitorilor de peste graniță și astfel luptătorul cinstit dar înțelept se vede de multe ori silit a-și călca pe inimă”⁴¹. Noua Dacie trebuie să fie nu „Dacia cămătarului, Dacia proprietarului”, ci una în care „țăranul întors acasă după ce va fi dus steagul liberătății și frăției peste Carpați, să fie stăpîn al pămîntului”⁴².

„Emanciparea” a avut rare și scurte referiri la situația muncitorilor. Se manifesta și preocuparea pentru dezvoltarea industriei. „Orice protecțiune cu scop de a înflori industria și agricultura vor rămîne zadarnice atîta timp cît *instrumentele pe muncă* nu vor fi în posesia celor ce nu muncesc”. Cînd însă se va realiza emanciparea muncitorilor, „industria și agricultura vor înflori”⁴³ — afirma Emil Frunzescu. Problema protecționismului nu era atît de simplă pe cît o puneă studentul medicinist devenit socialist, dar semnificativă era aici încrederea în dezvoltarea în socialism a tuturor ramurilor producției. „Emanciparea” publica informații largi cu privire la exploatarea țăranilor de marii proprietari și arendași. Ni se pare caracteristic pentru orientarea „Emancipării” faptul că transformarea socialistă pentru a cărei realizare s-a insistat cel mai pe larg în revistă a fost *socializarea* — sau ceea ce astăzi se denumește *cooperativizarea—agriculturii*.

Privit articolului *Proprietatea fonciară individuală. După Cezar de Paeppe* (articol care fusese de fapt publicat și în unicul număr din 1880 al „României Viitoare”) transformarea proprietății solului în proprietate

³⁷ Idem, nr. 5, p. 82—84; nr. 7, p. 111—113.

³⁸ Compère—Morcl, *Grand Dictionnaire socialiste*, Paris 1921, p. 359.

³⁹ „Emanciparea”, nr. 3, p. 42—43.

⁴⁰ Idem, nr. 1, p. 4—7.

⁴¹ Idem, nr. 2, p. 2.

⁴² Idem.

⁴³ Idem, nr. 4, p. 70.

colectivă este o necesitate „naturală și imperioasă” pentru oprirea secăturii solului și pentru practicarea unei agriculturi raționale. Fărămișarea proprietății țărănești „trebuie să aducă pe țăranul proprietar la cultura acestor părțicele de pământ prin asociațiune, și mai târziu poate chiar la solidaritatea acestor asociațiuni și la punerea în comun a solului sau în cazul cel mai simplu la un sistem de coproprietate”⁴⁴. Pentru colectivizarea agriculturii se preconizau deci mai multe trepte intermediare. Față de împotrivirea claselor stăpînitoare, revoluția agrară va fi singura cale pentru trecerea la proprietatea colectivă asupra pământului⁴⁵.

Cunoscutul articol al lui C. Dobrogeanu-Gherea „Un răspuns d-lui prim ministru I.C. Brătianu”... — publicat în numărul trei al revistei, reprezenta o pledoarie istorică și economică în favoarea „proprietății colective asupra pământului și pentru „comune colectiviste” agricole. „...În gospodăria colectivistă — scria Gherea — pământul nu se va împărți, ci o moșie mare, de pildă, se va lucra de toți membrii comunei după un plan dat... În comunele colectiviste voința și hotărîrea colectivă a membrilor ei înlocuiesc voința absolută a unui singur om, voința marelui proprietar”⁴⁶. Argumentele lui Gherea în sprijinul proprietății colective au fost reluate într-un comentariu critic al revistei cu privire la ideea împroprietăririi țăranilor pe moșiile statului⁴⁷.

Ca și în articolele lui N. Zubcu-Petrovici (1877—1878) ca și în articolele din „Besarabia” (1879) sau „România Viitoare” (1880) sau în broșura „Opt scrisori către țărani” (din 1882) în „Emanciparea” îmbunătățirea situației țăranimii pe de o parte, trecerea la o agricultură socialistă pe de altă parte, apăreau ca preocuparea centrală a socialistilor români. Era consecința modului în care dinșii interpretau problematica societății românești, predominant agrară, fără a putea încă elucida stadiile intermediare prin care această societate avea de trecut, mai întâi pentru a ajunge la revoluția politică socialistă, apoi la o agricultură colectivizată.

După cum se știe, în acea vreme, paralel cu mișcarea socialistă, se dezvoltau deja societățile muncitorești. În 1879—1880 la Iași socialistii au pășit la înființarea unor societăți muncitorești de breaslă, la ținerea de conferințe pentru muncitori; represium'le din 1881 au întrerupt această activitate. Pe de altă parte, „un merit însemnat al lui Gherea constă în aceea că definește, pentru prima oară în literatura socialistă din România, rolul istoric al proletariatului”⁴⁸. La definirea rolului istoric al proletariatului Gherea a pășit în studiile publicate în „Revista Socială” apărută cu începere din 1884, și în care a expus pe larg variate aspecte ale teoriei marxiste. Pregătirea terenului pentru această nouă orientare era vizibilă și în paginile „Emancipării”.

S-a vorbit în numeroase lucrări despre apariția în paginile „Emancipării” a rezumatelor unor capitole din *Capitalul* lui Marx, alcătuite de

⁴⁴ Idem, nr. 2, p. 11.

⁴⁵ Ibidem, p. 11, 15.

⁴⁶ C. Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. I, București, 1976, p. 106.

⁴⁷ „Emanciparea” I, 1883, nr. 5, p. 73—74.

⁴⁸ Ion Popescu-Puțuri, *Contribuția lui Constantin Dobrogeanu-Gherea la dezvoltarea socialismului științific. / materialismului dialectic și istoric*, în „Anale de istorie”, LXVI, 1980, nr. 4, p. 21.

Anton Bacalbașa și nu vom repeta lucrurile deja spuse⁴⁹. Atragem însă atenția asupra a ceea ce, după părerea noastră, este elementul nou, nesubliniat pînă acum, al articolelor lui A. Bacalbașa. În literatura socialistă românească anterioară s-au redat, precum am arătat, ideile lui Marx despre *valoarea de schimb*, nu însă și despre plusvaloare. Anton Bacalbașa este, după cunoștința noastră, cel care, pentru prima oară în românește, a expus ideile lui Marx asupra *plusvalorii*, a arătat că dacă salariul pe care capitalistul îl plătește muncitorului este mai mic decît valoarea de schimb nou creată, aceasta se datorește faptului că în capitalism forța de muncă este o marfă plătită în acord cu legea valorii. Anton Bacalbașa este primul care a scris în românește despre formula capitalului B-M-B și analiza ei de către Marx, despre plusvaloarea relativă și absolută⁵⁰.

Se vădea aici, credem, însușirea uneia din ideile esențiale ale concepției lui Marx.

Un alt element nou pe care dorim să-l relevăm în paginile „Emancipării” și care de asemenea ni se pare a nu fi fost observat pînă acum este următorul. Articolul publicat de Gherea în „Emanciparea” nu se limita să susțină că trecerea la socialism (respectiv trecerea la socialism în agricultură, de care se ocupa atunci) era dreaptă. „...Acea ce voim noi este drept, sublim și chiar trebuincios” (în sens de necesar) sublinia dînsul⁵¹.

În spiritul ideilor lui Marx el susținea într-adevăr necesitatea istorică, inevitabilitatea trecerii la socialism ca urmare a dezvoltării orînduirii economice. La întrebarea „Unde vă este programa, unde vă sînt principiile, unde sînt condițiunile istorice care vă dau rațiunea de a fi...” socialiștii trebuiau să răspundă „întemeiați pe știința modernă, întemeiați pe calea martiologică pe care a trecut omenirea, întemeiați pe istoria dezvoltării popoarelor”⁵². De aceea anunța o a doua crisoare-studiu „în care vom dezvolta mai pe larg principiile noastre” mulțumindu-se pentru moment „a ridica măcar cît de puțin perdeaua care ascunde vederilor dv. (ale lui Ion Brătianu) principiile noastre”⁵³.

Or, care erau cu acest prilej principiile lăsate a se întrezări de Gherea? Ideile privitoare la colectivism, la socialism, scria el „nu sînt nici utopii, nici planuri făcute în cabinetul vre-unui visător; acestea sînt rodul unui lung, foarte îndelung studiu asupra dezvoltării omenirii; aceasta este o treaptă a evoluțiunii istorice la care, vrînd-nevrînd, trebuia să ajungem. Chiar proprietatea individuală, și așezămintele economice de astăzi, cu toate neajunsurile lor nemăsurate, ne duc la colectivism. ...Toate mașinile, toate descoperirile, toate inovațiunile și chiar concentrarea pămînturilor ne aduce acolo... Din lumea veche, trebuie să iasă lumea nouă, precum din feudalul veacului de mijloc a ieșit veacul burgheziei liberale”⁵⁴.

⁴⁹ Se știe că prima traducere în românește a unui fragment din *Capitalul* (referitor la condițiile de trai ale muncitorilor englezi) s-a publicat în 1880 în „România Viitoare”.

⁵⁰ „Emanciparea” I, 1883, nr. 4, p. 61—63; nr. 5, p. 76—79; nr. 6, p. 108—111.

⁵¹ C. Dobrogeanu-Ghera, *op. cit.*, vol. I, p. 34—35.

⁵² *Ibidem*, p. 34.

⁵³ *Ibidem*, p. 35.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 37.

Concurența mării proprietăți care utilizează mașini și procedee moderne duc mica proprietate la pieire.⁵⁵ O moșie mare lucrată cu mașini „ne dă o comună colectivistă, gata” — numai stăpînul trebuie înlăturat⁵⁶. Astfel ideile expuse la sfîrșitul articolului lui Gherea din „Emanciparea” și a căror dezvoltare el o anunța într-o viitoare lucrare lăsau să se întrevadă cu claritate concepția lui că trecerea la socialism era o necesitate istorică. Și anume, o necesitate izvorită din succesiunea „așezămintelor economice” și „a treptelor evoluției sociale”, o necesitate creată de dezvoltarea mașinilor, de contradicția dintre felul de a produce și relațiile de proprietate, de apariția în chiar sinul vechii societăți a premiselor „colectivismului”. Erau ideile marxiste pe care autorul articolului din „Emanciparea” avea să le dezvolte cu claritate în anul următor în paginile „Revistei Sociale”.

REVISTA „DACIA VIITOARE”

Din grupul studenților români din Paris, din jurul „Daciei Viitoare” făceau parte adepți și simpatizanți ai ideilor socialiste, ca și democrați-radicali nesocialiști⁵⁷.

După cum se știe, comitetul de redacție a reunit pe Vintilă Rosetti, Al. A. Bădărău, Mihai V. Săndulescu în perioada „pariziană” a revistei (numerele dintre 1 februarie—1 aprilie 1883) și pe Constantin Mille și V. Gh. Morțun în perioada „bruxelleză” (numerele dintre 15 aprilie—15 iulie 1883).

Mille și Bădărău deveniseră socialiști în țară, Rosetti și Morțun se formaseră ca socialiști în Apus.

De asemenea este bine cunoscută orientarea fundamentală a grupului reflectată de titlul revistei: împlinirea acțiunii pentru desființarea oricărei exploatare sociale cu acțiunea pentru realizarea idealului național. Lupta revoluționară armată a românilor de peste Carpați era definită ca o componentă esențială a luptei generale pentru desăvîrșirea unității naționale. „Iredentism — se spunea în articolul cu același nume — înseamnă țăranul din Abrud dînd mîna cu țăranul de la Dunăre. Iredentism înseamnă pentru românii din Austria dreptul la insurecție, iar pentru noi frații lor, dreptul de a le veni în ajutor... Împreună cu despotismul militar al străinului vom asviri și despotismul nerușinat al burgheziei. Precum am ridicat în această revistă drapelul revendicațiilor naționale, precum ne-am făcut apostolii dreptului la insurecție în Austria, așa sîntem în România inimici ori cărei dominări, or cărei injustiții sociale și închinăm viața noastră justelor revendicări ale țăranului, rob, insultat, maltrat și mizerabil atît în România liberă, cît și în România iridentă”⁵⁸.

Caracterul „eminamente agricol” al României acelei vremi inspira redactorilor revistei o concluzie specifică. Pătura muncitoare a cărei eliberare „Dacia Viitoare” o considera esențială — după cum se vede

⁵⁵ *Ibidem*, p. 32.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 37.

⁵⁷ Vezi scrisoarea lui C. Mille către A. Beldiman, în „Munca” din 9 august 1892 și amintirile primului în „Lupta” din 22 februarie 1922.

⁵⁸ „Dacia Viitoare”, I, 1883, nr. 5, p. 66.

și din rindurile citate mai sus — era țărănimea. În articolul „Starea de față a socialismului în România”, C. Mille (sub pseudonimul Emil), o spunea clar : „Mișcarea anonimă a țăranilor — iată ținta noastră. Pentru aceasta toate mijloacele care ne pot folosi sînt bune”⁵⁹. Vorbea după aceea despre atragerea în „mișcare” a tuturor celor care muncesc cu capul și cu mintea. Pentru a împăca rolul acordat țăranimii cu ideea că mișcarea socialistă poate exista numai într-o țară cu un proletariat puternic, un colaborator al „Daciei Viitoare” relua o idee eronată formulată încă în articolele lui Nicolae Zubcu-Codreanu și apoi în periodicele „Besarabia”, „Înainte” și alte publicații socialiste. Era vorba de ideea după care erau proletari nu numai salariații agricoli, ci toți țăranii care într-o formă sau alta își „închiriau” munca marelui proprietăți⁶⁰, deci și cei care lucrau moșiile în dijmă în cadrul unor relații semifeudale. Pentru ca să nu existe proletariat și exploatare și în același timp să se practice o agricultură rațională, susținea însă cu dreptate autorul articolului, era necesară asocierea țăranilor pentru cultivarea în comun a pămîntului.

În concepțiile tinerilor socialiști de la „Dacia Viitoare” înrîurirea unor curente nemarxiste⁶¹ se împletea cu dezvoltarea procesului de cunoaștere și însușire a marxismului. Influența despre care am vorbit se manifesta printre altele în prezentarea mișcărilor socialiste din diferite țări, ca de pildă în seria de articole „Starea de față a socialismului” publicate de Constantin Mille sub același pseudonim Emil. După ce prezenta situația din partidul socialist francez, el se oprea asupra anarhiștilor care se declarau pentru comunism dar susțineau ineficacitatea participării la alegeri și „propovăduirea prin faptă”⁶².

După părerea lor, arăta C. Mille, pentru revoluție „nu e nevoie de o autoritate oarecare ci de înlăturarea oricărei autorități”. Totuși, C. Mille scria : „Au dreptate sau nu anarhiștii? Socot că o au”⁶³ și își dezvoltă argumentarea în acest sens.

Trecînd la prezentarea stării socialismului în România, C. Mille făcea aprecieri foarte interesante cu privire la situația organizatorică a mișcării socialiste. El vorbea despre „partidul socialist” din România, afirma că pînă la persecuțiile declanșate în martie 1881 acesta era centralizat, în sensul că centrul cunoștea numărul aderenților, puterea cercurilor. După măsurile represive din martie 1881, pentru a se feri de autorități, partidul și-a schimbat modul de acțiune, cercurile socialiste răsăreau

⁵⁹ Idem, nr. 11, p. 170.

⁶⁰ Vezi articolul nesemnat *Discursurile d-lui Ion Brătianu*, în „Dacia Viitoare”, I, 1883, nr. 9, p. 137—139. Unele indicii ne fac să credem că autorul este V. G. Morțun.

⁶¹ Referindu-se la tinerii care în Franța au început organizarea „colectivismului” — adică a partidului socialist, „purcezînd de la teoriile economice ale lui Karl Marx”, C. Mille ne furnizează interesanta informație că „dintre acești tineri putem număra pe Jules Guesde, Gabriel Davilla, Paul Brousse, Emil Gauthier și răposatul Mircea Rosetti”. Mai apoi însă, Paul Brousse alcătui o dizidență sub denumirea de posibilism, Emil Gauthier a pus bazele anarhismului; Gauthier a influențat și socialiști români în primii ani ai existenței partidului (C. Mille, *Jules Guesde*, în „Adevărul ilustrat” din 17 aprilie 1896).

⁶² „Dacia Viitoare”, I, 1883, nr. 6, p. 83—84.

⁶³ Ibidem, p. 84. Despre socialiști „etatiști” (care se pronunțau pentru o putere de stat proletară după revoluție) și „antietatiști” vorbea C. Mille și cînd prezenta mișcarea socialistă din Germania. (Idem, nr. 7, p. 100—101).

fără știința centrului⁶⁴. Afirmările lui Mille ridică o problemă interesantă care necesită o cercetare specială — dar reflectă, credem, o realitate încontestabilă, și anume năzuința socialiștilor români de a avea un partid propriu.

În continuare C. Mille făcea o afirmație care ar putea induce în eroare dacă nu ar fi interpretată critic: „Până acum partidul socialist este strâns unit și insuflat de spiritul anarhist mai cu seamă în părțile Moldovei. Nu voim a ne amesteca în luptele parlamentare”⁶⁵. Desigur nu „spiritul anarhist” domina mișcarea socialistă din România și ceea ce avea în vedere Mille în rândurile de mai sus era după cum se vede, doar respingerea nejustificată a participării la lupta parlamentară precum și ideea utopică a desființării statului și oricărei autorități imediat după revoluție.

Discutarea acestor idei infirmate de experiența istorică a ultimului secol nu mai este necesară acum. De altfel, încă în 1879 N. Russel sublinia că atribuția statului de menținere a ordinii nu va dispărea *imediat* după revoluția socială, ci numai după o perioadă ulterioară de dezvoltare a omenirii, că pentru organizarea activității economice și în general a activității sociale „autoritatea e un principiu foarte folositor și va rămâne întotdeauna”, că după revoluția socială la exercitarea autorității va participa întreaga societate⁶⁶.

Însuși Mille, care spunea, că ideile lui purced de la Marx, avea să abandoneze ideile „antietatiste” și „antiparlamentariste” expuse în paginile „Daciei Viitoare” devenind în 1888 candidat socialist în alegerile parlamentare.

Mai trebuie să adăugăm o observație. În „Dacia Viitoare” se sugera că în *principiu* sau în *alte țări*, n-ar trebui renunțat la utilizarea explozivilor⁶⁷. În legătură cu mișcarea socialistă din România se subliniau preferințele acesteia pentru metodele cele mai pașnice. „Nu vom utiliza mijloace violente până când slobozenia graiului, a scrierii și a întrunirii nu va fi călcată în picioare fie pe față, fie prin mijloace ascunse”⁶⁸ (Era proclamat, însă, cum am arătat dreptul la insurecția națională al românilor din Transilvania și Bucovina). Socialiștilor din România însă le-a fost cu totul străină *practica* atentatelor. Amenințarea incidentală de a recurge în cazul ipotetic al desființării regimului constituțional la mijlocul prin care țarul „Alexandru II a zburat spre strămoșul Ivan cel Grozav”⁶⁹, a rămas de domeniul frazelor teribiliste ale unor tineri care încă își căutau un nou drum. Și direcția acestuia — era deja perfect vizibilă chiar în paginile „Daciei Viitoare”. Articolul *Jupoierea* — termen prin care se înțelegea atunci „exploatarea” — semnat I.N.⁷⁰ (probabil Ion Nădejde) ca și articolul „O provocare celor de la

⁶⁴ „Dacia Viitoare”, I, 1883, nr. 11, p. 169.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Doctorul N. Russel, *Un studiu psihiatric urmat de cteva comentarii asupra ideilor sănătoase*, Iași, 1880, p. 25—26.

⁶⁷ „Dacia Viitoare” I, 1883, nr. 6, p. 86; nr. 11, p. 204.

⁶⁸ Ibidem, p. 170.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ „Dacia Viitoare”, I, 1883, nr. 2 p. 22—23 și urm.

„Binele Public”⁷¹ semnat N.I. (probabil același Ion Nădejde, ca și fragmentul reprodus din „Apărarea socialismului de uneli birfeli neîntemeiate” expuneau ideile lui Marx despre valoarea mărfurilor. Toate aceste materiale făceau distincție între valoarea de uz și valoarea de schimb și evidențiau determinarea valorii de schimb a mărfurilor de „munca mijlocie necesară pentru a le face”, subliniau cu limitele despre care am vorbit în capitolul precedent că „munca neplătită” era atunci izvorul cîștigurilor celor avuți.

O mențiune deosebită merită articolul *Karl Marx* publicat două săptămîni după moartea creatorului socialismului științific. Articolul ni se pare esențial prin expunerea — după cîte știm pentru prima oară în limba română, într-o formă foarte concisă dar exactă, a unor idei fundamentale ale marxismului.

O apropiere de ideile materialismului istoric se putea constata mai de mult în rîndurile cercurilor socialiste — mai ales la N. Russel. Acesta subliniase în 1880 legătura dintre socialism și filozofia marxistă, vorbise despre existența unor legi ale dezvoltării societății, despre succesiunea „fazelor sociale” care se dezvoltă una din alta, despre pregătirea „fazei colectiviste” prin însăși dezvoltarea capitalismului⁷².

Cînd era însă vorba să definească „circumstanțele obiective” ale evoluției societății, el se referea doar la „raporturile tradiționale de forțe” și anume la „raporturile economice, politice, intelectuale”⁷³ fără a expune ideea rolului esențial al modului de producție. Pe de altă parte supra-aprecia rolul instinctelor în dezvoltarea societății. Articolul „Daciei Viitoare” preciza însă fără echivoc: după Marx „Istoria e lupta claselor, fie a celor domnitoare între dînselle: *burghezie, feudalitate, patriarhatul antic*, fie între cele stăpînitore și cele stăpînite: sclavi, servi, proletari. Interesele materiale produc lupta între clase; unii caută să se descarce pe alții de muncă. Condițiunile materiale, adică modul producțiunii au determinat și vor determina felul proprietății, moravurile, instituțiile sociale, juridice etc.”⁷⁴

Pentru prima oară într-o publicație românească se utiliza conceptul „mod de producție”, se indica rolul lui în explicarea dezvoltării istorice, se formula teza fundamentală a materialismului istoric.

Se indica în mod exact rolul materialismului istoric al descoperirii legilor sociale, în ansamblul socialismului marxist. Marx „găsind legile istorice și economice care guvernează lumea socială, a fondat incontestabil socialismul științific, care pînă la dînsul era numai o utopie generoasă”^{74 bis}. În continuare se expuneau din nou în mod concis ideile lui Marx despre valoarea de întrebuintare și valoarea de schimb, despre proveniența cîștigurilor capitalului din „munca neplătită”.

Contradicția esențială a capitalismului, care în concepția lui Marx crea premisa trecerii la o nouă societate era de asemenea caracterizată în mod exact: „Producțiunea însă devine din ce în ce mai mult *un act*

⁷¹ Idem, nr. 5 p. 66 și urm.

⁷² N. Russel, *op. cit.*, p. 21—22.

⁷³ *Ibidem*, p. 26.

⁷⁴ „Dacia Viitoare”, I, 1883, nr. 5, p. 67.

^{74 bis} *Ibidem*.

social, colectiv; capitalurile se concentrează neconținut. Clasa exploatată va sfârși evoluțiunea socializînd și instrumentele de muncă (pămîntul, fabricile etc.), suprimînd antagonismul ce există între *producțiune—socială și apropiatiune—capitalistă*”, Marx, se amintea în articol, a fondat Internaționala „a cărei deviză sublimă fu : emanciparea lucrătorilor se va face prin ei înșiși”⁷⁵.

Expunerea ideilor lui Marx se încheia cu un semnificativ angajament : „aceasta e cît se poate de pe scurt teoria lui Marx, asupra căreia, ca *discipoli*, vom reveni neconținut” „Înainte de el (Marx) — se mai spunea în articol — erau *școli socialiste*, dar nici o idee socialistă generală destul de admisă pentru a uni proletarii diverselor națiuni”.

S-ar putea, desigur, observa concisului rezumat publicat de „Dacia Viitoare” nemenționarea ideii lui Marx despre necesitatea preluării puterii politice de către proletariat. Importantă însă în acest articol ni se pare recunoașterea teoriei lui Marx drept singura capabilă să unească muncitorii din întreaga lume, sublinierea faptului că *socialiștii români se declarau discipolii teoriei lui Marx și se angajau s-o studieze în continuare*^{75 bis}.

UN DISCURS SOCIALIST⁷⁶

În 1883 apărea la Iași broșura „Un discurs socialist înaintea delegaților colegiului al IV-lea din Putna” semnată de „Al. Brăescu proprietariu la Sascut”. Autorul broșurii a fost socialist timp de șase ani între 1878—1884⁷⁷. În *Discursul* la care ne referim, el protesta împotriva persecuțiilor la care fuseseră supuși I. Nădejde și C. Mille, a calomniilor revărsate împotriva socialiștilor N. Zubcu Codreanu și Mircea Rosseti, a căror morminte erau încă neabătute⁷⁸. Se declara partizan al comunismului, al devălmășiei în ciuda faptului că era proprietarul a două moșii. Căci, spunea dînsul „bucătălirea” succesivă a proprietăților provoacă secătuirea pămîntului și numai stăpînirea în devălmășie a solului va da țăranilor posibilitatea practicării unei agriculturi raționale. „Dacă România ar fi bucătălită între locuitori, România întreagă ar ajunge seacă, neproduc-

⁷⁵ Ibidem, p. 68.

^{75 bis} Articolul este semnat de A. Andrieș — probabil pseudonimul lui A. A. Bădărău. El dădea expresie năzuințelor de *atunci* ale prietenilor săi socialiști — chiar dacă *mai tîrziu* a trecut la radicali.

⁷⁶ Nu ne referim în acest articol la revista socialistă „Săceala” deoarece era o publicație satirică umoristică. De asemenea nu ne referim la revista „Contemporanul” nu numai pentru că i-au fost consacrate monografiile speciale, dar și pentru că, în perioada de care ne-am ocupat acum, încă și-a mai păstrat caracterul general-cultural, fără a intra în expunerea ideilor economice și social-politice socialiste. Vom face unele referiri la această revistă în partea a doua a studiului nostru.

⁷⁷ Într-o broșură publicată sub pseudonimul „Răzeșul de la Scurta” Al. Brăescu arăta că fusese socialist timp de „vre-o șase ani” (*Evoluția partidelor*, București, 1896, p. 42). În „Apel către alegătorii colegiului al III-lea (al) județului Putna”, Focșani, 1885 Al. Brăescu nu se mai declara socialist. Despre încercarea lui Brăescu de a înființa un ziar socialist, vezi scrisoarea către N. Codreanu publicată în *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. I, (partea I-a), București, 1954, p. 771—772.

⁷⁸ Al. Brăescu, *Un discurs socialist...* p. 8.

tivă. . . Numai cultura sistematică, cu mașine, cu adăpare de apă (irigație) cu schimbare de pini din an în an, gunoaie și altele poate iarăși să ridice agricultura noastră. . . Cumpărarea pământului de locuitori și stăpînirea sa în devălmășie ni se impune dar ca o chestie de viață și de moarte. Comuna dar trebuie să înlocuiască proprietarul mare”⁷⁹.

Comuna urma, în concepția lui Brăescu, să dea întii pământul în dijmă, apoi să introducă agricultura rațională. „Dijma” cedată de țărani pentru plata moșiei urma să fie utilizată mai întii pentru ameliorarea agriculturii, iar apoi pentru constituirea unor case de credit ieftin „care ar fi temeiul unei industrii serioase naționale, unor fabrici, unor antreprize de schimb, tot după principiul devălmășiei”⁸⁰. „Cumpărarea moșiilor de către obști e o chestie de viață sau moarte pentru românism”⁸¹ conchidea autorul.

Se preconiza, deci ca și în celelalte publicații socialiste ale vremii, un „socialism agrar” care avea să înlesnească o industrializare de tip socialist. Obiecției, justificate desigur, că mulți moșieri vor refuza să-și vîndă pământul, Brăescu nu putea însă să-i dea decît răspunsul vag neconcludent că țara era destul de încăpătoare pentru ca locuitorii „să nu se certe între ei”. Desigur trecerea imediată la socialism nu era posibilă în vremea aceea în România. Soluțiile preconizate de autorul nostru, pe lângă elementele utopice evidente, conțineau însă și un element rațional în măsura în care indica direcția viitoare a dezvoltării socialiste a țării și subliniau necesitatea atît a unei agriculturi avansate cît și a unei industrii naționale puternice⁸².

Broșura analizată aici mai este interesantă printr-un alt aspect. Brăescu relua teribilista declarație a fraților I. Nădejde, repetînd „Sîntem dar socialiști anarhiști” pentru că „resping orice maximă, orice rețetă venită de sus”. Aceste fraze sonore erau însă dezmințite de atitudinea practică a lui Al. Brăescu. Discursul lui fusese rostit în cadrul adunării delegaților colegiului al IV-lea din Putna, deci al delegaților țăranilor, cu prilejul alegerilor pentru Camera constituantă ce urma să revizuiască constituția din 1866. Referindu-se la candidatura sa propusă de liberali, Brăescu preciza „Comitetul liberal o recomandă, eu mă supun și voi da concursul cu toți amicii mei deși n-am cu partidul roșu (liberal V.L.) nici în clin nici în mîncă”⁸³. El propunea votarea candidaților liberali, în

⁷⁹ *Ibidem*, p. 10—11.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 11.

⁸¹ *Ibidem*, p. 13.

⁸² Este drept, Al. Brăescu mai declara, fără alte precizări, „principiul de comunism nu se ceartă de fel în cugetul meu cu cel de proprietate individuală” (*Ibidem*, p. 6). Nu este clar dacă avea în vedere simpla liniștire a alegătorilor sau menținerea după formarea obștilor, a proprietății personale rezultate din muncă, sau vreo soluție în spiritul lui Proudhon, despre care afirma mai tîrziu că împreună cu Bakunin și Kropotkin i-a influențat pe primii socialiști români. (*Evoluția partidelor*, p. 42). Scrisoarea susamintită către N. Codreanu arăta că Brăescu recomandase ca redactor al proiectatei publicații socialiste pe un anume Holban care se declara adept al lui Proudhon. Trebuie însă subliniat că în broșura din 1883, Brăescu nu vorbea nimic despre Proudhon sau despre ideile lui Proudhon. După ce s-a despărțit de socialiști a continuat să susțină în broșurile lui necesitatea cultivării colective a pământului de obștii țărănești.

⁸³ Al. Brăescu, *Un discurs socialist...*, p. 14.

vederea revizuirii constituției, a introducerii alegerii „pe două categorii” și a eligibilității magistraților. Nu discutăm acum dacă era justificată sau nu sprijinirea liberalilor partizani ai revizuirii constituției. În orice caz, Al. Brăescu și-a prezentat, în fața aceluiași colegiu al IV-lea, al țăranilor, candidatura pentru consiliul general județean Putna și a fost ales, împreună cu doi prieteni, deși prefectul liberal l-a combătut ca „un om periculos și cu idei subversive”⁸⁴. Esențial era că încă din 1883 un grup socialist din județul Putna s-a orientat în practică spre abandonarea antiparlamentarismului, participând la lupta pentru revizuirea constituției, la alegerile parlamentare și județene.

CONCLUZII

Scrierile socialiste din 1883 arătau că socialiștii români năzuiau atunci spre o revoluție socială care să ducă la trecerea principalelor mijloace de muncă în proprietatea colectivă. Revoluția era calea care în concepția lor trebuia să ducă nu numai la eliberarea socială, ci și la desăvârșirea unității naționale. Pătura muncitoare care se afla pe primul plan al preocupărilor lor era țărănimea muncitoare; de aici marea atenție pe care o acordau problemelor transformării socialiste a agriculturii. De asemenea căutau să precizeze căile dezvoltării industriei. Analiza scrierilor socialiste din 1883 arată că publiciștii socialiști își însușiseră și expuneau sistematic teoria valorii a lui Marx, în care vedeau justificarea socialismului. Totodată se vedeau progrese incontestabile în cunoașterea și însușirea altor elemente esențiale ale economiei politice marxiste, ale materialismului istoric și socialismului științific. Aceste progrese se împleteau însă cu persistența influenței unor idei utopice nemarxiste, în special în problema activității parlamentare (recomandându-se în general abținerea de la această activitate) cât și în problema statului se preconiza „desființarea” lui chiar în momentul victoriei revoluției socialiste. A doua problemă era una a viitorului îndepărtat, iar prima a viitorului mai apropiat. Dar totodată scrierile socialiste dinainte de 1884 conțin idei a căror maturizare avea să ducă mișcarea socialistă, în anii 1884—1887, la elaborarea unor soluții și atitudini corecte menite să înlăture susamintitele confuzii.

În problemele *imediate* ale activității *practice*, socialiștii români se mențineau exclusiv pe terenul acțiunilor neviolente, pașnice. Se constată chiar prezentarea la alegerile parlamentare și județene din 1883 a unui candidat socialist.

În 1883 a fost formulată ideea că socialiștii români se consideră discipoli ai teoriei marxiste pe care se angajează s-o studieze, anunțată de C. Dobrogeanu-Gherea o lucrare de expunere sistematică a principiilor socialismului prin care el înțelegea desigur teoria marxistă. Astfel se pregătiseră condițiile pentru ca în anul următor să apară „Revista Socială”, care a început o acțiune de expunere largă și sistematică a teoriei marxiste și de aplicare a ei la studiul realităților țării noastre — acțiune

⁸⁴ Ibidem. Cf. Alexandru Brăescu, *Apel către alegătorii congresului al III-lea al județului Putna* (Focșani, 1885, p. 3). Cf. V. Niculae, *Cînd au debutat socialiștii români în confruntările electorale* în „Magazin istoric” X, 1976, nr. 2, p. 19.

prin care a marcat trecerea la o nouă etapă de dezvoltare a gândirii socialiste din România, în lumina marxismului.

LES CERCLES SOCIALISTES DE ROUMANIE ET LE MARXISME (1883—1889) (I)

RÉSUMÉ

Les idées de Marx et Engels se sont propagées assez vite en Roumanie, mais dans les conceptions du mouvement socialiste elles ont coexisté pendant une certaine période (comme par ailleurs dans de nombreux autres pays) avec des idées héritées des courants socialistes utopiques prémarxistes. L'affirmation du marxisme comme l'unique théorie reconnue par le mouvement socialiste de Roumanie a été le résultat d'un processus survenu au cours d'un intervalle historique relativement court. La présente étude analyse les moments finals de ce processus. La première partie l'étude, insérée dans ce numéro de la revue, examine l'idéologie des cercles socialistes reflétée dans les publications de l'année 1883. Les socialistes de Roumanie se prononçaient pour une révolution sociale qui conduise au passage des principaux moyens de travail en propriété collective et au parachèvement de l'union nationale. La paysannerie et le problème de la socialisation de l'agriculture figuraient au premier plan de leurs préoccupations. En outre, ils cherchaient à préciser les voies du développement de l'industrialisation de la Roumanie. Les publicistes socialistes exposaient de manière synthétique la théorie de la valeur élaborée par Marx, dans laquelle ils voyaient la justification du socialisme.

L'analyse des publications de l'année 1883 révèle des progrès incontestables dans l'adoption et l'exposé d'autres éléments essentiels de l'économie politique marxiste, du matérialisme historique, du socialisme marxiste. Mais ces progrès allaient de pair avec le maintien des théories concernant „l'antiétatisme” et „l'antiautoritarisme”, de l'idée que la révolution supprimera immédiatement l'Etat et que les socialistes devaient s'abstenir de la lutte parlementaire. Les socialistes roumains continuaient de se situer, en pratique, sur les positions de l'activité pacifique, dénuée de toute violence. Dès 1883, le groupe socialiste de Focșani prit part à la lutte électorale. Une année plus tard, toutes les conditions étaient créées pour la parution de la Revue Sociale dans les pages de laquelle on commença à exposer amplement et systématiquement la théorie marxiste. Les publications socialistes des années 1884—1887 dans les pages desquelles le marxisme fut reconnu comme le seule conception sur laquelle devait se guider le mouvement socialiste de Roumanie, seront présentés dans un futur numéro de „Revista de istorie”.

DIN NOU DESPRE GENEZA ȘI CARACTERUL STATULUI ASĂNEȘTILOR

DE

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

Cățărat pe crestele Balcanilor, asemenea unui nou Sfinx, statul Asăneștilor, „al doilea țarat bulgar” cum este denumit îndeobște de istoriografia modernă, turbură de secole liniștea istoricilor care-și poartă pașii în această parte a lumii prin întrebări greu de înfruntat. De ce a trebuit oare ca o mișcare insurecțională anti-bizantină pornită de români, de vlahi, să se pună sub semnul refacerii țaratului bulgar? De ce a fost necesară menționarea Vlahiei în titlul Asăneștilor ca o posesiune aparte de Bulgaria și de ce a dispărut mai târziu orice referire la ea din acest titlu? Care a fost, de fapt, statutul politic al acestei Vlahii înainte și după proclamarea noului stat balcanic? De ce oare inițiatorii revoltei anti-bizantine, indicați drept români de sursele contemporane, apar în izvoarele bizantine târzii și în tradiția medievală bulgară ca bulgari? După numeroase studii și cercetări ce le-au fost consacrate, crearea și caracterul statului Asăneștilor rămân încă și azi o problemă nu îndeajuns lămurită și foarte controversată a istoriei medievale sud-est europene¹.

Unii cercetători au socotit că pot s-o simplifice. Vlahii izvoarelor contemporane cu Asăneștii nu ar fi, potrivit opiniei lor, români, ci bulgari. S-a afirmat că termenul *vlah* nu este o denumire etnică, ci una socio-profesională sub care sînt cuprinși păstorii din Peninsula Balcanică, printre care și cei bulgari. Vlahii Asăneștilor nu ar fi altceva decît bulgari din zona nordică a Peninsulei². Fără să conteste semnificația etnică a numelui *vlahi* care-i desemnează pe români, alți cercetători consideră că ea a fost extins de scriitorii bizantini din vremea Anghelilor și asupra bulgarilor, procedeu stilistic cu valoare ideologică, menit să minimalizeze importanța mișcării Asăneștilor. Istoricii bizantini ar fi încercat astfel să diminueze în ochii cititorilor lor gravitatea primejdiei ce venea din partea bulgarilor, asimilîndu-i pe aceștia, în chip ironic cu *vlahii*, populație mai puțin

¹ Pentru stadiul actual al chestiunii vezi B. Primov, *Crearea celui de al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor în volumul colectiv Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*, I, București, 1971, p. 9—13; Genoveva Cankova-Petkova, *Bălgarija prĕ Asenevci*, Sofia, 1978 (autoarea ignoră din păcate întreaga literatură științifică românească a problemei); St. Brezeanu, „*Imperator Bulgariae et Vlachiae*”. În jurul genezei și semnificației termenului „*Vlachia*” din titulatura lui Ioniță Asan, „*Revista de istorie*”, 23, 1980, 4, p. 651—674. Pentru istoriografia românească mai veche a problemei vezi Al. Elian, *Introducere la Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, București, 1975, p. XXIV—XXVIII.

² Așa de pildă Str. Lišev în *Fontes Latini Historiae Bulgaricae*, III, Sofia, 1965, p. 213, n. 2.

numeroasă și de minoră însemnătate politică și militară în Balcani. Termenul *vlahi*, cu sensul de *români* ar fi deci folosit de bizantini pentru a-i desemna pe bulgari!³ Pentru a-i elimina pe români din istoria medievală a bulgarilor s-a mers pînă acolo încît li s-au preferat izvoarelor contemporane, provenind de la martori oculari ai evenimentelor, care vorbesc pe larg despre vlahi, izvoare secundare, mai recente cu mult și chiar compilații de calitate cu totul indoielnică, unde vlahii sînt neglijați⁴.

Toate acestea nu sînt desigur decît tot atîtea încercări de a evita problema mai curînd decît de a o rezolva cu mijloace științifice. Ele nu fac decît să încilcească datele clare și concordante din izvoarele bizantine și occidentale contemporane care atestă răspicat romanitatea vlahilor și a Asăneștilor, rolul însemnat al românilor în noul Imperiu balcanic, caracterul mixt, bulgar și românesc al acestuia în vremea primilor Asănești, ca și „bulgarizarea” sa în vremea lui Ioan Asan al II-lea⁵.

De partea lor, alți istorici s-au mulțumit să apere veracitatea izvoarelor. Mărginindu-se la constatarea faptului că „al doilea țarat bulgar a fost creat de energia activă a românilor din Balcani pe linia vechilor tradiții imperiale bulgare”⁶, ei au lăsat fără răspuns sau au răspuns în termeni oarecum vagi la o seamă de întrebări ridicate de geneza și evoluția statului Asăneștilor⁷.

Există, în sfîrșit, un număr de învățați care au cutezat să explice științific crearea, caracterul și evoluția celui de „al doilea țarat”, încercînd totodată să determine locul acestuia în istoria românilor și a bulgarilor deopotrivă. Nu va fi, credem, lipsit de utilitate să trecem în revistă principalele lor contribuții, cu meritele și lipsurile lor.

Pentru D. Onciul⁸, statul Asăneștilor cuprindea două țări distincte după naționalitatea locuitorilor lor: Bulgaria sud-dunăreană cu capitala Imperiului, Tărnovo, locuită de bulgari și Vlahia românilor, situată la nordul Dunării. Titlul pe care și-l dă Ioniță de „împărat al Bulgariei și Vlahiei” ca și acela pe care i-l acordă papa Inocențiu al III-lea, „rege al Bulgariei și al Vlahiei”, „rege al bulgarilor și al vlahilor”, exprimă caracterul dualist al statului său. În vremea primilor Asănești, românii par să

³ G. Cankova-Petkova, *op. cit.*, p. 26—27 și 139.

⁴ Vezi în această privință B. Primov, *op. cit.*, p. 36—38.

⁵ Stirnesc perplexitatea cititorului afirmații ca acelea ale lui Vasil Gjuzelev care, în disprețul tuturor surselor și al întregii literaturi științifice consacrate problemei, inclusiv al celei bulgare, se simte îndreptățit să decreteze irealitatea titlului de „rege al bulgarilor și vlahilor” acordat de papa Inocențiu al III-lea lui Ioniță: „Sînt revelate însă falsificările tendențioase și grosolane ale istoricilor români care, fără nici o întemeiere pe izvoare istorice, caracterizează statul bulgar din vremea Asăneștilor drept „Imperiu vlaho-bulgar” și merg atît de departe încît numesc pe suveranul Ioan Asan al II-lea (1218—1241) „țar vlaho-bulgar” („Palaeobulgarica”, III, 1979, 4, p. 79). Asemenea afirmații, dincolo de lipsa lor de temei științific, constituie, totodată un act incompatibil cu tradițiile de urbanitate ale presei științifice bulgare.

⁶ N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare (1185)*, București, 1943, p. 93.

⁷ Constantin von Höfler, *Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches der Asseniden, 1186—1257*, „Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe der K. Akad. der Wissenschaften”, 95, 1879, p. 229—245; N. Bănescu, *op. cit.*; R. L. Wolff, *The „Second Bulgarian Empire”: Its Origin and History to 1204*, „Speculum”, XXIV, 1949, p. 167—203.

⁸ D. Onciul, *Radul Negru și originile principatului Țării Românești*, „Convorbiri literare”, 24—26, 1890—1892 (= *Scrieri istorice*, ediția A. Sacerdoțeanu, I, București, 1968, p. 328—428) și *Originile Principatelor române*, București, 1899 (*Ibidem*, p. 560—715).

fi dominat viața politică a noului stat, ceea ce explică frecvența mențiunilor referitoare la ei în surse. Spre 1241, sub amenințarea tătarilor, Vlahia se separă de Imperiu, acceptînd, pentru a-și asigura securitatea, în schimbul unui sprijin militar, suzeranitatea maghiară. Statul Asăneștilor, ei înșiși bulgarizați, va rămîne deci, în sudul Dunării, ca Imperiu bulgăresc, atestat ca atare de izvoarele mai recente. La nordul fluviului, vechea unitate dintre Vlahia și Bulgaria va lăsa urme în instituțiile laice și religioase, în civilizația de origine slavo-bizantină a viitoarei Ungrovlahii, a Țării Românești.

Acceptată de alți istorici români⁹ și bulgari¹⁰, teoria lui Onciul, seducătoare prin coerență și confirmată în aparență de realitățile etnice și geo-politice ulterioare vremii Asăneștilor, nu a rezistat totuși obiecțiunilor critice formulate de B.P. Hașdeu¹¹ și de A. D. Xenopol¹². Aceștia au dovedit că izvoarele invocate de D. Onciul nu oferă temeieri documentare suficient de puternice pentru identificarea Vlahiei Asăneștilor cu cea din nordul Dunării. Patria Asăneștilor rămînea să fie căutată tot la sudul marelui fluviu.

După A. D. Xenopol¹³, vlahii Asăneștilor sînt vlahii balcanici identificați de el cu strămoșii aromânilor. Aliați cu bulgarii, ei ar fi întemeiat, sub o dinastie românească, statul mixt, româno-bulgar, cu capitala la Târnovo. Vlahia din titlul Asăneștilor nu este, pentru Xenopol, o țară deosebită de Bulgaria; *Bulgaria et Blachia* este denumirea generică aplicată întregului stat. Referințele la vlahi și la Vlahia întîlnite în documentele vremii au în vedere prezența și rolul însemnat al românilor în statul Asăneștilor. Dispariția lor treptată reflectă procesul de bulgarizare a acestui stat, fenomen ușor de explicat. Locuitori ai muntelui, vlahii ar fi fost elementul războinic care a adus victoria în luptele împotriva bizantinilor și latinilor din Constantinopol, asigurînd viabilitatea noului Imperiu balcanic. Ei ar fi cedat mai tîrziu locul de frunte în viața politică bulgarilor, element pașnic și organizator”, locuitori ai cîmpiei, deținători și ai unei puternice tradiții de stat și bisericești. Coborînd din munții lor în cîmpia bulgară în care stabilesc centrul statului, Asăneștii înșiși vor sfîrși prin a se bulgariza. Treptat, românii balcanici devin unul dintre popoarele supuse coroanei acum bulgare și adesea izvoarele medievale, puțin scrupuloase în definirea naționalității supușilor unui suveran, îi numesc bulgari și pe acești români. Potrivit lui A. D. Xenopol, imperiul Asăneștilor nu stă în nici un fel în legătură cu istoria politică a românilor din nordul

⁹ Șt. Ștefănescu, *Rumtno-bolgarskie sužazi v IX—XIV vv. i stanovlenie ruminskoj gosudarstvenosti*. „Romanoslavica”, IX, 1963, p.531—542; *Legături româno-bulgare în prima jumătate a secolului al XIII-lea în Omagiu P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 223—228; E. Stănescu, *Byzance et les Pays roumains aux IX-e — XIV-e siècles* în *Actes du XIV-e Congrès international des études byzantines*, I, București, 1974, p. 408—409; A. Tăutu, *Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202—1204)*, în *Mélanges Tisserant*, II, Vatican, 1964, p. 367—393.

¹⁰ B. Primov, *op. cit.*, p. 44—52.

¹¹ B. P. Hașdeu, *Negru Vodă în Etymologicum Magnum Romaniae*, IV, București, 1898, p. L (= *Etymologicum Magnum Romaniae*, ediția Gr. Brâncuș, 3, București, 1976, p. 678).

¹² A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția I. Vlădescu, III, București, f.a., p. 221—230.

¹³ A. D. Xenopol, *op. cit.*, II, p. 223—256; *L'Empire valacho-bulgare*, „Revue historique”, 47, 1891, p. 277—308.

Dunării. În pofida criticilor pe care le-a suscitată în unele privințe¹⁴, teoria lui A. D. Xenopol a prevalat în istoriografia noastră, fiind reluată, cu mai multe sau mai puține nuanțări, de alți cercetători și pătrunzând și în manualele școlare¹⁵.

Importanța paginilor lui N. Iorga¹⁶ consacrate statului Asăneștilor este prea adesea minimalizată fără dreptate. Încredinându-se uneori, în chip imprudent, în ce privește trimiterile la izvoare și reproducerea lor chiar, fabuloasei sale memorii și obstinându-se să apere de-a lungul unei vieți întregi, în disprețul obiecțiunilor îndreptățite ce i-au fost aduse de alți cercetători, anumite interpretări foarte personale ale informației acestora, ilustrul învățat a comis, ce e drept, surprinzătoare inadvertențe și a propus ipoteze greu de susținut¹⁷. Îi simțem totuși profund îndatorați pentru noua perspectivă de istorie universală pe care a dat-o studiile asupra celui de „al doilea țarat bulgar” și care ne facilitează înțelegerea genezei acestuia, a caracterului său, a evoluției sale. Observațiile pătrunzătoare pe care le-a făcut pe baza unor surse vechi și noi în privința statului Asăneștilor sînt bogate în sugestii pentru cei care se încumetă să-i continue cercetările. N. Iorga a pus în deplină lumină originile românești ale mișcării Asăneștilor, la început o simplă răzvrătire a păstorilor români din Balcani, provocată de abuzurile administrației bizantine care le viola privilegiile, călcînd datina. Vлахia lor nu este altceva decît una din acele *Romanii populare*, insule de latinitate lovite de valurile invaziilor barbare, supraviețuiri fragmentare și ruralizate ale străvechiului Imperiu roman; în cadrul cărora românii au trăit în comunități privilegiate, apărîndu-și autonomia relativă și păstrînd amintirea originii lor glorioase. După N. Iorga, Vлахia Asăneștilor, regiune bine delimitată, avînd privilegiile seculare și o aristocrație proprie, trebuie identificată cu Vлахia tesalică, în care românii sînt atestați cu mult înainte și de asemenea după evenimentele de la sfîrșitul secolului al XII-lea. Respingînd fără temeii criticile aduse acestei localizări, Iorga dovedește în schimb, pe bună dreptate, că mișcarea Asăneștilor trebuie pusă în legătură cu „o mai largă vitalitate a neamului din Tesalia pînă la Dunăre”.

Același N. Iorga a pus în deplină lumină caracterul imperial al statului Asăneștilor. Acest „al doilea țarat bulgar” nu este un stat național, bulgar sau românesc, ci, asemenea celui dintîi țarat al lui Simion, o copie a Imperiului roman în varianta sa bizantină, o monarhie în principiu universală care tinde, conștient sau nu, să se substituie Bizanțului. Dacă primul țarat bulgar era un imperiu „roman” cu dinastie bulgară, al doilea nu este altceva decît un imperiu „roman” cu dinastie vlahă. Ca atare, ca imperiu „roman”, el dezvoltă, prin Ioniță, împotriva Imperiului latin

¹⁴ C. C. Giurescu, *Despre Vлахia Asăneștilor*, „Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj”, IV, 1931, p. 109—124.

¹⁵ Cu unele corectări, teoria lui A. D. Xenopol e acceptată în liniile ei mari și de C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1946, p. 325—334; C. C. Giurescu și Dinu Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1975, p. 190—193; C. Noe și Marin Popescu-Spineni, *Les Roumains en Bulgarie*, Craiova, 1939, p. 25—46. Vezi și St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 654—655 și mai jos n. 21.

¹⁶ N. Iorga, *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans*, București, 1919; *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937, p. 104—121 (și ediția românească, III, p. 83—98).

¹⁷ Cf. P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, p. 218—221; C. C. Giurescu, *Despre Vлахia Asăneștilor*, p. 111—112.

din Constantinopol și a pretențiilor bizantine legitime ale acestuia, deși pretenții neortodoxe, o „încercare de sintesă, cuprinzând Pindul, malul drept dunărean și cel stîng, cu tendința spre Constantinopol, dar și cu aceea spre Marea Apusului, tentativă care, prea vastă, n-a putut izbuti, dar, mai ales, din cauza opoziției grecilor din Asia Mică și Epir, „legitimistii” bizantini”. Asociindu-și la revoltă pe bulgari, invocînd tradițiile de stat ale primului Imperiu bulgar și ale celui macedonean al lui Samuil, Asăneștii au deschis drumul unei „revanșe slave” împotriva elenismului bizantin. Acceptați de reprezentanții acestei revanșe, de clerul orășenesc și mănăstiresc, de populația urbană bulgară, vlahii balcanici le-au devenit șefi și „ei înșiși se simțiră întăriți și înălțați printr-o asemenea consacrare”. Sub influența deci a bisericii și a civilizației slavo-bulgare, în legătură cu tradiția istorică bulgară, imperiul Asăneștilor, curtea și dinastia însăși pierd curînd caracterul lor românesc, amintirea originii lor vlahe. Bulgarizat, statul Asăneștilor nu rămîne însă mai puțin imperial, Imperiu „roman” de expresie culturală bulgară.

Papalitatea va încerca să instrumentalizeze în folosul ei noua formațiune politică a Asăneștilor. Potrivit ideilor care se formau atunci în Occident, papa Inocențiu al III-lea va căuta să delimiteze sub raport teritorial „puterea ecumenică rivală” a lui Ioniță, căruia îi refuză titlul imperial cerut, recunoscîndu-i numai pe acela de rege al unui teritoriu bine definit: Bulgaria și Vlahia. În ce-l privește, N. Iorga nu caută să delimiteze, asemenea lui D. Onciul, cele două țări. El constată totuși persistența tendințelor separatiste și autonomiste ale vlahilor balcanici care continuă să-și ducă viața în mici comunități izolate de păstori, sub autoritatea celnicilor lor, chiar după întemeierea Imperiului Asăneștilor. Potrivit istoricului român, insistența cu care cancelaria pontificală adaugă la titlul Asăneștilor termenii de *Blachi*, *Blachia* arată nu numai însemnătatea românilor în noul stat, dar și intenția papalității de „a mărgeni „barbar” puterea nouă”, menajîndu-i pe bizantinii ce trebuiau cîștigați la cauza unirii bisericilor. În același timp, în corespondența sa cu suveranul din Târnovo, Inocențiu al III-lea va ști să uzeze de ambiguitatea termenilor *vlahi* și *Vlahia* care evocă pentru români amintirea originilor lor romane și a Imperiului strămoșilor lor. În acest fel, papa se străduiește să-i cîștige pe români de partea sa, să-i transforme în agenți ai politicii sale în Peninsula Balcanică. Refuzul regelui maghiar de a-i recunoaște lui Ioniță titlul de rege al Bulgariei și Vlahiei, acordat de papă, nu-i scapă lui N. Iorga, dar el se mulțumește să-l constate, fără a încerca să-l explice mai de aproape.

În pofida punctelor sale slabe și a unor lacune, analiza titlului Asăneștilor întreprinsă de N. Iorga pe baza diverselor documente ale epocii pune în evidență mai mult chiar decît aceea lui D. Onciul semnificația politică a acestui titlu și sensul său ideologic. Ea avertizează pe cercetători împotriva unei interpretări grăbite, în literă și nu în spirit, a surselor care sînt și documente de mentalitate ce ne oferă o imagine a lumii turnată în tiparele unei anumite concepții despre putere și legitimitatea ei¹⁸.

¹⁸ Idei ale lui N. Iorga privind semnificația titlului lui Ioniță în viziunea papalității au fost reluate de St. Brezeanu, *op. cit.* care adaugă observații personale privitoare la încadrarea concepției de stat a suveranului de la Târnovo în gîndirea politică a timpului. Ele merită o discuție aparte.

În ce privește raporturile între „al doilea țarat bulgar” și românii nord-dunăreni, N. Iorga vorbește despre tendința suveranilor din Tărnovo de a antrena pe vlahi și Vlahiile autonome din cîmpia Dunării în efortul lor de sinteză imperială prin intermediul stăpînitorilor cumani ai acestei regiuni. El crede că poate vorbi de asemenea despre tentativa lui Ioniță de a asuma patronajul creștinilor de rit grec-ortodox din regatul Ungariei, deci și al românilor, în numele aceleiași concepții imperiale¹⁹.

Pentru G. Murnu²⁰, crearea statului bulgar și românesc al Asăneștilor este „rezultatul unui lung proces de solidară și intimă aderare”, expresia unei „coeziuni naturale cu aparență de afinitate electivă” între bulgari și românii balcanici din evul mediu. Supuși vechiului stat bulgar, vlahii balcanici au ajuns să formeze un adevărat bloc unitar cu bulgarii constituind împreună cu aceștia o singură structură politică, militară și ecleziastică. În schimbul serviciilor militare pe care le-au adus imperiului vechilor kagani și țari ei au primit din partea acestora privilegii, o anumită autonomie, reușind să-și păstreze individualitatea etnică românească. După distrugerea primului stat bulgar, vlahii și bulgarii rămîn asociați în rezistența lor comună împotriva exceselor administrației bizantine. Ei duc în comun, împotriva Bizanțului, o luptă crîncenă a cărei încununare o reprezintă mișcarea Asăneștilor. Constatînd că ar fi fost „de neînchipuit” pentru vlahi să creeze o nouă stare de lucruri, un guvernămint național vlah, să nu vadă interesele lor legate de acelea ale vechilor lor tovarăși, bulgarii, G. Murnu privește „al doilea țarat” ca pe forma politică tradițională de colaborare, ba chiar de unire, a bulgarilor și a românilor balcanici, reînviată de o dinastie de origine românească. Inițiativa revoltei aparține românilor, vlahilor, dată fiind situația privilegiată, forța militară și economică, libertățile pe care ei au izbutit să le păstreze, spre deosebire de bulgari, în cadrul Imperiului bizantin, după căderea statului lui Samuil. Locuitori ai Bulgariei orientale, vlahii scăpaseră, după G. Murnu, masacrului poruncit de Vasile al II-lea Bulgaroctonul în Macedonia. În afară de aceasta, un număr însemnat de vlahi din Bulgaria occidentală s-ar fi retras în acea vreme în munții Rodope și în Balcani, adică tocmai în regiunea revoltei Asăneștilor. Bulgarizarea statului Asăneștilor nu a fost, după G. Murnu, decît exterioară și formală, un efect al apelului la tradițiile politice și bisericesti ale vechiului Imperiu bulgar și nu expresia vitalității istorice a bulgarilor, foarte slăbiți de bizantini după distrugerea acestui stat. De asemenea, după credința lui G. Murnu, vlahii din Balcani, siliți de „ineluctabile nevoi economice și urmîndu-și moștenitul instinct de conservare etnică” ar fi trecut cu timpul, în cea mai mare parte a lor, în nordul Dunării pentru

¹⁹ N. Iorga, *Histoire des Roumains*, III, p. 138 și 117—118. Potrivit lui N. Iorga, care invocă în sprijinul opiniilor sale o scrisoare pontificală adresată episcopului de Oradea, Ioniță ar fi cerut pentru sine episcopii din Ungaria, căzute în mîinile unor greci decăzuți care le distrug. În realitate, documentul citat (Hurmuzaki, I, p. 39—40) nu vorbește deloc de Ioniță; papa se referă la o plîngere împotriva clerului „grec” făcută de regele Ungariei. Ne propunem să demonstrăm în altă parte că scrisoarea lui Inocențiu al III-lea nu constituie mai puțin o dovadă indirectă a tendinței lui Ioniță de a asuma patronajul creștinilor de rit grec din regatul Ungariei.

²⁰ G. Murnu, *Românii din Bulgaria medievală*, București, 1939 (traducere franceză în „Balcania”, I, 1938, p. 1—21). Vezi de același și *Istoria românilor din Pînd. Vlahia Mare (980—1259)*, București, 1913.

a se uni cu românii carpațici. Lipsit de energia vlahilor, noul stat balcanic s-ar fi risipit la primele suflări ale vijeliei asiatice a mongolilor. Evident, paginile scrise de G. Murnu despre imperiul Asăneștilor comportă o anumită exagerare a rolului românilor ca factor de putere și de vitalitate a acestuia. Nu putem accepta, fără obiecțiuni critice, nici afirmațiile sale privind posibila emigrare a vlahilor balcanici în nordul Dunării, nici considerațiile sale privitoare la slăbirea capacității de inițiativă politică a bulgarilor în secolele XII—XIII, nici unele din principiile sale de filozofie a istoriei. Totuși, schițând în mod magistral „preistoria” mișcării Asăneștilor, evocând așa cum a făcut-o condiția românilor în primul stat bulgar și în cadrul Imperiului bizantin, urmărind dezvoltarea relațiilor dintre bulgari și vlahi, G. Murnu a făcut mai inteligibilă geneza celui de „al doilea țarat bulgar” și am putea spune chiar mai verosimilă întemeierea lui de către o dinastie de origine română.

Datorăm lui G. I. Brătianu²¹ o nuanțată prezentare a originilor și caracterului celui de „al doilea țarat bulgar”. Învățătură română reia tezele lui A. D. Xenopol, punând în același timp în valoare cu un simț critic remarcabil, toate achizițiile mai noi ale cercetării în acest domeniu. Explicațiilor propuse de A. D. Xenopol pentru lămurirea a ceea ce a fost „bulgarizarea” statului Asăneștilor și anume forța tradiției de stat și bisericești bulgare, rolul crescând al bulgarilor în vremea ultimilor Asănești, G. I. Brătianu le adaugă o altă, rezultată din examinarea situației internaționale în secolele al XIII-lea. După G. I. Brătianu, tradiția de stat bulgară, vechile legături între primul țarat bulgar și Roma, ca și ascendența bulgară a Asăneștilor vlahi care ar fi descendenți din vechea dinastie a lui Petru și Samuil nu sînt decît tot atîtea argumente invocate de diplomația pontificală pentru a justifica, împotriva contestărilor maghiare, trimiterea unei coroane regale lui Ioniță recunoscut drept „rege al Bulgariei și Vlahiei”. Aceste argumente de natură diplomatică și exterioară au devenit însă pentru Asănești o necesitate de stat după ruptura cu Sfințul Scaun: atunci tradiția de stat și bisericească bulgară rămîne unica sursă de legitimitate pe care ei puteau să o invoce în sprijinul creațiunii lor politice. Neglijate pe nedrept de alți cercetători, observațiile lui G. I. Brătianu asupra locului statului Asăneștilor în relațiile internaționale din evul mediu sînt dintre cele mai subtile și mai importante care au fost făcute vreodată în această privință²².

P. P. Panaitescu²³ are meritul de a fi căutat motivarea socială a acțiunilor politice ale Asăneștilor. Potrivit lui, mișcarea vlahilor și bul-

²¹ G. I. Brătianu, *Asăneștii în Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 53—82. Vezi de același și *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 100—106.

²² Cf. James Ros Sweeney, *Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy*, „Church History”, 42, 1973, 1, p. 320—334. Studiul ar fi avut de cîștigat prin cunoașterea contribuției lui G. I. Brătianu de ale cărui concluzii se apropie pe o cale proprie.

²³ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 216—224 (capitolul *Împărăția românilor și a bulgarilor*). Pentru sursa interpretărilor sociologice vulgare care își găsește uneori ecoul în contribuția lui P. P. Panaitescu, dîminuîndu-i valoarea cf. M. Roller, *Istoria R.P.R.*, București, 1956, p. 75—77.

garilor balcanici ar fi fost îndreptată atît împotriva abuzurilor administrației bizantine, cît și împotriva exploatării feudale îndurate de masele populare din partea stăpînitorilor feudali ai regiunii. Revolta ar fi fost așadar o mișcare populară, răscoala deturnată în cele din urmă în propriul ei folos de feudalitatea locală din Balcani, dornică de autonomie. Faptul că Ioniță simte nevoia să adopte titlul de împărat, de „țar” se explică, după opinia lui P. P. Panaitescu, prin necesitatea de întărire a autorității centrale din noul stat, amenințat de tendințele centrifugale ale seniorilor feudali. „Bulgarizarea” Imperiului Asăneștilor ar putea fi explicată și ea prin cauze de natură socială. Vlahii constituiau, afirmă P. P. Panaitescu, elementul popular al armatei Asăneștilor. În raport cu statutul lor social inferior, rolul vlahilor nu putea fi decît incomplet și de scurtă durată în viața celui de „al doilea țarat”. Nu există, susține istoricul român, nici un raport între creațiunea politică a Asăneștilor și romanitatea nord-danubiană. Cu toate contradicțiile pe care le implică și care reies, credem, din simpla înfățișare a opiniilor sale, marcate de un anumit schematism simplificator, perspectiva sociologică deschisă de P. P. Panaitescu asupra statutului Asăneștilor are darul de a înlesni progresul cercetărilor în această direcție. Învățătul român are meritul, pe de altă parte, de a fi dat o imagine mai clară și mai modernă despre viața românilor medievali, despre acele Vlahii autonome care au constituit cadrul politic al dezvoltării lor istorice pentru o lungă durată de timp și dintre care Vlahia Asăneștilor este una din cele mai însemnate. El a semnalat de asemenea o serie de surse mai puțin cercetate care dovedesc romanitatea Asăneștilor și ponderea românilor în „al doilea țarat”.

Fără să fi ajuns întotdeauna la încheieri definitive, studii ca acelea pe care le-am prezentat mai sus pe scurt au inculcat istoriografiei românești consacrarea celui de „al doilea țarat bulgar” un anumit spirit științific, pe care nici un cercetător de bună credință nu-l poate contesta. Istoricii români au pornit întotdeauna în cercetarea genezei și a caracterului statului Asăneștilor de la datele oferite de izvoare, încercînd să dea o rezolvare cît mai plauzibilă problemelor pe care ele însele le pun celui ce le investighează. Ei au ajuns astfel să demonstreze că, „al doilea țarat bulgar” a fost un stat medieval și balcanic pe care nu-l putem înțelege nici în lumina principiilor moderne, burgheze și europene care stau la temelie statelor naționale din vremurile mai noi, nici în perspectiva ideologică a izvoarelor medievale adoptată fără simț critic și istoric. Sub formele bizantine și occidentale pe care statul Asăneștilor le-a îmbrăcat în existența sa istorică și în reflecțiile sale istoriografice, trebuie să încercăm a surprinde realitățile etnice atît de diferite, interesele și aspirațiile adesea foarte diverse și chiar divergente ale lumii balcanice pe care el a încercat să le grupeze într-o asociație de stil imperial, menită să se substituie Bizanțului²⁴. Fenomen tipic balcanic, statul Asăneștilor impune cercetătorului care încearcă să-i descifreze enigma o abordare adecvată în lumina metodologiei specifice balcanologiei. Cel care disprețuiește acest adevăr riscă să fie sfișiat și devorat de sfînxul medieval cățărat pe Haemus.

²⁴ Cf. V. Papacostea, *La Péninsule Balkanique et le problème des études comparées*, „Balcania”, VI, 1943, p. XVI.

În sublinierea acestui caracter complex, balcanic, al statului Asăneștilor, în încercarea temerară de a-l explica în geneza și evoluția sa stă, credem, principalul merit pe care și-l poate revendica istoriografia noastră. Ea și-a adus astfel contribuția nu numai la elucidarea unui important capitol din istoria raporturilor româno-bulgare, ci și la elaborarea și promovarea principiilor cercetării comparate balcanologice, importantă achiziție științifică a secolului nostru. Regretînd faptul că nu toți istoricii străini înțeleg acest mesaj al științei noastre, trebuie să rămînem credincioși acestui spirit devenit o tradiție a cercetării românești și care-i garantează mersul înainte.

*

Vom examina în continuare cîteva aspecte ale procesului istoric care a dus la transformarea Vlahiei originare a Asăneștilor în „al doilea țarat bulgar”. Așa cum reiese, credem, din cele înfățișate mai sus, statutul politic al Vlahiei Asăneștilor și fenomenul „bulgarizării” ei în cadrul și împreună cu statul Asăneștilor nu sînt nici astăzi suficient de limpezi pentru cercetători, în orice caz nu la fel de lămurite ca realitatea participării românilor la edificarea celui de „al doilea țarat” sau ca romanitatea dinastiei întemeietoare.

Vlahia Asăneștilor a fost nu numai o realitate etnică și geografică ci, așa cum a intuit corect D. Onciul, chiar dacă a plasat-o greșit pe hartă, o realitate politică cu individualitate proprie, deosebită de Bulgaria. Ea a fost o „țară românească”, una dintre numeroasele formațiuni românești atestate de izvoarele epocii în întreg spațiul locuit de romanitatea sud-orientală²⁵. După sfărîmarea crusteii diferitelor dominații barbare care-i supuseseră, românii, descendenții vechilor cetățeni romani de limbă latină, ies din nou la lumina istoriei. Barbarizați și ruralizați în urma conviețuirii cu migratorii, ei păstrează totuși conștiința ilustrei lor ascendențe exprimate în numele pe care și-l dau — derivat direct din latinul *Romani* — și pe care năvălitorii îl traduc în limbile lor — *vlahi*²⁶. Intrați în sfera de influență a imperiilor stepei sau incorporați în structurile politice ale statelor barbare din Peninsula Balcanică, românii au devenit treptat niște străini pentru Imperiul, el însuși elenizat, de pe Bosfor. Regăsindu-și vechii cetățeni, după căderea statului lui Samuil, care-i supusese, făcînd din nou dintr-înși supuși ai săi, Bizanțul le refuză numele de care ei sînt atît de mîndri, acela de români și pe care el îl rezervă de acum înainte numai grecilor, deveniți *romei*. Imperiul bizantin îi va desemna așadar pe români cu numele barbar de *vlahi*, lipsit, în limba greacă de orice semnificație istorică. Asemenea tuturor străinilor, românii primesc în statul bizantin un statut special, asemănător aceluia de care se bucuraseră înainte de recucerirea Peninsulei Balcanice de către Imperiu.

Într-adevăr, sub barbari, românii își păstreaseră o anumită autonomie și individualitatea etnică în cadrul acelor Vlahii, „țări românești” recunos-

²⁵ N. Iorga, *La „Romania” danubienne et les barbares au VI-e siècle*, „Revue belge de philologie et d'histoire”, III, 1924, 1, p. 35—50; Șerban Papacoste, *România, Țara Românească, Valăhia: un nume de țară*, „Lucașul”, XXII, 1979, 3.

²⁶ A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, București, 1977, p. 17—22 și *passim*.

cute ca atare de năvălitori. Existența unei autonomii a vlahilor în primul țarat bulgar, a unui regim aparte, deși nedefinit mai precis, al acestora, este atestată indirect de cronicarul bizantin Nichita Choniates. El vorbește despre intenția Asăneștilor de „a uni într-una singură domnia misienilor și a bulgarilor, așa cum fusese odinioară”²⁷. Fără a caracteriza mai precis forma de uniune a celor două domnii, a bulgarilor și a vlahilor, denumiți arhaizant misieni, cronicarul bizantin e conștient de dualitatea etnică și probabil politică a primului țarat. Dezmembrându-l pe acesta, Vasile al II-lea Bulgaroctonul avusese de altfel prevederea de a încuraja separatismul vlah, creînd o dioceză separată a românilor „din toată Bulgaria” cu sediul la Vranje²⁸. Existența altor Vlahii în Imperiul bizantin mărturisește despre realitatea istorică a unei adevărate politici vlahe a Constantinopolei care respectă, dacă nu chiar încurajează autonomia vlahilor pentru a-și asigura sprijinul lor²⁹.

Datoriile și privilegiile românilor, ale vlahilor, în Imperiul bizantin, nu ne sînt foarte bine cunoscute. Se poate presupune că ele decurgeau din ocupația lor principală, păstoritul și din condiția lor de locuitori ai muntelui. Purtîndu-și turmele la pășunat pe domeniile statului bizantin, românii depindeau direct de împărat căruia îi plăteau un impozit. Scutiți de orice alte obligații față de seniorii bizantini ei aveau, în schimb, îndatoriri militare ca paznici ai drumurilor și ai trecătorilor în munți, mai cu seamă în zonele de graniță. Dacă izvoarele bizantine sînt discrete în această privință, alte texte, cele privitoare la vlahii din Serbia, Croația, Bosnia, la vlahii de pe coasta dalmată sînt foarte bogate în informații care ne permit să cunoaștem mai bine statutul privilegial al românilor balcanici în evul mediu sub diferitele stăpîniri pe care le-au avut. Mărturia tuturor acestor izvoare este în concordanță cu aceea, mai vagă, a celor bizantine: din vremurile cele mai îndepărtate și pînă în epoca otomană, românii balcanici au beneficiat de un regim de relativă autonomie, avînd proprii lor șefi, anumite privilegii fiscale, politice și militare, în schimbul îndatoririlor lor ostășești și al unor obligații economice legate de ocupația lor păstoraască. Un drept particular, *jus Valachicum*, cunoscut în Balcanii slavizați sub numele de *zakon vlaškom* și în Imperiul otoman sub acela de *adet-i eflakje* le reglementa condiția³⁰.

Răscoala Asăneștilor, șefi ai unei Vlahii balcanice pe care nu o putem delimita foarte precis pe hartă dar care, după opinia noastră, trebuie.

²⁷ Nicetae Choniatae *Historia*, Bonn, 1835, p. 489.

²⁸ S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 136—139.

²⁹ I. I. Nistor, *Originea românilor din Balcani și Vlahiile din Tesalia și Epir*, București 1944.

³⁰ Vezi E. Stănescu, *La population vlaque de l'Empire byzantin aux XI-e—XIII-e siècles. Structure et mouvements*, Atena, 1976, 21 p.; P. S. Năsturel, *Les Valaques balkaniques aux X-e—XIII-e siècles*, „Byzantinische Forschungen”, VII, 1979, p. 89—112; S. Dragomir, *op. cit.*, *passim*; N. Beldiceanu, *Le monde otoman des Balkans (1402—1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976 (studiile I, II, III și IV din acest volum privesc pe românii balcanici în epoca otomană) și de același *Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque-ottomane (1450—1551)*, „Revue des études islamiques”, 1966, p. 83—132.

căutată în nord-vestul Bulgariei actuale³¹, această insurecție anti-bizantină a păstorilor români a fost provocată de refuzul autorității centrale de a recunoaște, poate de a reconfirma la suirea pe tron a lui Isaac al II-lea Anghelos, privilegiile fiscale acordate românilor de ceilalți împărați în schimbul serviciilor lor militare. Motivația este tipic românească și ea se regăsește la originea altor mișcări de revoltă ale vlahilor balcanici³². Pe de altă parte, mișcarea Asăneștilor răspunde unei tendințe generale din lumea bizantină a epocii către autonomie regională. Ea nu este așadar decît expresia vlahă, românească, a unuia din simptomele crizei bizantine de la sfîrșitul secolului al XII-lea³³.

Românii balcanici aveau posibilitatea să se limiteze la exigența respectului autonomiei lor tradiționale. Ceea ce a provocat extensiunea balcanică a revoltei lor a fost lipsa de simț politic a împăratului Isaac al II-lea și a anturajului său. Incapabili să treacă la măsuri militare decisive de represiune, bizantinii nu au avut nici înțelepciunea de a menaja interesele și aspirațiile autonomiste ale vlahilor, dispuși altminteri să servească Imperiul în război cu normanzii. Răspunsul împăratului la cererile Asăneștilor a suscitât critici din partea unor demnitari bizantini. Printre rîndurile lui Nichita Choniates se poate întrevădea existența a două curente de opinie la curtea bizantină: cel dintîi, reprezentat de Leon Monasteriotes, era promotorul soluției dure, a represiunii severe, prin forța armelor, asemenea celei aplicate odinioară bulgarilor (și vlahilor, cum afirmă Choniates) de Vasile al II-lea³⁴. Al doilea curent de opinie, căruia i se ralia, pare-se scriitorul însuși, recomanda moderația și compromisul. Nichita Choniates sugerează că vlahii puteau să se mulțumească cu ceea ce le aparținea, adică cu *toparhia Moesiei*³⁵, în limbajul său arhaizant *toparhia Vlahiei*. Imperiul, la rîndu-i, dispunea deci de posibilitatea de a da satisfacție deplină Asăneștilor, acordîndu-le, ca stăpînitori autonomi ai Vlahiei lor balcanice, rangul de *toparhi* în ierarhia sa. Exista de altminteri, în vremea lui Choniates, în sudul Peninsulei Balcanice, o altă Vlahie, Vlahia Mare tesalică, în fruntea căreia se găsea, potrivit mărturiei aceluiași scriitor, un *toparh*³⁶.

Refuzul cu care Bizanțul a întîmpinat cererile vlahilor i-a împins pe Asănești să-și creeze ei înșiși cadrul politic al autonomiei lor. Încercare îndrăzneată, înaintea căreia mulți dintre oamenii lor au ezitat³⁷. Potrivit scenariului obișnuit al oricărei insurecții bizantine, Petru se proclamă împărat. În căutarea unei baze sociale mai largi decît aceea pe care o reprezentau păstorii români din Balcani și a unei legitimități pe care originea sa vlahă nu putea să i-o confere, el își asociază pe bulgari și pe cumanii din cîmpia Dunării. Cei dintîi îi aduc tradiția statală și biseri-

³¹ Pentru stadiul actual al chestiunii vezi Brezeanu, *op. cit.* și Giurescu, *op. cit.* Ne propunem să reluăm cu alt prilej această problemă de geografie istorică.

³² Vezi de pildă articolul nostru *Une mention inconnue des Vlaques à la fin du XIII-e siècle*, „Revue des études sud-est européennes” XII, 1974, 4, p. 578—582, cu bibliografie.

³³ N. Oikonomides, *La décomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée*, Atena, 1976, 28 p.

³⁴ N. Choniatae, *op. cit.*, p. 488.

³⁵ N. Choniatae, *op. cit.*, p. 489.

³⁶ N. Choniatae, *op. cit.*, p. 841; cf. Murnu, *Vlahia Mare*, p. 166.

³⁷ N. Choniatae, *op. cit.*, p. 485.

cească — inseparabile în mentalitatea medievală — a primului țarat bulgar, recunoscut cîndva de Bizanț ca *basileia* (împărăție) locală și barbară, înzestrată și cu un patriarh alături de împărat, de țarul ei. Cumanii îi furnizează teribila lor forță de șoc, cavaleria lor temută de contemporani pentru raidurile devastatoare ce-i cîștigaseră un trist renume. Dar Bizanțul se încăpăținează să nu recunoască acest nou imperiu căruia încearcă să-i submineze pe toate căile bazele, recurgînd cînd la intrigă, cînd la forța armelor. Asăneștii se adresează atunci cruciaților lui Frederic Barbă-Roșie, în trecere prin Peninsula Balcanică. Ei oferă împăratului german sprijinul lor — de comun acord cu sîrbii — în schimbul „coroanei Greciei”, adică al autorității politice asupra creștinilor de rit grec-ortodox din Balcani³⁸. Față de refuzul împăratului apusean, ei vor căuta sprijinul papei însuși, cerîndu-i și lui coroana imperială a bulgarilor și a vlahilor și crearea unei patriarhii la Târnovo, adică refacerea primului țarat bulgar cu asigurarea unei autonomii a Vlahiei. După tratative uneori încordate, Ioniță primește titlul de rege al bulgarilor și al vlahilor, al Bulgariei și al Vlahiei, ceea ce provoacă o vie reacție din partea regelui Ungariei, dornic să-și supună noua formațiune politică din Peninsula Balcanică. Cu concursul papalității, Asăneștii vlahi devin deci, îndată, descendenți ai vechilor țari bulgari care ar fi fost, la rîndul lor, încoronați odinioară de pontiful roman.

Genealogia bulgară a Asăneștilor nu este poate cu totul fantezistă. E cu puțință ca șefii vlahi din Balcani să fi coborît, prin femei, din vechea familie imperială bulgară, după cum e sigur că Asăneștii erau legați de stăpînitorii cumani ai cîmpiei dunărene prin alianțe matrimoniale menite să garanteze alianțele lor politică și militară. Aristocrația balcanică a evului mediu nu era mai puțin amestecată din punct de vedere etnic decît cea din Europa occidentală sau decît cea bizantină. Dar ceea ce izbește cu osebire în cazul Asăneștilor este efortul lor de a-și păstra și de a face să fie recunoscute de autoritățile mondiale ale epocii drepturile lor asupra Vlahiei, posesiune originară a familiei lor, distinctă de Bulgaria și a cărei autonomie constituie obiectivul politic al răzvrătirii împotriva Bizanțului. Este de asemenea semnificativ faptul că, pînă în zilele domniei lui Ioniță și mai precis pînă la lupta de la Adrianopol, Asăneștii se mulțumesc să-și apere țara nord-balcanică și muntoasă, am zice Vlahia lor, evitînd să se instaleze durabil în Tracia. Extensiunea imperială a formațiunii lor politice pe urmele primului stat bulgar va fi realizată de Ioniță și mai ales de Ioan Asan al II-lea³⁹.

În ideologia primilor Asănești ideea romanității vlahilor, a românilor balcanici, ocupă un loc central. Prin ei, pentru prima dată în istorie, această idee devine o idee-forță politică, un instrument al acțiunii diplomatice și al luptei pentru emanciparea națională. Fără îndoială, romanitatea românilor nu constituia argumentul suficient pentru a justifica independența lor politică. Evocarea ei era totuși utilă pentru crearea climatului spiritual favorabil în tratativele cu Roma. Mai mult decît atît, avem dovada că bizantinii se temeau destul de această idee pentru a căuta să o acopere cu uitare. Dacă un Kinnamos este conștient de originea romană

³⁸ *Historia peregrinorum*, MGH, SS, N.S., V, p. 149.

³⁹ Mutafčiev, *op. cit.*, p. 219—220.

a vlahilor, coborâtori din vechii „coloni din Italia”⁴⁰, un: Kekaumenos⁴¹ vede în românii tesalioți, răzvrățiți și ei, în vremuri mai vechi, împotriva Bizanțului și aliați și atunci cu bulgarii, pe urmașii vechilor daci și bessii, răsculați cândva împotriva Imperiului roman, pe care cel din Constantinopol îl continuă, după opinia sa, în chip legitim. De altminteri, nici un autor bizantin nu se referă la raporturile Asăneștilor cu papalitatea, cu vechea Romă.

Faptul hotărâtor care a determinat pe Asănești să adopte ca formă de existență politică Imperiul a fost crearea Imperiului latin din Constantinopol cu aspirația sa la succesiunea în toate și față de toți a Bizanțului. Pretextînd apelul cetățenilor greci din Adrianopol, Ioniță se poartă ca un aspirant la coroana bizantină. Bătălia din 1205, captivitatea lui Balduin și uciderea acestuia marchează opțiunea noului stat balcanic pentru o evoluție în sens imperial, tendința sa de a se substitui Bizanțului⁴². Aminată de moartea lui Ioniță înaintea Salonicului asediat, împiedicată să capete amploare de slăbiciunea lui Boril care se așază cuminte în frontul catolic⁴³, această tendință va triumfa prin Ioan Asan al II-lea. Personalitate de mare anvergură, cu ambiții pe măsura ei, făuritor de planuri politice a căror realizare va fi favorizată de contextul internațional, fiul lui Asan cel bătrîn era cu totul desprins de mediul românesc al nașterii sale. El trăise, din fragedă copilărie, printre cumani. Cîștigat cu totul de ideea restaurării prin el a Imperiului ortodox, el pune în slujba visului său instrumentele verificate de tradiție de care dispunea: cultura slavă, doctrina imperială bulgară, biserica bulgară. El nu mai dorește să fie regele catolic al Vlahiei și al Bulgariei, ci rîvnește să ajungă cu adevărat ceea ce se proclamă singur — împărat pravoslavnic al bulgarilor și al grecilor, adică al bizantinilor⁴⁴.

Ideologia lui Ioan Asan al II-lea va fi așadar o reelaborare a celei care a stat la baza primului țarat bulgar al lui Simion. Existentă în fapt, autonomia Vlahiei balcanice nu-și mai găsește locul în titlul noului „împărat al bulgarilor și al romeilor”. Dar papa o reamintește de fiecare dată cînd Ioan Asan al II-lea se apropie din nou de Roma⁴⁵, ceea ce dovedește nu numai tendința Sfîntului Scaun de a „mărgeni „barbar” puterea” ecumenică a suveranului din Târnovo, ci și faptul că Vlahia Asăneștilor își continuă modesta existență în Balcani. Totodată, formula de legitimitate internă a noului imperiu se schimbă în vremea lui Ioan Asan al II-lea.

⁴⁰ Cinnamus, ed. Bonn, 1836, p. 260.

⁴¹ *Soveti i raskaz Kekavmena*, ed. Litavrin, Moscova, 1972, p. 268—270.

⁴² G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 ...*, München, 1972, p. 25—30.

⁴³ V. Vasilevskij, *Obnovlenie bolgarskogo patriaršestva pri Ioanne Assene II v 1235 godu*, „Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvješeniija”, 4, 1885, 238, p. 10—13; P. Nikov, *Car Boril pod svellinata na edin nov pametnik*, „Spisanie na Bălgarskata Akademija na Naukite”, 3, 1912, p. 121—134.

⁴⁴ G. Cankova-Petkova, *op. cit.*, p. 109—137.

⁴⁵ „Nobili viro Assano domino Bulgarorum et Blachorum” (Grigore al IX-lea către Ioan Asan II în 1237, Hurmuzaki, I, p. 159); „prelatis in Bulgaria et Blachia constitutis”, „dilectus filius nobilis vir Assanus dominus Bulgarorum et Blaccorum” (Grigore al IX-lea către clerul din Bulgaria și Vlahia, în 1237, *Ibidem*, p. 164); „Nobili viro Assano domino Bulgarorum et Blachorum” (Grigore al IX-lea către Ioan Asan al II-lea în 1237, *Ibidem*, p. 165).

Acesta reface, în chip personal, istoria începuturilor statului său. În această nouă versiune a evenimentelor de la sfârșitul veacului al XII-lea, versiune transformată de istoriografia bulgară medievală într-o adevărată dogmă politică, bătrînul Asan, tatăl lui Ioan Asan al II-lea, devine principalul conducător al revoltei anti-bizantine, rolul lui Petru, fratele său, trecînd pe planul al doilea și orice aluzie la coroana trimisă de papă dispăre, suveranul balcanic transformîndu-se într-un protector al ortodoxiei grecești. Boril însuși va căpăta trăsăturile unui luptător pentru ortodoxia bizantină, el nu va mai fi catolicul devotat Romei care, la porunca papei și urmînd o tendință generală a lumii occidentale angajate împotriva catharismului, luase vestitele sale măsuri de represiune împotriva bogomilismului. Deru-tîndu-i pe istoricii din zilele noastre, această versiune nouă a originilor imperiului Asăneștilor, cu evident sens politic-ideologic, își va găsi, prin Georgios Akropolites ecoul în literatura istorică bizantină⁴⁶.

Întrucît îi privește, scriitorii Occidentului medieval nu au renunțat foarte repede la vechile denumiri ale statului Asăneștilor și ale supușilor acestora. Impus prin autoritatea pontificală, fixat prin tradiția literară, confirmat de realitățile etnice din Balcani mult după domnia lui Ioan Asan al II-lea, numele acestui stat rămîne, pentru ei, acela de „regat al Vlahiei și al Bulgariei” și chiar numai „Vlahia”⁴⁷.

În vremea primilor Asănești, putea fi încă conceput planul unei confederații în jurul Vlahiei balcanice a fraților Petru, Asan și Ioniță a Vlahiilor lui Chrysos, Strez, Bellota sau Slav, dinaști înrudiți sau nu cu șefii din Tărnovo și indicați drept vlahi de izvoare. Unirea Vlahiilor lor era însă îngreunată de tendințele centrifugale ce-i animau pe acești „baroni” balcanici, dornici de autonomie, tendințe exploatate fructuos de marile puteri din Peninsula (Imperiul bizantin, Imperiul latin din Constantinopol) în rivalitatea lor cu „al doilea țarat bulgar”. Revenirea la tradițiile bizantine în forma lor slavo-bulgară, revitalizarea principiului imperial bulgar și reîntoarcerea la ortodoxia greacă i-au dat lui Ioan Asan al II-lea mijloacele necesare pentru a stăvili tendințele anarhice din statul său. Dar prețul reușitei sale a fost, desigur, renunțarea la romanitate, îndepărtarea de Roma și de vlahi totodată, renegarea formulei de existență statală caucionate de papalitate și care implica dublul caracter, bulgar și românesc, al statului.

Nici un document nu îndreptățește pe istorici să vorbească despre o dominație a Asăneștilor la nord de Dunăre. Tendința noului stat balcanic

⁴⁶ Într-o comunicare susținută în cadrul Institutului de studii sud-est europene, am prezentat imaginea Imperiului Asăneștilor în opera lui Georgios Akropolites, punînd în evidență transformările suferite de ideologia țaratului sub Ioan Asan al II-lea, ecoul lor în istoriografia bizantină.

⁴⁷ „ultra Danubium versus Constantinopolim Valachia, quae est terra Assani, et minor Bulgaria, usque in Solonomam omnes soluunt eis (i.e. Tartaris) tributum” (Guillaume de Rubrouck, în 1254, Hurmuzaki, I, p. 265–266); „Balduinus imperator Constantinopolitanus ... a Blacis forinsecus aggregatis et Cumanis ... et captus est et consequenter occisus” (Sallmbene de Adamo, *Chronica ab a. 1168–1287*, MGH, SS, XXXII, p. 25); „Januclus Rex Ulachiae unitus cum rege Bulgarorum” (Laurentii de Monacis *Chronicon*, Venția, 1758, p. 141–text din sec. XIV); „Henricus ... firmata pace cum Ulachis, fillam Principis ipsorum (i.e. Boril) duxit in uxorem” (*Ibidem*, p. 145); „Robertus fillus Petri (i.e. Robert de Courtenay) per Ungariam et Blachiam pergens Constantinopolim ... coronatus est” (*Ibidem*, p. 146).

de a-i îngloba pe românii din nordul fluviului împreună cu Vlahiile lor într-o sinteză imperială, fie direct, fie prin mijlocirea cumanilor suzerani, tendință de care N. Iorga vorbește în repetate rânduri, rămîne totuși verosimilă. Ea nu ar fi de altfel decît expresia unei permanențe istorice în viața Sud-Estului european. Într-adevăr, toate imperiile din sudul Dunării au încercat să cucerească malul stîng al fluviului: așa au făcut, rînd pe rînd, romanii, bizantinii, otomanii. Oricum, singura dovadă de care dispunem pentru a documenta o încercare a lui Ioniță de a-și supune creștinii de rit grec-ortodox din regiunea nord-danubiană, așadar și pe români, dovadă indirectă, este documentul invocat de N. Iorga⁴⁸.

Expresie excepțională a vitalității politice a românilor balcanici în secolele XII—XIII, revolta Asăneștilor a avut drept rezultat restaurarea țaratului bulgar. Nimic paradoxal în această evoluție. Împrejurările balcanice o explică în cele mai mici detalii ale sale, tot așa cum situația românilor nord-dunăreni, condițiile lor de viață și dezvoltare istorică explică evoluția Vlahiilor lor, devenite statele feudale românești din secolul al XIV-lea. Privită din punctul de vedere al Imperiului, istoria Asăneștilor este o etapă din declinul romanității balcanice care dă, prin ei, măsura capacității sale de creație politică pentru ultima dată înainte de a se refugia în forme de viață modeste. Privită din alt unghi de vedere istoric, dinspre „barbaricum”, ea este, ca de altfel aceea a prinților turanieni stabiliți și slavizați în Balcani, fondatori ai primului țarat, o etapă din triumful progresiv al slavilor în Peninsula. Statul Asăneștilor oferă istoricilor de azi prilejul de a-și dovedi, prin studiu științific, dincolo de orice prejudecată și mai presus de orice orgoliu „național”, opțiunea pentru spiritul european.

DE NOUVEAU SUR LA GENÈSE ET LE CARACTÈRE DE L'ÉTAT DES ASÉNIDES

RÉSUMÉ

La Vlachie des Asénides a été l'une des formations roumaines de ce nom, traduction slave du latin *Romania*, qu'on rencontre dans tout l'espace habité par la romanité sud-orientale. A l'époque des invasions barbares, les Roumains avaient conservé dans ces Vlachies, „pays roumains” reconnus comme tels par l'envahisseur, une certaine autonomie et leur individualité ethnique, ainsi que le souvenir de leur origine romaine. Après la chute du premier Empire bulgare, Byzance, à son tour, encourage l'autonomie des Roumains balkaniques et de leurs Vlachies, afin de s'assurer leur fidélité. Les Vlaques ont bénéficié d'un régime privilégié, ayant leurs chefs, certaines libertés économiques et politiques, en échange de leurs devoirs militaires et d'obligations liées à leur occupation pastorale. La tentative d'Isaac II l'Ange de ne plus confirmer l'autonomie des Vlaques des Balkans à son avènement, provoque la révolte anti-byzantine de

⁴⁸ Vezi mai sus n. 19.

la Vlachie des Asénides. Par sa motivation, par son but politique, le mouvement des Asénides n'est que l'une des rébellions typiquement roumaines du Moyen Age balkanique.

En quête d'une base sociale plus large et d'une légitimité politique mieux fondée dans la tradition, les Vlaques s'associent à leur mouvement les Bulgares qui leur apportent la tradition étatique et ecclésiastique du premier Empire bulgare, reconnu jadis par Byzance comme Empire local. Les Cumans de la plaine danubienne leur apportent un appui militaire considérable. Tâchant de créer eux-mêmes le cadre politique de leur autonomie, les Asénides cherchent une confirmation de leur pouvoir de la part des autorités mondiales de l'époque : Byzance, l'Empire occidental, la Papauté. Ils arrivent à être reconnus comme rois de la Bulgarie et de la Vlachie par Innocent III.

Les aspirations de l'Empire latin de Constantinople à la succession byzantine, la prétention du royaume de Hongrie de se soumettre le nouvel État balkanique, poussent les Asénides à chercher un appui de leur légitimité dans la tradition étatique bulgare. Détaché de son milieu vlaque d'origine, Jean Asén II est gagné de plus en plus par l'idée d'une restauration de l'Empire orthodoxe, d'expression culturelle bulgare, que le contexte international favorise. Le principe impérial bulgare lui donne aussi l'instrument idéologique nécessaire pour mettre fin aux tendances anarchiques de la féodalité balkanique, des différents chefs des Vlachies de la région y compris. Le moment décisif de cette évolution de la Vlachie des Asénides vers le „second Empire bulgare” est celui de la rupture de Jean Asen II avec le Saint-Siège.

L'idéologie de Jean Asen II est une refonte de celle du premier Empire bulgare de Siméon. L'autonomie de la Vlachie n'a plus de place dans le titre du nouvel „Empereur des Bulgares et des Rhomées” qui tend à prendre la place des souverains byzantins, mais elle existe en fait. La formule de légitimité interne du nouvel Empire change, elle aussi, au temps de Jean Asen II : il refait à sa manière l'histoire des commencements de l'Etat, en faisant de son père, Asen le vieux, le principal héros de la lutte antibyzantine. Toute allusion à l'ancienne collaboration avec Rome disparaît. Le titre, donné par le pape, de „roi des Bulgares et des Vlaques” revient dans la correspondance de Jean Asen II avec le pontife romain chaque fois qu'il se rapproche de Rome.

„ROMANT” ȘI „BLACHI” LA ANONYMUS. ISTORIE ȘI IDEOLOGIE POLITICĂ

DE

STELIAN BREZEANU

„Este greu de aflat în literatura istorică a Evului mediu, scria cu o jumătate de secol în urmă Bálint Hóman, o operă în jurul căreia specialiștii să se fi împărțit și contrazis mai mult ca Gesta Hungarorum, compusă de Notarul anonim al regelui Bela. Fără a vorbi, continuă istoricul maghiar, de discuția seculară asupra personajului și a epocii în care trăiește, valoarea documentară a operei sale a fost în mod diferit apreciată. A fost un timp, în care istoricii unguri erau gata să jure pe el ca pe Biblie și îl socoteau « părintele istoriografiei ungare ». În a doua jumătate a veacului trecut, această venerațiune s-a schimbat într-un scepticism extrem. Savanții unguri și străini, de comun acord, micșorează meritele bravului notar; ei privesc lucrarea sa ca o biată carte pedantă, o fantasmagorie poetică și o fabulă care abia merită un studiu serios. Ei privesc pe autorul ei ca un înșelător conștient, un falsificator al istoriei, un alcătuitor de fabule și de etimologii naive¹. Ceea ce lipsește din această judecată a lui Hóman, altminteri din toate punctele de vedere îndreptățită, sînt împrejurările schimbării de atitudine a celor mai mulți istorici moderni față de opera lui Anonymus, împrejurări de natură esențialmente politică, legate de evoluția atitudinii aceluiași istorici în problema continuității românilor în spațiul carpato-dunărean.

Cînd în 1746 lumea științifică europeană făcea cunoștință cu gesele lui Anonymus în urma publicării lucrării de către J.G. Schwandtner și M. Bel, nimeni nu se gîdea, de bună seamă, să pună la îndoială valoarea documentară a operei Notarului anonim, așa cum nici continuitatea românilor, universal acceptată, nu era contestată². Dar mișcarea națională a românilor din Transilvania de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și politizarea ideii continuității, transformată într-un argument capital al ideologiei tinerei burghezii române în lupta ei pentru emanciparea politică, avea

¹ B. Hóman, *La première période de l'historiographie hongroise*, „Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes”, III (1925), p. 157.

² Pentru această etapă din evoluția ideii continuității vezi din literatura recentă: A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972 (cu versiunea franceză *La romanité des Roumains. L'histoire d'une idée*, București, 1977); L. L. Polevoj, *Formirovanie osnovnyh gipotez proižhodenija vostočinoromanskih narodnostej karpato-dunajskih zemelj. Feodal'naja i buržuaznaja istoriografija XVII — perv. pol. XX v.*) în vol.: *Iugo-vostocinaja Evropa v srednie veka*, Chișinău, 1972, p. 46—91; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 9—40.

să atragă curînd reacția unei bune părți a istoriografiei maghiare și germane, purtătorul de cuvînt al intereselor dinastiei habsburgice, ale nobilimii ungare și patriciatului săsesc, dornice să mențină vechea ordine politică în Transilvania³. Cum Anonimul lui Bela aducea una dintre dovezile de bază în sprijinul continuității, prin atestarea existenței românilor în Transilvania și Pannonia în momentul în care triburile maghiare își făceau apariția în bazinul Dunării, au apărut curînd rezerve asupra valorii documentare a operei sale. Discreditarea lui Anonymus, încă timidă la primii adversari ai continuității, cunoaște punctul culminant la R. Rössler, care vede în el un „mai mare ignorant decît farseur”, principala vină a autorului gestelor ungare constînd în ignorarea intereselor propriului popor, atunci cînd îi menționează pe români între populațiile găsite de Arpad în Pannonia și Transilvania⁴. Astfel pusă, problema părăsea terenul științific pentru a veni să susțină pozițiile politice ale stăpînirii austro-ungare. Acest punct de vedere asupra operei lui Anonymus este însușit și dezvoltat de istoricii maghiari din a doua jumătate a secolului trecut și din primele decenii ale veacului nostru⁵.

Bálint Hóman este cel dintîi care supune unui examen critic temeinic istoriografia maghiară din secolele XII—XV, pentru a desprinde concluzia că la originea ei se află două arhetipuri de geste. Cel dintîi, pierdut azi și intitulat *Gesta Ungarorum*, prezintă evenimentele istoriei ungare de la originile ei mitice și pînă în anul 1091, autorul lui, probabil un cleric de cultură franceză și italiană, folosindu-se în redactare de cronica lui Regino, *Annales Altahenses*, tradițiile de familie ale regilor arpadieni și cele ale nobilimii maghiare. Elaborat la sfîrșitul domniei lui Ladislau cel Sfînt (1077—1095), acest arhetip a servit ca bază documentară pentru numeroase izvoare medievale ale istoriei maghiare, între care: gestele lui Anonymus, *Annales Posonienses*, raportul lui Ricardus (c. 1237), cronica lui Thomas de Spalato și informațiile verbale ale lui Odo de Deuil. Cel de al doilea arhetip, și el pierdut, este *Gesta Hungarorum*, scris la sfîrșitul veacului al XIII-lea sub domnia lui Ladislau Cumanul (1272—1290) și din care și-au extras informațiile Simon de Kéza pentru *Cronica minoră* și toate cronicile maghiare din secolele XIV—XV, printre care *Chronicon pictum* (1358), *Chronicon Posoniense*, *Chronicon Dubicense* și *Chronicon Budense*⁶. Revenind la opera Anonimului, ea are la bază, potrivit cercetărilor lui Hóman, vechile geste regale din secolul al XI-lea, dar autorul ei, format în mediul parizian al veacului al XII-lea, își ia ca model geste romanești aflate în vogă în societatea franceză a vremii. Asemeni autorilor gestelor cavaleresti, Anonimul celebrează faptele de arme ale regilor și ale nobilimii maghiare și transformă cucerirea Pannoniei de către triburile nomade ale ungarilor și campaniile de pradă în Occident și în Balcani, ce au urmat acestei cuceriri, în episodul central al narațiunii

³ L. L. Polevoj, *Formirovanie*, p. 53—60; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, p. 23—41.

⁴ R. Rössler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871, p. 184—185.

⁵ N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, p. 52—55; L. L. Polevoj, *Formirovanie*, p. 60—65.

⁶ B. Hóman, *A szent László-kori Gesta Ungarorum* (*Gesta Hungarorum* din epoca lui Ladislau cel Sfînt), Budapesta, 1925; *Idem*, *La première période*, p. 141.

sale. Față de gestele cavaleresti, deosebită este valoarea lucrării Notarului anonim, în care Hóman vede „o operă de savant ce domină epoca”, în istoria cuceririi Pannoniei „povestirea sa elaborată cu grijă, atît din punct de vedere strategic cît și geografic, vădînd pătrunderea criticii sale, reflexie metodică și profunzimea cunoștințelor sale”⁷. Concluziile lui Hóman asupra surselor, metodei, caracterului de clasă și a valorii documentare a operei lui Anonymus — în această ultimă privință poate prea generoase — au fost îmbrățișate de literatura de specialitate din perioada următoare; în anii din urmă se conturează însă tot mai mult tendința de revenire la mai vechile rezerve față de valoarea documentară a gestelor Notarului lui Bela. Reținem din aceste noi cercetări efortul de a dovedi, pe temeiuri contestabile și, în orice caz, neconvingătoare, că la originea operei Anonimului maghiar nu ar sta gestele regale din secolul al XI-lea, ci un izvor necunoscut de la răscrucea secolelor XII—XIII ori tradițiile orale genealogice ce circulau în Ungaria medievală, după cum gestele Notarului lui Bela nu ar fi rămas necunoscute lui Simon de Kéza și celorlalți cronicari maghiari din secolele XIII—XIV⁸, fapt ce schimbă fundamental datele problemei.

Dincolo însă de aceste controverse, cercetările de pînă acum în jurul operei Notarului anonim au pus în lumină cîteva concluzii, de care trebuie să ținem seama în deslușirea valorii sale documentare. Mai întii, ca intelectual format în veacul al XII-lea, autorul trăiește voga eposului cavaleresc, fapt ce se răsfrînge în metoda și în spiritul operei sale. Dar asemănările se opresc aici, deoarece Anonimul lui Bela, nu lipsit de personalitatea, se folosește în elaborarea lucrării sale de numeroase izvoare, pe care le tratează într-o manieră critică, respingînd conștient tradiția orală⁹. În al doilea rînd, ca reprezentant al vechii nobilimi maghiare, el face din

⁷ *Ibidem*, p. 160—161.

⁸ Din imensa literatură asupra operei Anonimului din aceste ultime decenii reținem: C. A. Macartney, *Studies on the Early Hungarian Historical Sources*, Budapesta, 1940; Zoltán Tóth, *Tuhutum és Gelou*, „Századok”, 79—80 (1945—1946), p. 21—84; János Györy, *Gesta regum — gesta nobilium*, Budapesta, 1948; Gy. Györfly, *Krónikáink és a magyar östörténel* (Cronicile noastre și începuturile istoriei maghiare), Budapesta, 1948; Idem, *Honfoglalás előtti népek és orszádok Anonymus Gesta Hungarorumában* (Populații și regiuni din spațiul carpatic în Gesta Hungarorum ale lui Anonymus), în: „Éthnographia”, 1965, p. 411—434; Idem, *Formations d'Etats au IXe siècle suivant les «Gesta Hungarorum» du Notaire Anonyme*, în: „Nouvelles Études Historiques”, I, Budapesta, 1965, p. 27—54; Idem, *Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae”, XX, 1972, p. 209—229; János Horváth, *P. mester és műve* (Magister P. și opera sa), în „Irdalomtörténeti Közlemények”, 1966, p. 1—53, 261—282; Gyula Kristó, *Rómaiak és vlachok Nyestornál és Anonymusnál* (Romani și vlachii la Nestor și Anonymus), „Századok”, 112 (1978), nr. 4, p. 623—661.

⁹ Este semnificativ pentru concepția autorului un pasaj din capitolul 42 al lucrării; „Dacă războaiele acestora <ungurilor> și faptele lor de arme n-ați voi să le credeți din scrisul acestor pagini, credeți atunci cîntecul limbute ale cîntăreților și istoriile închipuite ale țaranilor care nici pînă acum n-au dat uitării faptele vitejești și războaiele ungurilor... Eu însă, deoarece n-am aflat despre această faptă în nici o carte a vreunui istoric, ci am auzit-o numai în istoriile închipuite ale țaranilor, nu mi-am propus s-o descriu în lucrarea de față”. („Quorum etiam bella et fortia queque facta sua, si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus loculatorum, et falsis fabulis rusticorum, qui fortia facta et bella Hungarorum usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt... Sed ego, quia in nullo codice hystoriographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audivi, ideo ad presens opus scribere non proposui”). *Gesta Hungarorum*, ed. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricorum* = SRH, I, Budapesta, 1937, p. 87).

Gesta Hungarorum o lucrare militantă, pusă în slujba intereselor descendenților tovarășilor de arme ai lui Arpad, ale căror poziții erau amenințate de o nouă nobilime ieșită din străinii aduși între timp în regat de suveranii arpadieni și de biserica catolică¹⁰. Pe această linie, Anonymus se înscrie în rindul reprezentanților propagandei „naționale”, asemeni lui John de Salisbury, în Anglia, Vincentius Hispanus, în Spania ori Suger și Raoul Glaber în Franța, în lupta pentru afirmarea drepturilor tinerelor monarhii europene în fața ultimei încercări a universalismului imperial, desfășurate de Comneni și Staufeni, în Bizanț și Occident, pentru a recâștiga terenul pierdut¹¹. De aceea, victoriile triburilor lui Arpad în fața teutonilor și grecilor din *Gesta* trebuie interpretate din perspectiva acestei propagande patriotice, ce afirmă superioritatea maghiarilor asupra celor două popoare imperiale ale vremii și legitimitatea dominației dinastiei lui Arpad, urmașul regelui Atila, asupra bazinului Dunării. Caracterul antiimperial de orice nuanță al operei Anonimului transpune limpede din afirmația autorului că „neamul scitic nu a fost vreodată subjugat de vreun împărat”¹². Prin urmare, istoria maghiară a secolelor IX—X este interpretată în lumina intereselor societății arpadiene din veacurile XII—XIII, de unde numeroasele construcții savante ale autorului ce se sprijină pe informații luate din izvoarele folosite și din experiența sa personală ca și introducerea în narațiune a unor situații inventate ori eroi imaginari, eroi ale căror nume au fost inspirate de toponime din Pannonia și Transilvania¹³. În această lumină, *Gesta* constituie, înainte de toate, un document istoric al veacului al XII-lea, vremea în care trăiește autorul lucrării; datele furnizate de el pentru perioada cuceririi trebuie confruntate critic cu izvoarele din care autorul își extrage informația ca și din știrile celorlalte surse relative la eveniment.

În legătură cu acest ultim aspect, o precizare se impune. Este o realitate faptul că cercetarea istorică din ultimele decenii a înregistrat progrese de netăgăduit în descifrarea surselor operei lui Anonymus. Numai că se remarcă din partea cercetătorilor tendința de a se apleca, cu deosebire, asupra „literii”, a similitudinilor „literare” din *Gesta*, de multe

¹⁰ J. Györy, *Gesta regum — Gesta nobilium*, p. 76 și urm.; Gy. Györfy, *Krónikánk*, p. 108 și urm.; V. D. Koroljuk, *Slavjanye, vlahi, rimljane i rimskie pastuhi vengerskogo „Anonima”*, în vol. *Iugovostocinaja Evropa v srednie veka*, Chișinău, 1972, p. 144 și urm.

¹¹ Din literatura recentă a problemei, amintim: H. J. Kirfel, *Weltherrschaftsidee und Bündnispolitik. Untersuchungen zur auswärtigen Politik der Staufer*, Bonn, 1959, p. 128 și urm.; W. Holtzmann, *Imperium und Nationen*, în „Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche”, Roma, 1955, vol. III, Firenze, 1955, p. 275—303; Heinz Löwe, *Kaisertum und Abendland in ottonischer und frühsalischer Zeit*, „Historische Zeitschrift”, 196 (1963), p. 542 și urm.; G. Post, *Two Notes on Nationalism in the Middle Ages: I. Pugna pro patria*, „Traditio”, IX (1953), p. 281 și urm.; idem, „Blessed Lady Spain” *Vicentio Hispanus and Spanish National Imperialism in the XIIIth century*, „Speculum”, 29 (1954), p. 198—209; K. F. Werner, *Das hochmittelalterliche Imperium im politischen Bewusstsein Frankreichs (10—12. Jahrhunderts)*, „Historische Zeitschrift”, 200, 1965, p. 37 și urm.

¹² S.R.H., I, p. 36 (Scythica enim gens a nullo imperatore fuit subjugata). Cf. V. D. Koroljuk, *Slavjanye, vlahi . . .*, p. 150 și urm.

¹³ Gy. Györfy, *Formation d'États*, p. 36 și urm.; N. Iorga, *Les plus anciennes chroniques-hongroises et le passé des Roumains*, „Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine”, IX (1921), p. 217; E. Moor, *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze*, „Ungarische Jahrbücher”, IX (1929), p. 63 și urm.

ori superficiale, cu alte lucrări pentru a le include între posibilele lor surse, tendința, în sfârșit, de a studia circulația unui motiv sau a altuia inclus în lucrare, autorul fiind privit mai degrabă ca un „colecționar” de motive literare și nu ca un intelectual militant al veacului al XII-lea, toate acestea în detrimentul ansamblului operei sale, a spiritului în care ea a fost redactată¹⁴. De aceea, mai importantă încă decât punerea în lumină a sumei de împrumuturi ale Anonimului este deslușirea funcției fiecărui împrumut ori a construcțiilor savante în viziunea sa istorică, deoarece pătrunderea lor în lucrare nu poate fi privită ca un act gratuit, date fiind personalitatea autorului și caracterul operei sale. Caracterul angajat al gestelor autorului maghiar constituie un element de importanță capitală în descifrarea înțelesului termenilor *Romani* și *Blachi*, fără îndoială cele mai controversate etnicoane din lucrarea Anonimului.

Nu ne-am propus să ne oprim în paginile de față asupra dezbaterilor prilejuite în literatura de specialitate de problema identității Notarului anonim al regelui Bela¹⁵ ori a stabilirii momentului în care autorul și-a redactat lucrarea. În legătură cu acest ultim aspect, cercetările din ultima vreme înclină să vadă în „P. dictus magister, quondam regis Bele notarius” un contemporan al regelui Bela III (1172—1196), care a redactat *Gesta* între 1200—1210, măcar că importante argumente lingvistice, paleografice și chiar istorice pledează în favoarea ipotezei că Anonimul maghiar a fost notarul lui Bela II (1131—1141), lucrarea lui fiind elaborată, prin urmare, către 1150¹⁶.

★

¹⁴ Tipică pentru această abordare este analiza lui J. Déer, *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden*, „Mittelungen des Instituts der österreichischen Geschichtsforschung”, 79, 1971, nr. 1—2, p. 42—44, 54—56 ori cea a lui Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 27 și urm.

¹⁵ Gy. Györffi, *Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum*, p. 228—229, cu literatura recentă a problemei.

¹⁶ Un stadiu al chestiunii, cu diferitele ipoteze luate în considerație în literatura istorică, vezi la *Ibidem*, p. 211—215; Gy. Kristó, *Ki volt és mikor élt Anonymus?*, „Historia”, I(1979), nr. 2, p. 14—15. Unul dintre argumentele istorice în favoarea datării operei Anonimului către 1150 a fost semnalat cu decenii în urmă de Gh. I. Brătianu (*Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 212—213), care remarcă faptul că autorul cunoaște între conducătorii bulgarilor numai „duci”, ceea ce sugerează condiția pe care conducătorii themei Bulgaria o aveau față de împăratul bizantin, împrejurare ce ne îndreptățește să credem că el a trăit perioada când peste Balcani se așternea stăpînirea politică a Constantinopolului (1018—1185). A se compara, în această privință, Anonymus cu *Annales Posonienses*, (S.R.H., ed. E. Szentpétery, Budapesta, 1937, I, p. 126), redactate în primii ani ai veacului al XIII-lea, așadar când la sud de Dunăre se reconstituise țaratul din Tîrnova, anale care se referă la „Bulgarense regnum” și nu la „ducate”. Mai sînt însă în narațiunea Notarului lui Bela și alte detalii demne de luat în seamă. Bunăoară, Anonimul transpune în termenii feudalismului occidental, cu care era familiarizat, raporturile dintre împărații bizantini și „ducii” bulgari, aceștia din urmă datorînd „seniorului” lor din Constantinopol „auxilium et consilium” (*Gesta Hungarorum*, S.R.H., I, p. 51). Totodată, Menumurut vorbește despre „stăpînul meu, împăratul din Constantinopol” (*Ibidem*, p. 61), fapt ce ne duce iarăși cu gîndul la perioada în care Comnenii își întindeau stăpînirea pînă la Dunăre iar armatele imperiale întreprindeau acțiuni militare la nord de fluviu, mai ales sub domnia lui Manuel Comnenul (1143—1180). În orice caz, gestele lui Anonymus lasă impresia că autorul lor scrie în perioada în care împărații din Constantinopol reprezentau o forță în Balcani, ceea ce nu este cazul primului deceniu al secolului al XIII-lea. În lumina acestor considerații, formarea țaratului Asăneștilor (1185/86), care a smuls imperiului stăpînirea liniei Dunării, constituie, foarte probabil, un *terminus ante quem* al redactării operei Anonimului. Să adăugăm la acestea o observație legată de situația din Boemia, teritoriul situat deci într-o altă parte a orizontului politic al regatului arpadian, unde Anonimul nu cunoaște decât „duci” și nu „regi” (*Ibidem*, p. 77, 114). Or, anul promovării Cehiei la rangul de regat (1158) poate sugera de asemenea un *terminus ante quem* al elaborării gestelor.

Romani sînt menționați în mai multe rînduri în *Gesta*. Încă din primul capitol al lucrării, ei apar în legătură cu cucerirea Pannoniei de către Atila, care i-a alungat pe „romani” din vechea provincie imperială și a obținut „regatul” Pannoniei („de terra Scithica descendens <Athila> cum valida manu in terra Pannonie venit et fugatis Romains regnum obtinuit”)¹⁷. În același capitol, autorul se referă la „istoriografii, care au scris despre faptele romanilor” („hystoriographi, qui gesta Romanorum scripserunt”)¹⁸. Mai ample sînt referirile Anonimului în capitolul 9 al lucrării, în care descrie situația Pannoniei înainte de cucerirea lui Arpad. Teritoriul era locuit, potrivit lui Anonymus, „de slavi, bulgari și blachi, adică păstorii romanilor. Fiindcă după moartea regelui Atila, romanii ziceau că pămîntul Pannoniei este pășune, pentru că turmele lor pășteau în țara Pannoniei. Și pe drept cuvînt se spunea că pămîntul Pannoniei ar fi pășunile lor, fiindcă și acum romanii pasc <turmele> pe domeniile Ungariei”¹⁹. În capitolul 11, consacrat tot descrierii etnico-geografice a Pannoniei înainte de venirea triburilor maghiare, Anonimul revine asupra situației de după moartea lui Atila, cînd „principii romani au ocupat țara Pannoniei pînă la Dunăre, unde și-au așezat păstorii”²⁰. În sfîrșit, „romanii” reapar în capitolele 46 și 48, unde autorul relatează cucerirea Pannoniei de către Arpad. Cu acest prilej ei sînt menționați între locuitorii țării („Romani, per terram Pannonie habitantes”)²¹. Soldații lor apără cetatea Veszprém în fața cuceritorilor maghiari; învinși, cei rămași în viață s-au refugiat în „țara teutonilor” (*terra Thetonicorum*)²².

Cercetarea istorică modernă nu a ajuns la un acord asupra identității „romanilor” lui Anonymus. Cei mai mulți istorici au pornit de la titulatura împăraților carolingieni și romano-germani din secolele IX — XIII — *imperator Romanorum* — și de la relația autorului că „romanii” învinși de unguri s-au refugiat în „țara teutonilor” pentru a-i identifica fie cu populațiile romanizate din Imperiul carolingian, fie cu popoarele din Imperiul romano-german²³. Mai puțini la număr sînt istoricii care, pe aceeași linie a interpretării imperiale a „romanilor”, îi identifică cu bizantinii²⁴. Alți specialiști văd în ei elemente de populație romanizată din Alpi, refugiate aici din Pannonia în momentul cuceririi maghiare, elemente ce

¹⁷ *Ibidem*, p. 35.

¹⁸ *Ibidem*, p. 36.

¹⁹ „... quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum. Quia post mortem Athile regis terram Pannonie Romani dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur, et iure terra Pannonie pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie (*Ibidem*, p. 45—46).

²⁰ „... que etiam primo fuisset terra Athile regis, et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos” (*Ibidem*, p. 48).

²¹ *Ibidem*, p. 94.

²² „Relique vero Romanorum videntes audaciam Hungarorum, dimisso castro Bezprem, fuga lapsi sunt et pro remedio vite in terram Theotonicorum properaverunt” (*Ibidem*, p. 97). În legătură cu același episod, „romanii” mai sînt menționați și în capitolele 49 și 51 (*Ibidem*, p. 99, 103).

²³ R. Rössler, *Studien*, p. 80; C. A. Macartney, *Studies*, p. 154—156; Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 36—37.

²⁴ J. Horváth, *Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P.*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae”, XVII(1969), nr. 1, p. 44.

se numeau *Romani* și pe care le-ar fi cunoscut la vremea sa Anonymus²⁵. Pentru alții însă, ei sînt o invenție a autorului, care ar fi introdus în relațiunea cuceririi Pannoniei pe „romani” și pe „principii” lor, pornind de la cunoștințele lui asupra prezenței românilor în Transilvania; cum românii se numeau pe ei înșiși *rumân*, ethniconul a fost modificat de Anonymus în *Romanus*²⁶. Alții îi identifică cu vechii romani ori, pentru perioada medievală, cu populația Romei²⁷. Nu lipsesc însă între istoricii români și străini partizanii identificării „romanilor” și a „principilor” lor din *Gesta* a românilor și cu conducătorii lor politici²⁸. În sfîrșit, de curînd Gyula Kristó a propus o interpretare mai nuanțată a termenului *Romani*, în raport cu perioada în care acesta este menționat. „Romanii” din vremea lui Atila sînt vechii romani. Contemporanii lui Anonymus, care pășteau turmele de domenii maghiare, sînt identificați cu cavalerii occidentali din suita reginelor ungare, cavaleri care au primit pămînturi în regat la sfîrșitul secolului al XII-lea și în primii ani ai veacului următor. Relativ la „romanii” din secolele VI—IX, alungați de Arpad din Pannonia, ei ar fi tot romani vechi, numai că informațiile referitoare la ei sînt fructul fanateziei autorului, care lipsit de sentimentul scourgerii timpului umple cele patru secole de istorie cu prezența romană în Pannonia²⁹.

Să ne oprim mai întii atenția asupra sensului termenului *Romanus* din titulatura împăraților occidentali din evul de mijloc. Înainte de anul 800, cînd Carol cel Mare restituie Occidentului formula politică imperială, sursele latine foloseau noțiunea *Romanus* într-o îndoită accepțiune. Termenul avea un înțeles politic în titlul împăraților din Constantinopol — *imperator Romanorum* — rămași singurii împărați romani după căderea Romei³⁰. Cu un sens etnic termenul se întilnește în aceleași izvoare pentru a desemna populația Romei și toată populația romanizată din Occident ca și din Balcani, în opoziție cu celelalte *nationes*³¹. Odată cu apariția imperiului lui Carol cel Mare și cu marile mutații etnice din Europa secolelor VII—IX, noțiunea cunoaște importante schimbări de sens. În titlul împăraților carolingieni — *imperator Romanorum* —, care definește în cancelaria din Roma și cea din Aachen ca și în sursele latine ale vremii misiunea imperială cu

²⁵ E. Moor, *op. cit.*, p. 65—66; A. Pleidell, *A magyar várostörténet első fejezete*, „Századok”, 68 (1934), p. 79—80; L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, „Archivum Europae Centro-Orientalis”, II(1936), p. 360.

²⁶ L. Tamás-Tremly, *Drăganu, Nicolae, Români... „Századok”*, 68(1934) p. 216.

²⁷ K. Schünemann, *Die „Römer” des anonymen Notars*, „Ungarische Jahrbücher”, VI(1926), p. 448—451; Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 200—201.

²⁸ Ilie Gerghel, *Pascua Romanorum: Pabula Iulii Caesaris? Un capitol din nomenclatura istorică română*, „Revista Arhivelor:” I (1924—1926); nr. 3, p. 388—389; N. Drăganu, *Români în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, p. 16, 22—23; A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București, 1936, p. 233; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1972, p. 49; V. D. Koroljuk, *Slavjanye vlahi, rimljane*, p. 144.

²⁹ Gy. Kristó, *Rómaiak és vlahok*, p. 626—632.

³⁰ Erich Zollner, *Die politische Stellung der Völker im Frankenreich*, Wien, 1950, p. 92—93. Termenul *Romani*, cu înțeles politic, se află în sursele latine pentru a desemna pe împărații bizantinii și după anul 800 (Eginhard, *Vie de Charlemagne*, ed. Halphen, Paris, 1923, p. 80).

³¹ E. Ewig, *Volkstum und Volksbewusstsein im Frankenreich des 7. Jahrhunderts*, „Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo”, V, 23—29 april 1957, Spoleto, 1958, p. 608—611; E. Zollner, *op. cit.*, p. 94—98.

care sînt investiți suveranii occidentali³², termenul are o accepțiune exclusiv politică, împrejurare ce explică faptul că el nu se aplică și comunității supușilor împăraților din Occident, ce apar în izvoarele latine sub ethniconul *Franci*³³. Pe de altă parte, termenul *Romani* cunoaște în aceeași vreme o restrîngere considerabilă din punct de vedere etnic, definind numai populația Romei³⁴, în timp ce ethniiile neolatine apar în izvoare sub nume ce derivă fie din denumirile vechilor provincii imperiale romane — *Galli*, *Aquitani*, *Hispani*, *Rhaeti*, *Itali*³⁵, fie sub numele clanurilor politice germane care au luat cu secole în urmă în stăpînire aceste teritorii — *Franci*, *Longobardi*³⁶ fie, în sfîrșit, sub ethnicoane ce derivă de la rădăcina germană *Walch*³⁷.

În secolele X—XIII evoluția termenului *Romanus* nu cunoaște schimbări notabile. În titulatura oficială a împăraților romano-germani — *imperator Romanorum* — noțiunea *Romani* are un înțeles politic, înțeles pe care-l surprindem și în titlul *rex Romanorum*, ce își face apariția în secolul al XI-lea pentru a desemna pe suveranul german după alegerea sa de către principii și înainte de încoronarea pontificală³⁸. Comunitatea supușilor germani apare în izvoarele interne fie sub termenul *Theotonicii*, fie sub numele diferitelor *nationes* din care aceasta era alcătuită: saxoni, franconi, bavarezi, suebi, alemani și altele³⁹. Și mai limpede apare în sursele externe această distincție dintre „romanii” din titlul suveranilor occidentali și diferitele ethnicoane care definesc pe supușii lor. Mai ales că în veacurile XII—XIII, mulți cronicari străini refuză suveranilor germani titlul *imperator Romanorum*, desemnîndu-i sub numele *imperator/rea Theotonicorum*⁴⁰. Motivele acestei atitudini se află în ostilitatea manifestă a lumii europene față de imperiul Staufenilor, care amenință mai mult ca oricînd

³² W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa*, Hildesheim, 1947, p. 28 și urm.; R. Folz, *L'idée d'Empire en Occident du Ve au XIVe siècle*, Paris, 1953, p. 38 și urm.; S. Brezeanu, *Ideea de imperiu în Occidental medieval în lumina cercetărilor din ultimele decenii*, „Revista de istorie”, XXXI (1978), nr. 2, p. 281—282.

³³ Este accepțiunea pe care termenul o cunoaște în toate izvoarele latine ale veacului IX (*Annales Francorum*, *Annales Xantenses*, *Annales Fuldenses*, Eginhard, Notker, Regino și altele) ca și în sursele bizantine ale vremii. Cf. E. Ewig, *op. cit.*, p. 638; W. Ohnsorge, *Zwikaiserproblem*, p. 36—37.

³⁴ E. Zollner, *op. cit.*, p. 99—100; E. Ewig, *op. cit.*, 613—614.

³⁵ E. Zollner, *op. cit.*, p. 100 și urm.; E. Ewig, *op. cit.*, p. 609 și urm.; Leo Weisgerber, *Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung*, Darmstadt, 1953, p. 200 și urm.

³⁶ E. Ewig, *op. cit.*, p. 638; M. Zweifel, *Untersuchung über die Bedeutungsentwicklung von Longobardus — Lombardus mit besonderer Berücksichtigung französischer Verhältnisse*, Halle, 1921; F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris, 1935, p. 171—172.

³⁷ L. Weisgerber, *Deutsch als Volksname*, p. 155—232, în special p. 187 și urm.

³⁸ W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem*, p. 52 și urm.; R. Folz, *L'idée d'Empire*, p. 60 și urm.; C. Erdmann, *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*, Berlin, 1951, p. 47—48.

³⁹ L. Weisgerber, *op. cit.*, p. 140—142; M. Lintzel, *Die Anfänge des deutschen Reiches*, München, 1942, p. 88 și urm.; J. Szücs, „Nationalität” und „Nationalbewusstsein” im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache, „Acta Historica”, XVIII (1972), nr. 3—4, p. 247—248.

⁴⁰ Semnificativă este reacția lui John de Salisbury în fața amenințării Staufenilor. „Quis Teutonicos constituit iudices nationum? Quis hanc brutis et impetuous hominibus auctoritatem contulit, ut pro arbitrio principem statuunt super capita fillorum hominum?” (John of Salisbury, *Epistolae*. în Migne, *Patrologia latina*, vol. 199, col. 39). Cf. K. F. Werner, *op. cit.*, p. 38—39.

independența tinerelor monarhii „naționale” occidentale, aflate în plin proces de cristalizare⁴¹. Mulți contemporani văd în imperiu o simplă misiune încredințată de papalitate suveranilor germani, misiune transferabilă de la un popor la altul⁴², ceea ce lămurește și împrejurarea că împărații germani apar în izvoarele externe sub titlul lor oficial cel mai adesea, când ei își îndeplinesc misiunea de *defensor ecclesiae*⁴³. Paralel, termenul *Romanus* nu-și schimbă înțelesul etnic, continuând să definească în sursele latine populația Romei⁴⁴. Putem conchide, prin urmare, că în izvoarele occidentale din secolele IX—XIII noțiunea *Romani* are două accepțiuni: una politică, ce apare în titulatura împăraților carolingieni și romano-germani, o alta etnică, noțiunea definind exclusiv populația Romei.

Dar să revenim la semnificația termenului în *Gesta Hungarorum* pentru a sublinia că Anonymus se înscrie în curentul larg al autorilor latini ai secolului al XII-lea. Supușii împăraților germani sînt desemnați sub etniconul *Theotonic* ori sub cele care surprind subdiviziunile gentilece (*nationes*) ale comunității⁴⁵. El împărtășește, totodată, antipatia față de germani și suveranii lor, sentiment ce se traduce în poziția lui față de cei dinții și în titlul — *imperator/rex Theotonicorum*⁴⁶, niciodată *imperator Romanorum* — cu care sînt desemnați cei din urmă. În lumina acestor considerații, interpretarea imperială — francă sau germană — a „romanilor” lui Anonymus trebuie definitiv abandonată⁴⁷. Unii istorici invocă în sprijinul interpretării imperiale faptul că în Legenda Sf. Ștefan din secolul XI apare termenul în titlul împăratului german — Heinrich Romanorum augusto⁴⁸ — termen pe care-l regăsim două secole mai tîrziu la Simon de Kéza în titlul lui Rudolf de Habsburg — Teutoniae rex atque Romanorum⁴⁹. Numai că în ambele cazuri noțiunea *Romani* are un înțeles politic și nu etnic. Să remarcăm, totodată și faptul că de fiecare dată el apare într-o perioadă de antantă germano-maghiară. Nu mai puțin semnificativ

⁴¹ P. Lamma (*Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secol XII*, vol. II, Roma, 1957, p. 113) remarca, cu dreptate, că în secolul XII antipatia pentru teutoni este a întregii culturi europene, sentiment ce poate fi considerat chiar vag național.

⁴² F. Kempf, *Papstum und Kaisertum bei Innocenz III. Die geistigen und rechtlichen Grundlagen seiner Thronstreitspolitik*, Roma, 1954, p. 94; A. von den Baar, *Die kirchliche Lehre der Translatio imperii Romani bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Roma, 1956, p. 108—109; R. Folz, *Réalité de l'Empire au XIIe siècle*, „Cahiers de l'Association interuniversitaire de l'Est”, 1960, p. 28—30.

⁴³ W. Holtzmann, *Das mittelalterliche Imperium und die werdenden Nationen*, „Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen”, Hft. 7, Köln, 1953, p. 24.

⁴⁴ Acest înțeles îl aflăm și la reprezentanții propagandei imperiale. Cu titlu de exemplu, vezi la Otto de Freising (*Chronica sive Historia de Duabus Civitatibus*, Berlin, 1960 și *Gesta Frederici seu rectius Chronica*, Berlin, 1965, ambele publicate în col. „Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters”, ed. R. Buchner), care cunoaște termenii *Romani* și *populus Romanus* numai cu sensul de populația Romei, în timp ce locuitorii Italiei sînt desemnați cu numele de *Itali* și *Italici*.

⁴⁵ „Theotonic” (SRH, I, p. 35, 97, 98, 99, 111, 113, 114), „Alemanni” (*Ibidem*, p. 109), „Bauari” (*Ibidem*), „Franci” (*Ibidem*, p. 108), „Saxoni” (*Ibidem*, p. 111).

⁴⁶ „Imperator Theotonicorum” (*Ibidem*, p. 56), „rex Theotonicorum” (*Ibidem*, p. 111, 112).

⁴⁷ Interpretarea imperială bizantină este și mai fragilă. În orice caz, bizantinii apar în *Gesta* sub numele *Greci* (*Ibidem*, p. 33, 51, 53, 58, 80, 81, 82, 83 ...) iar suveranul lor *imperator Grecorum* (*Ibidem*, p. 51, 80).

⁴⁸ S.R.H., II, 1938, p. 399.

⁴⁹ S.R.H., I, p. 186.

este și titlul lui Rudolf de Habsburg la cronicarul bihorean, în care, *Romanorum* este în mod evident distinct de comunitatea supușilor germani ai împăratului, ce apare sugerată în noțiunea teritorială din titlu (*Teutoniae*).

Nici identificarea „romanilor” Anonimului maghiar cu populația romanizată din Alpi nu este convingătoare. Încă din secolul al IX-lea dispăre din izvoarele narative ethniconul *Romani* pentru populațiile neolatine din Occident. Să adăugăm că nici izvoarele autorului gestelor nu cunosc această interpretare a termenului și este puțin probabil ca Anonymus, care își exprimă atâtea rezerve față de tradiția orală, să fi preluat din contactele directe termenul și să-l aplice populației latine din Alpi. De altminteri, ideea acestor contacte rămâne o simplă supoziție, întru nimic dovedită de cercetarea istorică. La fel de puțin convingătoare este și ipoteza identificării „romanilor” și a „principilor” lor cu românii și cu conducătorii lor politici. Se opune acestei interpretări faptul că nici un izvor medieval — latin ori bizantin — nu cunoaște acest înțeles pentru ethniconul *Romani*, românii fiind desemnați în sursele străine cu denumiri ca vlahi, daci sau geți. Mai importante sînt însă detaliile Anonimului relative la romani și la principii lor — prezența la Veszprém, pe care-l apără în fața cuceritorilor maghiari, și fuga lor spre vest, în „țara teutonilor” —, detalii care ne obligă să dăm un alt înțeles celor doi termeni.

Cine sînt, așadar, „romanii” lui Anonymus?

În deslușirea acestei probleme trebuie să pornim de la concluziile desprinse din evoluția ethniconului din izvoarele medievale, cu deosebire cele din secolele IX—XII, care restrîng accepțiunea etnică a termenului *Romani* la populația Romei. Pe de altă parte, constatăm la autorii medievali, bizantini și latini, o excesivă simplificare a realităților istorice din vechiul imperiu roman, confundînd pe „romanii” din sursele antice tot cu populația Romei. Bunăoară, la Constantin Porphyrogenitul „romanii” de pe coasta dalmată sînt coloniștii aduși cu secole în urmă de Dioclețian din Cetatea Eternă, de unde și numele dat lor, *Rhōmani* (Ῥωμᾶνοι), în opoziție cu locuitorii statului bizantin, *Rhōmei* (Ῥωμᾶιοι)⁵⁰. Paralel, la Otto de Freising, „romanii” sînt locuitorii Romei, care odinioară și-au întins stăpînirea asupra întregului univers; între romanii contemporani lui și vechii romani diferența este la nivelul puterii și prestigiului, nu și din punct de vedere etnic⁵¹.

Revenind la Anonymus, constatăm că el folosește noțiunea *Romani* numai în sens etnic. „Romanii” sînt alungați de Atila din Pannonia, revin apoi aici după moartea regelui hun pentru a-și așeza păstorii. În ajunul cuceririi maghiare, ei își au reședința la Veszprém, pe care-l apără împotriva invadatorilor maghiari; înfrinți, cei rămași în viață se refugiază în „țara teutonilor”. În sfîrșit, în vremea lui Anonymus turmele lor pasc încă pe domeniile Ungariei. De aceea, ethniconul *Romani* din *Gesta* nu poate desemna decît populația Romei. Dar, așa cum remarcă Gy. Kristó, putem surprinde la Anonymus trei perioade distincte în legătură cu care este folo-

⁵⁰ ...οἱ καὶ Ῥωμᾶνοι προσηγoreύθησαν διὰ τὸ ἀπὸ Ῥώμης μετακισθῆναι, καὶ ταύτην μέχρι τῆς σήμερον τὴν ἐπωνυμίαν ἐναποφέρουσι... (Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapesta, 1949, p. 122, 160, 162, 164).

⁵¹ Otto de Freising (*Gesta Frederici*, p. 306) consemnează tradiția desemnării Italiei nordice sub numele de „colonia romanilor” („Romanorum colonia ulterior Italia olim dicebatur”) în care sub termenul *Romani* înțelege populația Cetății Eterne (vezi și nota 44).

sit termenul : prima legată de evenimentele prilejuite de cucerirea hună, a doua cuprinsă între moartea lui Atila și cucerirea lui Arpad iar ultima contemporană autorului. În ceea ce privește prima perioadă, autorul traduce concepția vremii, care identifică pe vechii romani cu populația Romei. Relativ la informațiile autorului asupra prezenței „romanilor” și a „principilor” lor în Pannonia în secolele VI—IX, ne aflăm, negreșit, în fața unei construcții savante în care Anonimul pornește de la științele surselor antice asupra prezenței romanilor în Pannonia și de la vestigiile materiale ale stăpînirii Romei care dăinuiau încă aici în secolul al XII-lea. În ceea ce privește ultima perioadă, trebuie să admitem cu K. Schünemann că „romanii” contemporani lui Anonymus sînt înalții prelați catolici, de origine romană — „latinii” din izvoarele maghiare ale secolului al XIII-lea —, care ocupau poziții tot mai însemnate în biserica ungară și în viața social-economică a țării, pe măsură ce regatul arpadian se integra comunității catolice, după ce secole în șir ezitase între Bizanț și Occident⁵², înalții prelați față de care societatea europeană nutrea ostilitate fățișă pentru lăcomia și avariția lor⁵³. Faptul că „principii romani”⁵⁴ își au reședința la Veszprém stă în legătură cu prezența înalților prelați „romani” în importantul sediu episcopal din vremea Anonimului iar fuga „romanilor” în țara teutonilor este și ea deplin întemeiată, dată fiind apartenența Romei și a populației ei la imperiul german.

Dacă reluăm în toate amănuntele relațiunea Anonimului maghiar referitoare la „romani”, este mai mult decît vădit caracterul angajat al operei sale, după cum vădite sînt și intențiile sale moralizatoare. Este foarte lămurită încercarea autorului de a da prestigiu dinastiei și vechii nobilimi ungare, aducînd între învinșii lui Arpad pe „romani”, vechiul popor imperial, alături de cele două popoare imperiale ale timpului, „teutonii” și „grecii”, ca și dorința lui de a stabili o paralelă între vremurile de glorie ale strămoșilor, care i-au alungat pe „romani” din Pannonia, și un prezent în care „romanii”, de astă dată în haină clericală, se înfruptă din nou din bogățiile țării.

★

Cercetarea istorică relativă la „romanii” și „blachii” Anonimului maghiar a reținut și alți doi termeni la care face referire autorul. Este vorba de *pastores Romanorum* și *pascua Romanorum*, ce se constituie într-o verigă esențială în descifrarea sensului celor două etnicoane aflate în discuție. Termenul „păstorii romanilor” apare în *Gesta* în două rînduri. Prima dată ei sînt menționați în capitolul IX, unde sînt enumerate populațiile aflate în Ungaria înainte de venirea lui Arpad, alături de slavi,

⁵² Asupra acestei evoluții ezitante a Ungariei între Bizanț și Occident pînă la sfîrșitul veacului al XII-lea, vezi Raimund Kerbl, *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050—1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenköningreich*, Wien, 1979.

⁵³ K. Schünemann, *Die „Römer” des anonymen Notars*, p. 455—457. Cf. Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 200—201.

⁵⁴ Pentru înțelesul de „fruntași ai locuitorilor Romei” al termenului *Romani principes* la autorii latini al veacurilor XII—XIII este revelator un pasaj din Otto de Freising (*Gesta Frederici*, p. 688) în care sub acest termen cronlicarul german desemnează pe prefectul orașului și alți nobili ai orașului Roma (Preterea Petrus illustris Urbis prefectus, Stephanus de Tebaldo, Stephanus Normannus... et alii principes et nobiles Romani, qui ad vocationem serenissimi imperatoris venerant).

bulgari și blachi („Selavii, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum”)⁵⁵. A doua oară ei sînt amintiți în capitolul XI, unde autorul încearcă să explice prezența lor în Pannonia, pe care o leagă de evenimentele survenite pe Dunărea mijlocie la moartea lui Atila, cînd „romanii” ar fi luat în stăpînire regiunea și și-ar fi așezat aici „păstorii”⁵⁶. Celălalt termen, *pascua Romanorum*, se află în capitolul IX, unde Anonimul consemnează tradiția identificării Pannoniei cu „pășunile romanilor”, pășuni ale căror origini sînt situate în actul cuceririi romane a teritoriului după moartea regelui hun⁵⁷. Să reținem aici și împrejurarea că gestele Anonimului sînt cea dintîi lucrare în care cei doi termeni se află atestați într-o înlănțuire logică.

Dar *Gesta Hungarorum* nu constituie unicul izvor medieval ce se referă la cei doi termeni în discuție. Către mijlocul secolului al XII-lea, așadar în aceeași vreme cu autorul maghiar sau cu o jumătate de veac înaintea lui, dacă reținem anul 1200 ca dată a redactării gestelor ungare, descriind drumul urmat de cruciați în cea de a doua lor expediție în Orient, Odo de Deuil, aflat în armata regelui Ludovic VII, descrie și Ungaria, în care, potrivit tradiției, s-ar fi aflat „pășunile lui Iuliu Caesar”^{57bis}. Nu este greu să recunoaștem aici motivul „pășunilor romanilor”, care sub pana autorului francez a cunoscut o adaptare la sensibilitatea publicului căruia i se adresa, familiarizat cu imaginea cuceritorului Galliei⁵⁸. Către mijlocul veacului următor, alte trei izvoare latine externe consemnează tradiția „pășunilor romanilor”, aflate în Pannonia. Unul este raportul dominicanului Ricardus, *Ungaria Magna* (1237), care relatează că țara „care acum este numită Ungaria” era cunoscută înainte de cucerirea lui Arpad sub denumirea de „pășunile romanilor”⁵⁹. Cîțiva ani după mijlocul secolului al XIII-lea, cronica lui Thomas de Spalato consemnează și ea că odinioară Ungaria era denumită „pășunile romanilor”⁶⁰. Ultimul izvor este *Chronicon rhythmicum Sitticensis*, scrisă de un călugăr cistercian, care cunoaște și el regatul maghiar sub numele de „pășunile romanilor”⁶¹.

⁵⁵ S.R.H., I, p. 45–46.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 48.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 45–46.

^{57 bis} „Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicuntur in ea pabula Iulii Caesaris extitisse” (Odo de Deuil, *De Ludovici VII profectone in Oriente*, în: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, vol. 26, p. 62).

⁵⁸ A. Armbruster, *Romanitatea românilor*, p. 29–30.

⁵⁹ *De facto Ungariae magnae a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape noni*, I, 2, în: Heinrich Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234/35) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen”, Phil.-hist. Kl., 1956, nr. 6, p. 151; „Qui <septem duces cum populis suis> cum multa regna pertransissent et destruxissent, tandem venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum”. Vezi și în S.R.H., II, p. 535.

⁶⁰ „Hec regio <Ungaria> dicitur antiquitus fuisse pascua Romanorum (Thomas Spalatenensis Archidiaconus, *Historia Salonitana*, în: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. 26, *Scriptores*, vol. III, p. 42).

⁶¹ „codices maiorum, extitisse primitus regnum Ungarorum Romanorum pascua . . .

Chronicon rhythmicum Sitticensis, în: S.R.H., II, p. 606.

Dacă motivul *pascua Romanorum* apare mai ales în surse externe, celălalt motiv, *pastores Romanorum*, se întâlnește cu deosebire în cronicile interne maghiare. Cel mai însemnat izvor intern este cronică lui Simon de Kéza, care folosește ca sursă al doilea arhetip, *Gesta Hungarorum*, scris sub domnia lui Ladislau Cumanul. Cronicarul bihorean așază și el pe „păstorii” romanilor în Pannonia, dar opera lui aduce o precizare în termeni neîndoielnici, identificând pe „vlahi” (*Blacki*) cu „colonii și păstorii” romanilor, rămași aici încă din vremea dominației hunice⁶². Din opera cronicarului din Bihor, motivul *ipsorum* <*Romanorum*> ...*pastores et coloni*, confundați cu românii din spațiul carpato-danubian, a pătruns în cronicile maghiare din secolele XIV—XV: *Chronicon pictum* (1358)⁶³, *Chronicon Posoniense*⁶⁴, *Chronicon Dubnicense*⁶⁵ și *Chronicon Budense*⁶⁶.

Cele două motive mai reapar încă o dată reunite într-un alt izvor, extern de astă dată, cunoscut sub numele *Descriptio Europae Orientalis* (1308) și datorat unui anonim francez, un călugăr dominican care și-a pus pana în slujba ambițiilor politice ale lui Carol de Valois și Carol Robert de Anjou⁶⁷. În lucrarea lui, cei doi termeni se află laolaltă într-o construcție coerentă, ca și la Anonimul lui Bela, cu deosebirea că la Anonimul francez identificarea „păstorilor romanilor” cu „vlahii” este lămurită. Potrivit relațiunii lui, „vlahii” (*Blazii*), pe care i-a cunoscut în nordul Greciei, au fost odinioară „păstorii romanilor”, care locuiau „pășunile romanilor” aflate în Ungaria și care au fost alungați de cuceritorii maghiari, odată cu luarea în stăpânire a Panoniei⁶⁸.

În legătură cu această tradiție, în literatura de specialitate s-au purtat și continuă să se poarte discuții asupra a două chestiuni: originea ei și identitatea etnică a „păstorilor romanilor”.

Pentru cei mai mulți specialiști, între care B. Hóman, K. Schünemann, I. Gerghel, N. Drăganu, E. Gamillscheg, Gh. Brătianu și V. D. Koroljuk⁶⁹, originea tradiției se află în vechile geste regale, din care s-a inspi-

⁶² „Pannonie, Panfilie, Macedonie, Dalmacie et Frigie civitates, quo crebris spoliis et obsidionibus per Hunos erant fatigate, natali solo derelicto in Apuliam per mare Adriaticum de Ethela licentia impetrata, transierunt, Blackis, qui ipsorum <Romanorum> fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia (Simon de Kéza, *Gesta Hunorum et Hungarorum*, ed. Szentpétery, în: *S.R.H.*, I, p. 156—157).

⁶³ „... Vlachis qui ipsorum coloni existere ac pastores remanentes sponte in Pannonia” (*Chronicon pictum*, ed. Szentpétery, în: *S.R.H.*, I, p. 269).

⁶⁴ „Vlachis qui ipsorum coloni erant, vel extitere ac pastores, remanentibus sponte in Pannonia” (*Chronicon Posoniense*, ed. Szentpétery, în: *S.R.H.*, II, p. 25, 30).

⁶⁵ „Vlach qui ipsorum coloni extitere remanentibus sponte in Pannonia” (*Chronicon Dubnicense*, ed. M. Florianus, în *Historiae Hungaricae fontes domestici*, vol. VI, Budapesta, 1885, p. 17).

⁶⁶ „Vlachis qui ipsorum coloni ac pastores remanentibus sponte in Pannonia” (*Chronicon Budense*, ed. J. Podhradczky, Buda, 1838, p. 24).

⁶⁷ Date asupra autorului și operei sale vezi în introducerea lui O. Górká la prima ediție a lucrării *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Cracovia, 1916.

⁶⁸ „Notandum quod inter macedoniam, achayam et thesalonicam est quidam populus valde magnus et spatiosus qui vocantur blazi, qui et olim fuerunt romanorum pastores, ac in Ungaria ubi erant pascua romanorum propter nimiam terre viriditatem et fertilitatem olim morabantur. Sed tandem ab ungaris inde expulsi, ad partes illas fugierunt...” (*Ibidem*, p. 13).

⁶⁹ B. Hóman, *La première période de l'historiographie*, p. 140; K. Schünemann, *Die „Römer”*, p. 449—452; I. Gerghel, *Pascua Romanorum*, p. 385—386; I. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 13 și urm.; C. A. Macartney, *Studies*, p. 161—162; E. Gamillscheg, *Blachi ac pastores Romanorum*, în vol.: *Omagiul lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 270—272; Gh. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 193—197; J. Györy, *Gesta Regum — Gesta Nobilium*, p. 72—73; V. D. Koroljuk, *Slavjanje, vlahi* . . . p. 143 și urm.

rat Odo de Deuil, Anonymus, Ricardus, Thomas de Spalato, Anonimul dominican, Simon de Kéza și toate cronicile care au la bază lucrarea cronicarului bihorean. În ultima vreme însă, unii cercetători, între care Gy. Györffi și Gy. Kristó; așază la originea informațiilor lui Anonymus relative la *pastores Romanorum* și *pascua Romanorum* nu vechile geste regale ci o scriere necunoscută de la răscrucea secolelor XII—XIII, care, cea dintii, ar contopi cele două motive ale construcției lui Anonymus⁷⁰. Nici Simon de Kéza și, prin el, nici cronicile maghiare din secolele XIV—XV, nu și-ar fi luat informația din sursa primară, ci din același izvor cu Anonymus, deoarece această sursă n-ar fi cunoscut decât elementul *pascua Romanorum*, în timp ce autorul din Bihor se referă exclusiv la „păstorii și colonii” romanilor⁷¹. Această ultimă ipoteză se sprijină pe ideea că dominicanul Ricardus, care în mod sigur s-a inspirat din geste regale așa cum singur ne încredințează⁷², nu vorbește decât despre „pășunile romanilor”.

Nu ne-am propus să intrăm în controversele legate de raportul dintre vechile geste regale, pe de o parte, și Anonymus ori Simon de Kéza, pe de alta, unde abundă ipotezele, fără ca vechile concluzii ale lui B. Hóman să fie infirmate. Reținem numai faptul că, potrivit supoziției lui Györffi și Kristó, motivul *pascua Romanorum* apare numai în surse străine — Odo de Deuil, Ricardus, Thomas de Spalato, *Chronicon rhythmicum Sitticense* și altele —, în timp ce izvoarele interne maghiare, la care se adaugă Anonimul dominican, se referă fie la ambele motive — Anonymus și Anonimul dominican —, fie numai la *pastores Romanorum* — Simon de Kéza și cronicile interne din secolele XIV—XV. De aceea, credem că deosebirea dintre unii și alții își au obârșia nu în izvoarele diferite pe care se reazemă, ci în interesele total deosebite din care a fost abordat izvorul primar de către cronicarii străini și maghiari. Dacă cei dintii erau preocupați numai de aspectul teritoriului, exterior al vechii Pannonii, la cei din urmă accentul interesului lor se deplasează pe realitățile etnice interne ale regatului arpadian, cu care se aflau într-un contact cotidian, și numai în subsidiar preocupările lor aveau ca obiect teritoriul statului maghiar. De altminteri, mențiunea celor două elemente sau numai a unuia (*pastores Romanorum*) apare la toți autorii maghiari în momentul descrierii realităților etnice din Pannonia premaghiară. Același este și cazul Anonimului dominican, singurul autor străin venit în contact nemijlocit cu populația din Pannonia și din Balcani și preocupat să o descrie. Revenind la ipoteza lui Györffi și Kristó, numai o interpretare strict „literară” poate să conducă la o ruptură a celor două motive. În realitate, motivul, *pascua Romanorum* nu putea să apară independent de celălalt și nici să-l preceadă. Este de presupus că cele două motive au apărut concomitent și punctul de plecare l-a constituit existența în Pannonia, regiune ideală prin condițiile ei naturale, pentru pășune a unei populații romanizate de păstori, cu care autorul gestelor primitive a venit în contact. Din vechile geste, aceste știri au pătruns în izvoarele de mai târziu, unde au cunoscut o adaptare în funcție de interesul și cunoștințele autorilor lor.

⁷⁰ Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 32—37; Gy. Kristó, *Rómaiak és vlachok*, p. 653—655.

⁷¹ Gy. Kristó, *Rómaiak és vlachok*, p. 655—656.

⁷² „Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod... (*De facto Ungariae magna a fratre Ricardo...*, p. 151; *S.R.H.*, II, p. 535).

În legătură cu originea tradiției celor două elemente mai rămâne de lămurit o ultimă chestiune relativă la sursa folosită de autorul gestelor regale. Aceste geste ar fi consemnat, după opinia multor istorici⁷³, o tradiție mai veche relativă la stăpînirea romană asupra Pannoniei, a cărei primă versiune s-ar afla în relațiunea romană asupra Pannoniei, a cărei primă versiune s-ar afla în relațiunea lui Constantîn Porphyrogenetul referitoare la dominația romanilor (Ῥωμαῖνοι) asupra Dalmației pînă la Dunăre⁷⁴. Dar acești „romani” ai cărturarului bizantin nu sînt vlahii sud-dunăreni în totalitatea lor, cum crede Gy. Györffi⁷⁵, ci „coloniștii Romei” din Dalmația, a căror arie de răspîndire nu a depășit, în viziunea împăratului din Constantinopol, orașele de pe coasta adriatică a peninsulei. Contactele strînse ale regiunii cu lumea latină explică faptul că aici este păstrată cel mai puternic conștiința originii romane de către locuitorii ei. Informația lui Constantîn Porphyrogenetul este confirmată și nu numai de surse latine mai vechi^{75bis}, ci și de o serie de izvoare bizantine și sud-slave din secolele următoare. Este cazul, mai întîi, al știrii lui Ioan Kinnamos asupra originii romane a vlahilor din Balcani, coloniști italieni aduși în peninsula⁷⁶, știre ce se referă, e adevărat, la totalitatea romanității sud-dunărene. Este apoi, un document de cancelarie, aparținînd mitropolitului de Naupactos Ioan Apocaukos și datînd din 1222, document a cărui importanță a fost semnalată de P.Ș. Năsturel⁷⁷. În tribunalul metropolitan a fost adusă o afacere, în care apare un anume Avriilionis Constantin, „colon al romanilor” (Ῥωμαίων ἄποικος), ce aparține neamului „pe care omul de azi îl numește vlahi” (Βλάχους τοῦτο τὸ γένος ὁ καινὸς ὠνόμασεν ἀνθρωπος)⁷⁸. În sfîrșit, cronică Prezbiteriului de Diolelea din a doua jumătate a veacului al XII-lea, al cărei autor se află la confluența unor tradiții bizantine, slave și latine, știe că în Dalmația locuiesc și *Morovlachi*, care sînt *Nigri Latini* și

---

⁷³ B. Hóman, *Szent-László-kori Gesta*, p. 33–37; A. C. Macartney, *Studies*, p. 161–164; J. Deér, *Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis*, „Mittellungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung”, 45, 1931, p. 11–16; Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 34–36; Gy. Kristó, *Rómaiak és vlachok*, p. 652–654.

⁷⁴ Constantîn Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, p. 112–125, 139–141.

⁷⁵ Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 34.

^{75 bis} Einhardus, *Annales*, M.G.H., S.S., I, p. 203 (et quia res ad plurimos et Romanos et Sclavos pertinebat...); *Vita Hludovici Imp.*, M.G.H., S.S., II, p. 621 (Legatio autem... erat de finibus Dalmatorum Romanorum et Sclavorum). Cf. S. Brezeanu, *De la populația romanizată la vlahii balcanici*, „Revista de istorie”, 29(1976), nr. 2, p. 217–218.

⁷⁶ ...οι τῶν ἐξ Ἰταλίας ἄποικοι πάλοι εἶναι λέγονται (I. Kinnamos, ed. Bonn, p. 260).

⁷⁷ P. S. Năsturel, *Les Valaques Balcaniques aux Xe – XIIIe siècles. Mouvements de population et colonisation dans la Roumanie grecque et latine*, „Byzantinische Forschungen”, VII (1979), p. 95–98.

⁷⁸ N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitzen von Naupaktos, in Aetolien*, „Byzantinische – neugriechische Jahrbücher”, XXI (1976), p. 60–62. Cf. P. S. Năsturel, *Les Valaques Balcaniques*, p. 94–95. Există, desigur, o nepotrivire între relațiunea împăratului bizantin și informația actualui metropolitan, pe care P. S. Năsturel n-o semnalează. În timp ce Constantîn Porphyrogenetul știe de o colonizare cu locuitori ai Romei în Balcani, limitată numai la litoralul adriatic, de unde și numele lor Ῥωμαῖνοι, net deosebit de cel al populației grecești din imperiu (Ῥωμαῖοι), actual metropolitan vorbește despre „coloni ai rhómeilor”, adică „ai grecilor” dacă luăm în seamă înțelesul termenului Ῥωμαῖος. Informația documentului de cancelarie asupra identității dintre „coloni romanilor” cu „vlahii” ne îndeamnă însă să vedem aici fie o confuzie a autorului actualui, fie, mai degrabă, o dublă accețiune pe care el o dă termenului.

care odinioară erau numiți *Romani*⁷⁹. Prezbiterul nu vorbește despre o colonizare cu locuitorii din Roma în peninsula, dar informația lui completează știrile asupra originii latine a populației vlahe din peninsula⁸⁰. În lumina acestor informații, nu poate fi contestată existența unei tradiții populare balcanice asupra originii „italiene” și mai ales „romane” a vlahilor localnici, chiar dacă este puțin probabil ca împăratul-savant din Noua Romă deplin elenizată să fi avut știință despre o asemenea tradiție populară. Construcția lui relativă la „romanii” din Balcani are la bază știrea despre populația de limbă latină din orașele dalmate, identificată cu coloniștii aduși din Roma de Dioclețian, și informația de origine antică savantă asupra stăpînirii Romei pînă la Dunăre,^{80bis} stăpînire pusă în seama „coloniștilor Romei” din Dalmația, probabil nu fără un anumit scop politic, încercînd astfel să explice pierderea teritoriilor dunărene în favoarea slavilor, fără a aduce vreo atingere prestigiului imperiului. Admițînd însă existența unei tradiții balcanice relative la „colonizarea” romană a peninsulei, nu există nici cea mai mică probă în favoarea unei influențe a ei asupra cronisticii maghiare din secolele XI—XV. Mai ales că Anonymus știe numai de „păstori ai romanilor” ca de altfel și Anonimul dominican, „colonii romanilor” făcîndu-și apariția în izvoarele maghiare abia cu Simon de Kéza, dar și de această dată însoțiți de „păstori romanilor”. După cum tradiția balcanică nu cunoaște motivul „pășunilor romanilor”, născut, desigur, în Pannonia. De aceea, tradiția „păstorilor romanilor” și a „pășunilor romanilor” își are originea, după toate probabilitățile, într-o sursă populară panonică, întărită, de astă dată în mod sigur, de menținerea numeroaselor vestigii romane rămase pe teritoriul vechii provincii romane și văzute la vremea lor de autorul gestelor regale și de Anonimul lui Bela. Condițiile fizico-geografice ale regiunii, prielnice modului de viață pastoral, vor fi jucat rolul lor în nașterea tradiției celor două motive.

Problema identificării „păstorilor romanilor”, de însemnătate capitală în deslușirea realităților etnice din Pannonia primelor veacuri medievale, a cunoscut și ea felurite interpretări. Numeroși istorici români și străini identifică pe acești *pastores Romanorum* cu populație pastorală de origine latină, ramură a romanității orientale, sau chiar cu românii⁸¹. Istoricii maghiari și unii istorici străini văd în ei o populație neidentificată⁸².

⁷⁹ „Bulgari... ceperunt... totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hos est Nigri Latini vocantur” (Presbyter Diocletis, *Regnum Slavorum*, ed. I. G. Schwandtner, în *Scriptores rerum Hungaricorum veteris ac genuini*, III, Vienne, 1748, p. 478).

⁸⁰ A. Ambruster, *Romanitatea românilor*, p. 23.

^{80 bis} Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio. Commentary*, London, 1962, p. 124.

⁸¹ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 16—17; I. Gherghel, *Pascua Romanorum*, p. 388—389; E. Gamillscheg, *Blachi ac pastores Romanorum*, p. 270—276; Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre voievodatele românești din Ardeal*, „Analele Academiei române. Memoriile secțiunii istorice”, seria III, vol. XXVII (1945), mem. 5 (extras), p. 12; Koroljuk, *Slavjanje, vlahi*, p. 154—159; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1972, p. 49.

⁸² K. Schünemann, *Die „Römer” des anonymen Notars*, p. 453; I. Kniezsa, *Pseudoromänen in Pannonia und in den Nordkarpaten*, „Archivum Europae Centro-Orientalis”, I(1935), p. 175—176; C. A. Macartney, *Studies*, p. 161—164; Idem, *Pascua Romanorum*, „Századok”, 940; p. 1—11; Gy. Györfi, *Formation d'États*, p. 34—37; Gy. Kristó, *Rómaiak és vlahok*, p. 651—657.

Dar problema interpretării acestui element din gestele lui Anonymus este strîns legată de sensul pe care îl dăm particulei *ac* din pasajul „Sclavi, Bulgari et Blachi ac pastores Romanorum”. În cazul în care „ac” are valoare explicativă („adică,” „sau”), atunci termenii „Blachii” și „pastores Romanorum” sînt echivalenți; dimpotrivă, dacă îi dăm o funcție copulativă, traducînd-o prin „și”, cei doi termeni desemnează două etnii diferite. În ultima vreme partizanii identificării „păstorilor romanilor” cu românii optează pentru sensul explicativ al particulei⁸³, după cum adversarii lor îi dau o accepțiune copulativă⁸⁴. Adevărul este că particula *ac* se întîlnește în textele medievale cu ambele accepțiuni, adesea chiar la unul și același autor, motiv pentru care simpla analiză literară nu poate tranșa chestiunea. Numai interpretarea textului în lumina realităților etnice din Pannonia de la începuturile evului mediu poate aduce deslușiri în problema de față.

Indicii importante în favoarea identificării „păstorilor romanilor” cu o populație de origine latină ce locuia teritoriul Pannoniei de la vest de Dunăre ne sînt furnizate de luarea în considerație a celor doi termeni ai expresiei. Mai întîi, putem admite că în pasajul „Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum”, noțiunea *pastores Romanorum*, are, indiferent de accepțiunea particulei *ac*, un înțeles etnic și nu socio-profesional, deoarece primii trei termeni ai pasajului sînt neîndoios investiți cu conținut etnic. Să observăm că și la Simon de Kéza și în cronicile inspirate din cronicarul din Bihor „păstorii și colonii” romanilor sînt identici cu „vlahii”, respectiv cu românii. Revenind la cei doi termeni ai noțiunii „păstorii romanilor”, cel dintîi ne indică o populație de păstori cunoscută la vremea lor de autorul vechilor geste și de Anonymus, sau poate numai de cel dintîi. Or, toate izvoarele medievale stăruie asupra caracterului predominant pastoral al populațiilor neolatine din Europa orientală, rezultat al unor constrîngeri istorice din perioada mării migrații⁸⁵, caracter care i-a făcut pe adversarii continuității să vadă în români o populație de păstori nomazi iar în etniconul „vlah” o noțiune socioprofesională, cu un conținut etnic nedeterminat⁸⁶. Dar în mod cu totul straniu, în interpretarea noțiunii în discuție aceiași istorici uită să facă cea mai vagă apropiere între „păstorii romanilor” și modul de viață al populațiilor neolatine est-europene. Cel de al doilea termen al noțiunii *pastores Romanorum* înlătură orice dubiu asupra originii etnice a păstorilor panonici. În mod sigur, în ochii unui observator străin acești păstori, apăreau, prin origine și limbă sau,

⁸³ K. Schünemann, *Die „Römer” des anonymen Notars*, p. 454; I. Gherghel, *Pascua Romanorum*, p. 386; N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 15—16; Gh. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 200; Z. Tóth, *Tuhutum és Gelou*, p. 52; J. Horváth, *P. mester és műve*, p. 19; Koroljuk, *Slavjane, vlahi*, p. 140; A. Armbruster, *Romanitatea românilor*, p. 31—32.

⁸⁴ Gy. Györffy, *Formation d'États*, p. 31; Gy. Kristó, *Rómatok és vlahok*, p. 645—647.

⁸⁵ E. Lozovan, *Romains et Barbares sur le Moyen Danube*, în: Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, II, Berlin, 1960, p. 225—244; L. Musset, *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIIe—XIe siècle)*, Paris, 1971, p. 202. O analiză a fenomenului pastoral la nivelul întregului spațiu mediteranean la F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I, Paris, 1966, p. 76 și urm.

⁸⁶ Împotriva acestei interpretări, vezi în ultima vreme, G. G. Litavrin, *Vlahi vizantizskyh istocinikov X—XIII vv.*, în vol.: *Iugovostocinaja Evropa v srednye veka*, Chișinău, 1972, p. 115—120; Ph. Malingoudis, *Die Entstehung des 2. Bulgarischen Staates, „Byzantina”*, X(1978), p. 90—92.

în termenii lui Isidor de Sevilla, *lingua et moribus*, o populație neolatină, ceea ce îndreptățește și legătură între ei și „romani”.

Este locul să ne întrebăm de ce intelectualii medievali au abandonat vechiul ethnicon sub care era cunoscută populația romanizată din bazi-nul Dunării, *Romani*, înlocuindu-l cu „păstorii romanilor” și, în alte cazuri, cu *Blachii*. Fenomenul se înregistrează la scară europeană, unde ethniconul *Romani*, ce definea întreaga populație de limbă latină de pe continent, cedează locul în secolele VIII—IX unor denumiri regionale — galli, aquitani, rhaeti, hispani, daci, moesi și altele —, care au ca punct de plecare numele vechilor provincii romane locuite de aceste populații. Așa cum subliniam mai sus, fenomenul este legat de mutațiile etnice profunde din lumea europeană din secolele VIII—IX, unde procesul formării popoarelor intră în faza finală⁸⁷, dar și de renașterea carolingiană, care aduce cu sine o considerabilă lărgire a orizontului intelectual al Occidentului latin prin reconectarea lui, chiar și în forme timide, la civilizația clasică romană. Acest fapt a îngăduit intelectualilor veacului al IX-lea să măsoare distanța între Roma Aurea⁸⁸ și descendenții ei, atât pe plan lingvistic, unde latina populară sfârșește prin a se constitui în mai multe „limbi barbare”⁸⁹, tot atâtea limbi neolatine, cât și pe plan cultural. Cetățenii de odinioară ai imperiului nu mai sînt, în ochii intelectualilor carolingieni, decît membrii unor *nationes* barbare, nevrednice să mai poarte numele ilustru de „romani”, a cărui accepțiune s-a restrîns acum la locuitorii Romei. Fenomenul este ilustrat de Walafrius Strabo, care refuză către mijlocul veacului al IX-lea să-i mai numească pe „romanii” din Alpi cu propriul nume, dîndu-le ethniconul de *Rheti* de la numele vechii provincii imperiale romane⁹⁰. Este de remarcat faptul că aceste noi ethnicoane, cu origini savante, sînt folosite la nivelul lumii intelectuale, în timp ce în vorbirea populară au circulație denumiri derivate din *walch-walach*⁹¹ care aveau să pătrundă și în actele de cancelarie sau chiar în scrierile cronnicarilor⁹².

Din perspectiva acestor schimbări la nivelul Occidentului latin, substituirea denumirii „păstorii romanilor” vechiului ethnicon *Romani* apare într-o nouă lumină. Această nouă denumire surprinde degradarea condițiilor de viață ale romanității panonice, asemenea populațiilor latine

⁸⁷ Pentru fenomen la scară europeană, vezi *L'Europe au IXe siècle. Aux origines des États nationaux*, Varșovia, 1968.

⁸⁸ Între numeroasele exemple, ce ilustrează poziția intelectualului carolingian față de Roma, amintim cazul lui Regino, izvorul lui Anonymus, care la anul 900 știa de vremea de glorie a Cetății Eterne (... et quondam propter Romani nominis inivctam potentiam orbis terrarum domina dicta fuerat” Regino, *Chronica* în *Fontes ad historiam Regni Francorum Aevi Karolini Illustrandam*, III, Berlin, 1960, p. 186). Cf. lucrarea clasică a lui P. E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio*, Darmstadt, 1957.

⁸⁹ L. Weisgerber (*Deutsch als Volksname*, p. 77—78) surprinde în izvoarele timpului mai multe calificative pentru latina populară din Gallia merovingiană, pe cale de a se transforma în franceză: *lingua Romana rustica*, *lingua vulgaris*, *lingua gentilis*, *lingua barbara*.

⁹⁰ E. Zollner, *Die politische Stellung der Völker im Frankenreich*, p. 149.

⁹¹ L. Weisgerber, *Walhisk. Die geschichtliche Leistung des Wortes Welsch*, în idem, *Deutsch als Volksname*, p. 155 și urm.

⁹² O situație similară ne întîmpină în Balcani, în cazul izvoarelor bizantine (S. Brezeanu, *De la populația romanizată la vlahii balcanici*, p. 220—221).

din Carpați și Balcani⁹³, dar și conștiința originii ei romane⁹⁴. Pe de altă parte, relațiunea Anonimului dominican, care pune semnul egalității între *pastores Romanorum* și *Pannoni*, sugerează că înainte de cucerirea maghiară populația romanizată din bazinul Dunării era denumită și „pannoni”⁹⁵, denumire perfect logică în lumina evoluției terminologiei medievale referitoare la populațiile romanizate. Este de presupus însă că aici, ea și în Occidentul latin, la nivelul limbii vorbite circula un ethnicon derivat de la rădăcina germană *walch-walach* și că, în formă slavă și bizantină, a pătruns și în scrierile cronicarilor. Un asemenea moment este ilustrat de izvoarele latine din secolele XI—XIV relative la realitățile etnice din Pannonia premaghiară, de la gestele regale pînă la *Descriptio Europae Orientalis*, și acest ethnicon nu poate fi decît *Blachi*, cu variantele sale *Blaci* și *Blasi*, așa cum sînt ele atestate la Anonymus. Cu aceasta și înțelesul particulei *ac* din pasajul „Selavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum” se lămurește și el nu poate fi decît explicativ („adică”, „sau”), subliniind identitatea dintre „Blachi” și „pastores Romanorum”.

★

Este momentul să ne oprim și asupra înțelesului etnic al termenului *Blachi*, care apare în cîteva rînduri în *Gesta Hungarorum*. Prima dată este întîlnit în capitolul IX, în amintitul pasaj „Selavi, Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum” și se referă la populația găsită de triburile maghiare în Pannonia romană. El reapare în capitolele 24—27, în legătură cu principatul lui Gelu din Transilvania. Gelu este *quidam Blacus*, ducele vlahilor (*dux Blacorum*)⁹⁶, care stăpînește peste o populație de „vlahi și slavi” (*Blasii et Selavi*)⁹⁷. Ethniconul apare ultima oară în capitolul 44, consacrat luptelor desfășurate de maghiari în Banat, unde domnea Glad, care în lupta împotriva invadatorilor a primit ajutor din partea „cumanilor, bulgarilor și vlahilor” (*dux illius cum magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum*)⁹⁸.

Cine sînt *Blachii* lui Anonymus? Pentru cei mai mulți istorici români și pentru unii istorici străini ei sînt, indiferent de localizarea autorului, românii, descendenții populației daco-romane din spațiul carpațo-dunărean⁹⁹. În rîndurile istoricilor maghiari părerile sînt împărțite. Pentru cei mai mulți dintre ei „vlahii” lui Glad, ducele din Banat, sînt românii sud-dunăreni, din statul Asăneștilor, contemporanii autorului, introduși însă

⁹³ E. Lozovan, *Romains et Barbares sur le Moyen Danube*, p. 225 și urm. G. Reichenkron, *Die Entstehung des Rumänentums nach den neuesten Forschungen*, „Südostforschungen”, XXII (1963), p. 61—77; L. Musset, *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe—XIe siècles)*, Paris, 1971, p. 202.

⁹⁴ A. Armbruster, *Romanitatea românilor*, p. 28—34.

⁹⁵ „Et est notandum, quod regnum Ungarie olim non dicebatur Ungaria, sed Messia et Panonia... Pannoni autem, qui inhabitabant tunc Panoniam, omnes erant pastores Romanorum, et habebant super se decem reges potentes...” (*Descriptio Europae Orientalis*, p. 43—44).

⁹⁶ S. R. H., I, p. 65—66.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 66.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 90.

⁹⁹ Între ultimele luări de poziție Gh. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 189—206; L. Musset, *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIIe—XIe siècle)*, p. 202—203; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 47—49; A. Armbruster, *Romanitatea românilor*, p. 28—34; V. D. Koroljuk, *Slavjanye, vlahi*, p. 154—159.

de acesta în evenimentele desfășurate cu trei secole în urmă¹⁰⁰. La fel ar sta situația și în cazul „vlahilor” lui Gelu, un alt anacronism al Anonimului, care aduce pe scena cuceririi arpadiene a Transilvaniei pe românii care abia își făceau apariția la nord de Dunăre în ultimii ani ai veacului al XII-lea sau la începutul secolului următor, colonizați de regii maghiari¹⁰¹. Mult mai împărțite sînt părerile în legătură cu „vlahii” din Pannonia, identificați, rînd pe rînd, cu romanii, francii romanizați ori cu rămășițe ale populației romanizate din Alpi, așadar cu populații latine neromânești¹⁰². Recent, Gy. Kristó a admis că „vlahii” din Pannonia transdanubiană sînt români, ca și cei din Transilvania și Banat, dar și în cazul lor Anonimul lui Bela, ca și Simon de Kéza, comite un anacronism, introducîndu-i în narațiune fără vreo relație cu realitățile etnice din Pannonia secolelor IX—X¹⁰³. Recapitulînd, putem conchide că în viziunea istoricilor maghiari „vlahii” din Banat, Transilvania și, pentru unii, chiar și cei din Pannonia, sînt o pură invenție a autorului gestelor, care, din rațiuni nelămurite, ar fi introdus în narațiune pe românii sud-dunăreni din statul Asăneștilor, ca și pe cumanii care și-au făcut apariția în bazinul dunărean la un secol și jumătate după maghiari¹⁰⁴.

Să cercetăm, mai întîi, sensul ethniconului *Blachii* în izvoarele din secolele XI—XIII. În sursele latine, *Blachii* își fac apariția în veacul al XI-lea, în Analele din Bari, care se referă la participarea vlahilor din Imperiul bizantin la o expediție imperială în Sicilia¹⁰⁵. Fără îndoială, termenul pătrunde în latină prin mijlocirea corespondentului său grec Βλάχοι. Ethniconul este popularizat abia în secolul al XII-lea de expedițiile latine către Orient, care au trecut prin Balcani, și de evenimentele de pe scena politică sud-est europeană de la cumpăna veacurilor XII—XIII, cînd elementul vlah devine prin statul din Tirnova un factor politic de prim rang în regiune. Numele lor apare cel mai frecvent sub forma *Blaci*, *Blacki*, iar în franceza medievală *Blac*¹⁰⁶, în care recunștem ușor denumirea greacă, preluată de către latini. Prin urmare, ethniconul *Blachi*, cu variantele lui, își are originea în lumea bizantină, prin care occidentalii i-au cunoscut pe descendenții romanității orientale. Cum bizantinii desemnau sub acest nume numai ramura orientală a romanității europene, este de la sine înțeles că latinii au preluat ethniconul cu aceeași funcție¹⁰⁷. De aceea, este exclus ca izvoarele latine să aplice acest termen și unor populații neolatine

¹⁰⁰ C. A. Macartney, *Studies*, p. 147—148; Z. Tóth, *Tuhutum és Gelou*, p. 56; Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 41—43; Gy. Kristó, *Rómaiak és vlachok*, p. 644—645.

¹⁰¹ L. Tamas, *Romains, Romans et Roumains*, p. 355—362; Z. Tóth, *Tuhutum és Gelou*, p. 50 și urm.; Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 44—46; Gy. Kristó, *Rómaiak és vlachok*, p. 646—648 (cu literatura problemei).

¹⁰² B. Hóman, *A Szent László-kori Gesta Hungarorum*, p. 45—46; L. Tamas, *Romains, Romans et Roumains*, p. 360—362; I. Kniezsa, *Pseudorumänen in Pannonia*, p. 175—176; Macartney, *Studies*, p. 161—164.

¹⁰³ Gy. Kristó, *Rómaiak és vlachok*, p. 656—657.

¹⁰⁴ Gy. Györffi, *Formation d'États*, p. 45—46.

¹⁰⁵ *Annales Baresnes*, ed. Pertz, M.G.H., SS., vol. V, p. 53. Cf. M. Gyoni, *Vlahi barijskoj lelopisi*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae”, I(1951), nr. 1—2, p. 235—245.

¹⁰⁶ Este termenul ce se întilnește la cronicarii celei de a IV-a cruciade (Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari și Henri de Valenciennes).

¹⁰⁷ Istoricii maghiari (L. Tamas, *Romanis, Romans et Roumains*, p. 360—362; I. Kniezsa, *Pseudorumänen in Pannonien*, p. 175—176 și alții) dau frecvent ethniconului sensul de populație neolatină occidentală.

occidentale, desemnate exclusiv cu etnicoane derivate direct, nu prin mijlocirea slavă ori bizantină, din germanul walch-walach : wälscher, pentru francezi, walchen pentru romanicii din Rhaetia ori Noricum¹⁰⁸. La cronicarii maghiari de după Anonymus, ethniconul, desemnează, în mod sigur, pe românii din spațiul carpato-dunărean sub forma *Blacki* și *Vlachi*¹⁰⁹, unde trebuie să recunoaștem influența bizantină.

În *Gesta Hungarorum*, pentru a reveni la Anonymus, constatăm următoarele forme ale ethniconului *Blachi*, *Blacus*, cu genitivul plural *Blacorum*, și *Blasi*. Pornind de la ultima formă, privită ca pluralul de la sud-slavul *Blas*, unii istorici maghiari afirmă că Anonimul lui Bela ar fi preluat ethniconul de la slavii sud-dunăreni¹¹⁰, un argument în plus în favoarea unei imigrări a românilor din Balcani în momentul în care autorul redacta lucrarea. Numai că celelalte două forme nu sînt slave. *Blacus-Blaci* este o formă latină și pătrunderea ei în opera autorului format în mediul occidental este foarte naturală. Cealaltă formă *Blachi* este o transcripție fidelă a cuvîntului grec Βλάχοι și autorul a preluat-o direct din greacă, date fiind cunoștințele lui de limbă medie-greacă¹¹¹. Rămîne de explicat forma slavă *Blasi*. Dacă nu cumva este vorba de o simplă inadvertență de la pluralul latin, trebuie să admitem atunci că Anonymus cunoștea și forma slavă a pluralului din contactele cu slavii panonici, pe care a introdus-o în text, așa cum avea să se întîmple cu Anonimul dominican, care-i denumește pe vlahii din Grecia *Blazii*, evidentă formă slavă de plural luată din contactele cu sud-slavii. Subliniem că, prin aceste forme diferite ale ethniconului, autorul nu încearcă să surprindă existența în rîndurile vlahilor din Pannonia, Transilvania și Banat a unor grupări distincte. Hotărîtoare, în această privință, este apariția în opera Anonimului a două forme ale ethniconului, *Blasi* și *Blaci*, pentru a denumi pe românii din Transilvania, după cum forma bizantină *Blachi*, care în *Gesta Hungarorum* definește pe vlahii din Pannonia, se întîlnește în izvoarele narative din secolele XIII—XV pentru românii din Transilvania și din teritoriile extracarpatiche (*Vlachi*). De ce nu apare la Anonymus forma populară *olahi*, care este atestată în actele cancelariei maghiare încă din anii '20 ai veacului al XIII-lea? Adversarii continuității vîd aici dovada admirării tîrzii a românilor în Transilvania. Numai că forma populară nu apare nici în izvoarele narative maghiare din perioada următoare care preferă tot formele savante de origine bizantino-latină : *Blacki* și *Vlachi*. Alta este, prin urmare, explicația absenței formei populare maghiare din *Gesta* și ea e legată de rezervele declarate ale autorului față de tradiția populară, rezerve împărtășite și de cronicarii unguri din secolele XIII—XV. În consecință, *Blaci* ori *Blasi*, localizați de Anonymus în Transilvania și Banat nu pot fi decît românii. Chiar și *Blachi* sau *pastores Romanorum* din Pannonia sînt tot români sau o ramură a romanității orientale, dată

¹⁰⁸ J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1877, p. 215, 217, 232—233; L. Weisgerber, *Deutsch als Volksname*, p. 155 și urm.

¹⁰⁹ Aceste forme sînt întîlnite la Simon de Kéza și în toate cronicile maghiare din secolele XIV—XV.

¹¹⁰ Gy. Györfi, *Formation d'États*, p. 45.

¹¹¹ J. Horváth, *Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P.*, p. 17 și urm.

fiind accepciunea pe care termenul o are în sursele bizantine, latine și sud-slave ale vremii. Pe această linie se înscriu și dovezile aduse de Simon de Kéza și de cronicarii unguri din secolele XIV—XV, care asimilează pe *Blacki* și pe *Vlachi* din Pannonia transdanubiană românilor din teritoriile carpato-dunărene.

*

Rămîne de lămurit chestiunea, de importanță capitală, dacă introducerea de către Anonymus a românilor între populațiile ce locuiau cu secole în urmă în Pannonia și Transilvania traduce convingerea autorului în realitatea faptului exprimat sau, dimpotrivă, ea constituie un anacronism, motivat cumva de moda „gestelor romantice” sau a „romanului cavaleresc.” Chestiunea apare în adevărata ei lumină din perspectiva caracterului angajat al lucrării Anonimului maghiar.

Cercetarea istorică din ultimele decenii a evidențiat trăsăturile dominante ale propagandei patriotice europene din secolele XII—XIII pusă în slujba monarhiilor „naționale”. Între locurile comune ale acestei propagande figurează atitudinea antiimperială, originea antică ilustră a poporului și chiar a dinastiei și „dreptul istoric” al regatului de stăpînire asupra teritoriului propriu¹¹². Aceste trăsături le regăsim în opera Anonimului maghiar, care constituie un caz exemplar în propaganda patriotică europeană a vremii. Lăsăm la o parte atitudinea sa antiimperială, la care am făcut sumare referiri mai sus. Foarte limpede apare în *Gesta* teoria originii hune a poporului maghiar și a descendenței dinastiei arpadiene din Atila, teorie cu o funcție politică incontestabilă, legată de nevoia legitimării stăpînirii regalității ungare asupra Pannoniei și a populațiilor găsite în teritoriile cucerite de Arpad. În ultimul capitol al lucrării, consacrat „așezămintelor regatului”, autorul se referă la „toate drepturile regatului” („omnia iura regni sui), pe care ducele Tocsun și fruntașii maghiari (cum omnibus primatibus Hungariae), le-a moștenit de la fondatorul dinastiei¹¹³ și, prin el, de la regele hun. Între aceste „drepturi” Anonymus are în vedere înainte de toate realitatea teritorială a statului maghiar din secolul al XII-lea, dar care sub pana sa devine și regatul lui Atila. Teritoriile intrate în „regatul” hun și moștenite de drept de regalitatea maghiară apar cu multă claritate în *Gesta*. Cea mai însemnată parte a sa pare să fi fost constituită în viziunea autorului de Pannonia transdanubiană, teritoriul provinciei romane, locuită de „romani”, „blachi” sau „păștorii romanilor” și de „slavi”, toate aceste populații așezate în regiune după moartea regelui hun. La nord de Dunăre, în regiunea Nitrei, populată de „slavi” și „boemi” se afla ducatul lui Zubur, întemeiat aici de ducele Boemiei tot în urma unei uzurpări a „drepturilor istorice” ale ungarilor după moartea lui Atila¹¹⁴. Teritoriul dintre Dunăre și Tisa, locuit de „slavi” și „bulgari” și constituit în ducatul lui Salanus, forma altă parte însemnată a lotului lui Atila, cucerită după moartea sa de ducele Kean¹¹⁵.

¹¹² B. Guenée, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États*, Paris, 1971, p. 113—132. Pentru cazul francez, vezi J. Szücs, „Nationalität” und „Nationalbewusstsein” im Mittelalter, p. 256—265.

¹¹³ S.R.H., I, p. 114.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 77.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 51.

Mai controversată este situația principatului lui Menumorut, populat de chazari, revendicat de Arpad ca parte integrantă a regatului înaintașului său, dar care este privit de Menumorut ca moștenire legitimă, răpită prin violență de către regele hun de la strămoșii săi¹¹⁶. Celelalte teritorii, între care și ducatul lui Gelu, nu sînt considerate de Anonymus ca părți constitutive ale regatului lui Atila. Luarea în stăpînire a teritoriilor și a populațiilor așezate în ele după prăbușirea stăpînirii hune apăsătoare în ochii lui Anonymus, așadar, un act de repunere în „drepturi” a moștenitorului legitim, care este Arpad. Întreaga sa construcție are un caracter profund angajat, ce se constituie într-un răspuns la pretențiile populațiilor subjugate asupra teritoriilor ocupate de ele.

Judecată din această perspectivă, teza anacronismului, de care Anonymus este învinuit de istoricii moderni, apare aberantă, așa cum remarcă cu un secol în urmă J. Jung. Referindu-se la presupusa imigrare a românilor în secolele XIII—XIV la nord de Dunăre, istoricul german subliniază, pe drept cuvînt, că „mîndria națională maghiară s-ar fi mulțumit foarte bine să-și legitimizeze stăpînirea asupra nomazilor atît de tîrziu cu această întîrziere, dacă lucrurile ar fi stat așa... Nimic din aceasta însă. Maghiarii veacului al XIII-lea, continuă J. Jung, pragmatizau altfel, într-o vreme cînd stăpînirea lor nu aveau s-o sprijine pe vorbe și nici s-o tăinuiescă. « Notarul » scrie în intenția de a-i înălța pe maghiari și, pentru aceasta, el falsifică tradiția; față de români însă el nu avea nici o intenție, fapt pentru care el dă expresie adevăratei tradiții, așa cum ea circula la vremea sa... Căci doar nu trebuie să presupunem că un falsificator poate fi atît de prost să falsifice mai mult decît este necesar scopului său”¹¹⁷.

O paralelă între gesticile lui Anonymus și opera lui Simon de Kéza confirmă integral concluziile istoricului german. Atașamentul înaltului prelat din Bihor față de interesele nobilimii maghiare și ale regalității arpadiene este și mai vădit iar concepția lui social-politică are un caracter foarte elaborat. Într-un excelent studiu consacrat operei lui Simon de Kéza, J. Szücs¹¹⁸ a evidențiat ca una dintre laturile fundamentale ale concepției sale opoziția dintre „națiunea pură” huno-maghiară (*natio pura Hungarica*) și „națiunile străine” (*advenae*) stabilite în cuprinsul regatului. Drepturile „națiunii pure” huno-maghiare, privită în tot cursul istoriei sale din habitatul scitic primitiv pînă în vremea autorului ca inuabilă, de dominație asupra „străinilor” din Pannonia este legitimată de refuzul celor din urmă de a răspunde la ordinul de mobilizare a „comunității” hune, motiv preluat de autor din contactele cu ideologia politică franceză a vremii. De aceea, ei sînt condamnați la condiția de servitute veșnică față de „națiunea pură”, înțeleasă însă în expresia ei nobiliară¹¹⁹. Clericul din Bihor distinge în rîndurile „străinilor” două categorii. Prima cuprinde pe „străinii” instalați în Pannonia după formarea regatului

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 60—61.

¹¹⁷ J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1877, p. 290.

¹¹⁸ J. Szücs, *Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon «Gesta Hungarorum»* (Concepția socială, teorie politică și concepție istorică în «Gesta Hungarorum» de Simon de Kéza), „Századok”, 107(1973), nr. 3, p. 569—643, nr. 4, p. 827—878.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 581—597.

arpadian, promovați la ranguri nobiliare (de nobilibus advenis) grație serviciilor aduse regalității¹²⁰. De origine foarte diversă — germani, italieni, francezi, spanioli, cehi, polonezi, greci, cumani, armeni și alții¹²¹ —, acești *homines novi* se constituie într-o nouă nobilime ce amenință „puritatea” națiunii huno-ungare, în fapt pozițiile de clasă ale vechii nobilimi, de unde și ostilitatea declarată a autorului față de ei¹²². În cea de a doua categorie sînt cuprinși „sclavii, grecii, teutonii, blackii și messianii”, care au acceptat stăpînirea lui Atila, fiindu-i „supuși de rînd”¹²³. Este de remarcat că în raport cu Anonymus, la cronicarul bihorean accentul construcției sale se deplasează de la teritoriu la populație. Între obiectivele teoriei sale social-politice, cu origini eterogene, adaptată însă, așa cum sesiza J. Szücs, la exigențele ideologice ale nobilimii maghiare de la răscrucea secolelor XIII—XIV¹²⁴, legitimarea stăpînirii coroanei maghiare și a „națiunii pure”, confundată cu marea nobilime ungară, asupra populațiilor străine din teritoriul regatului ocupă un loc central¹²⁵. Distincția între „străinii” de curînd sosiți în regat și populațiile „străine” străvechi ale Pannoniei este foarte netă, vechimea constituind la Simon de Kéza un criteriu în ierarhia valorilor sale social-politice. De aceea, el furnizează numeroase date asupra momentului pătrunderii unor „străini” de dată recentă, atît individual cît și ca o colectivitate. Este cazul, bunăoară, al „teutonilor” și „latinilor” veniți în regat sub domnia regelui Petru¹²⁶, sau al cumanilor aduși de Bela IV după invazia tătară¹²⁷. În lumina acestor deslușiri relative la concepția social-politică a lui Simon de Kéza și a categoriei de „străini” în opera sa, ipoteza introducerii—intenționat sau dintr-o eroare — a românilor între populațiile străvechi ale Pannoniei, în condițiile în care el ar fi trebuit să asiste la masiva migrare a vlahilor sud-dunăreni în teritoriile nord-dunărene, apare de-a dreptul ridicolă. După cum de neînțeles ar fi gestul autorului cronicii pictate și al cronicarilor din veacul al XV-lea de a fi preluat întocmai informația clericu-

¹²⁰ „... qui servientes regibus vel ceteris regni dominis ex ipsis pheuda aquirendo, nobilitatem processu temporis sunt adepti” (S.R.H., I, p. 192).

¹²¹ Lunga listă a acestor străini este dată în appendicele lucrării lui Simon de Kéza (*Ibidem* p. 187—192).

¹²² Această ostilitate transpare din narațiunea evenimentelor din timpul domniei regelui Petru, învinuit de a fi cedat „teutonilor” și „latinilor” cetățile și demnitățile regatului (Munitiones autem, castra et omnes regni dignitates ab Hungaris auferens tradebat Teutonicis et Latinis”, S.R.H., I, p. 173—174) ca și din satisfacția sa atunci cînd relatează măcelărirea „veneticilor” în momentul venirii la putere a unei partide „naționale” (*Ibidem*, p. 175—178).

¹²³ „Postquam autem filii Ethele in prelio Crunhelt cum gente Scitica fere quasi deperissent, Pannonia extitit X annis sine rege, Sclavis tantummodo, Grecis, Teutonicis, Messianis et Vlahis advenis remanentibus in eadem, qui vivente Ethela populari servicio sibi serviebant” (*Ibidem*, p. 163). Autorul cronicii pictate reia informația în aceiași termeni, cu schimbarea ordinii populațiilor („... Sclavis tantummodo Grecis, Vlachis, Teutonicis advenis Messianis”).

¹²⁴ J. Szücs, *Kézai Simon «Gesta Hungarorum»*, p. 597—612.

¹²⁵ Hungari... sic Pannonie populus, qui superius sunt notati (Sclavi, Greci, Teutoni, Blacki et Messiani) inceperunt dominari” (S.R.H., I, p. 163—164).

¹²⁶ *Ibidem*, p. 173—178.

¹²⁷ „Igitur cum Comani per regem Belam, piae memoriae avum regis in Hungariam primo introducti...” (*Ibidem*, p. 187).

lui bihorean¹²⁸, cu toate că sub ochii lor continua să se desfășoare coloniizarea spațiului carpato-dunărean cu români sud-dunăreni¹²⁹.

Dar paralela între Anonymus și Simon de Kéza este semnificativă și în altă privință. Relativ la populațiile aflate în Pannonia înainte de veacul al IX-lea — slavi, bulgari, boemi, germani, greci — cei doi autori le constată prezența pur și simplu, fără a furniza amănunte asupra venirii lor în acest teritoriu. Alta este situația românilor care le rețin atenția în mod particular. La Anonymus ei sînt „păștorii romanilor” aduși în Pannonia de „principii romani” după moartea lui Atila, într-un teritoriu ce aparținea de drept regelui hun și urmașului său Arpad. Versiunea lui Simon de Kéza este diferită. El știe că *Blacki* ocupau teritorii întinse în Europa sud-estică înainte de cucerirea lui Atila; campaniile de pradă ale hunilor îi obligă însă pe acești „păștori și coloni” din orașele aflate sub stăpînire romană să se refugieze în Italia, cu excepția celor din Pannonia, care au rămas „de bună voie” (*sponte*) sub cuceritorii huni, pentru a le sluji ca „supuși de rînd”¹³⁰. Versiunea lui Simon de Kéza a pătruns întocmai în cronicile maghiare din secolele XIV—XV¹³¹. În ciuda nepotrivirilor existente între Anonymus și Simon de Kéza în explicarea prezenței românilor în Pannonia, intenția acestor „reprezentanți ai conștiinței ungare” — cum îl califică Gy. Kristó pe clericul bihorean¹³², dar calificativul se potrivește în egală măsură și Anonimului lui Bela — nu poate fi decît una singură: legitimarea stăpînirii maghiare asupra Pannoniei și Transilvaniei ca și asupra populației românești din aceste teritorii. Dar stăruința celor doi autori în explicarea prezenței românilor în bazinul Dunării mai are și altă motivație. Poziția românilor în regatul arpadian, între populațiile „străine” străvechi din spațiul carpato-dunărean una dintre cele mai numeroase care mai supraviețuiau în secolele XII—XIV ca etnie de sine stătătoare sub dominația maghiară, constituie, negreșit, un motiv însemnat. Mai important însă pare să fi fost un altul. Din lămuririle furnizate de Anonymus și Simon de Kéza asupra începuturilor românilor în bazinul Dunării se lasă bănuită existența unei tradiții ce circula în secolele XI—XIV și care făcea din ei cea mai veche populație a regiunii,

¹²⁸ Vezi notele 63, 64, 65, 66.

¹²⁹ Apare evidentă deosebirea între anacronismul de care sînt învinuți Anonymus, Simon de Kéza și alți cronicari maghiari, prin introducerea românilor în Pannonia și Transilvania, înainte de cucerirea arpadiană, și cel — real, de astă dată — comis de Notarul lui Bela, care aduce pe cumanii, sosiți la Dunărea de Jos la mijlocul veacului al XI-lea, pe scena evenimentelor din bazinul Dunării desfășurate cu un secol și jumătate în urmă. În cazul invocat, cumanii nu soseau în spațiul carpato-dunărean în timpul vieții autorului ci cu un secol și jumătate în urmă, fapt pentru care o eroare din partea lui este posibilă. După cum această eroare, care aduce pe fiii stepii între învinșii lui Arpad, este și profitabilă prestigiului regalității ungare din secolele XII—XIII. În cazul românilor situația ar fi fost total diferită. Introducerea lor în narațiune nu ar fi fost rodul unei greșeli, ci un act conștient al autorului, act cu implicații politice fără profit pentru coroana și nobilimea maghiară. Dimpotrivă, prin introducerea acestor „păștori” și „coloni” al romanilor în bazinul Dunării înainte de cucerirea triburilor ungare era adusă o evidență atingere a „drepturilor” regalității arpadiene asupra Pannoniei și Transilvaniei.

¹³⁰ „Pannonie, Panfille, Macedonie, Dalmacie et Frigie civitates, que crebris spoliis et obsidionibus per Hunos erant fatigate, natali solo derelicto in Apuliam per mare Adriaticum de Ethela, licentia impetrata, transierunt, Blackis, qui ipsorum (Romanorum) fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia (S.R.H., I, p. 156—157).

¹³¹ Vezi nota 128.

¹³² Gy. Kristó, *Rómaiak és vlachok*, p. 655—656.

cu drepturi de stăpânire asupra teritoriului în calitate de descendenți ai poporului imperial din antichitate. Semnificativ este și faptul că Anonymus îi trece pe romani între învinșii lui Atila și Arpad, în timp ce la Simon de Kéza romanii sînt numai suzeranii lui Macrinus și ai orașelor din Pannonia, Macedonia, Dalmația, Pamfalia și Phrigia, ai căror coloniști și păstori sînt „blackii”. Mai aproape de această tradiție istorică pare să fie Anonimul dominican. Și el știe de o stăpînire a imperiului roman în Pannonia, de care leagă prezența „blazilor” (= „păstorii romanilor” = „pannonii”) în regiune, în timp ce cucerirea lui Arpad și alungarea populației romanizate sînt puse în relație cu declinul puterii Romei¹³³. Din relațiunea lui lipsește episodul Atila, cu o funcție atît de însemnată la autorii maghiari, și mai ales coloratura politică a narațiunii lui Anonymus și Simon de Kéza, care au modificat tradiția în spiritul nevoilor ideologice ale regalității și ale nobilimii maghiare, fără a trăda totuși esențialul: stăruința românilor în spațiul carpato-danubian. De aceea, construcțiile savante ale celor doi reprezentanți ai propagandei patriotice ungare din secolul al XIII-lea trebuie interpretate ca un răspuns la această tradiție, răspuns ce încerca să justifice poziția politică și aspirațiile expansioniste ale regalității arpadiene în bazinul Dunării.

★

La capătul acestei cercetări, să aruncăm, în concluzie, o privire asupra importanței știrilor lui Anonymus asupra „romanilor” și „blachilor” din Pannonia.

Construcția sa savantă, ce are la bază diferite straturi de tradiție, din care nu lipsesc desigur anacronisme dar și interpretări din perspectiva nevoilor politice ale nobilimii maghiare, aruncă lumină asupra marilor prefaceri etnice din mileniul migrațiilor de pe cursul mijlociu al Dunării. Procesul își află similitudini în Occidentul roman în trecerea de la comunitatea romană la etniile neolatine de „limbă barbară”, ilustrată în sursele latine în Franța, bunăoară (romani-gali-wälcher), sau în Rhetia (romani — rheti — walchen). Aceeași funcție o au izvoarele bizantine pentru devenirea etnică a romanității orientale, la nord de Dunăre (romani — daci — vlahi) și în Balcani (romani-moesi-vlahi). Anonimul lui Bela, completat în chip fericit de Simon de Kéza și de Anonimul dominican, toți trei hrăniți din aceeași tradiție, în substanța ei de origine populară, consemnată la vremea lui de autorul gestelor regale din veacul al XI-lea, ne oferă replica panonică a treptelor acestei deveniri etnice a romanității de pe Dunărea mijlocie: romani-pannoni-blachi. Tradiția panonică este însă mai bogată în semnificație deoarece ea păstrează, cu excepția poate a celei de pe coasta dalmată, cel mai bine, înainte de Renaștere, amintirea colonizării romane în „păstorii romanilor” ai lui Anonymus și ai Anonimului dominican și în „colonii și păstorii” lui Simon de Kéza.

Pe de altă parte, răsturnînd termenii lungii dezbateri concentrate în jurul veracității narațiunii lui Anonymus asupra românilor din Pannonia și Transilvania din secolele VI — IX sau a lipsei ei de consistență, ca izvor

¹³³ „... deficiente autem Imperio Romanorum egressi sunt Ungari de Sycia... et pugnaverunt in campo magno... cum X regibus dictis et obtinuerunt eos...” (*Descriptio Europae Orientalis*, p. 44).

al secolelor XII—XIII *Gesta Hungarorum*, confirmate deplin de Simon de Kéza, Anonimul dominican și de toți cronicarii unguri din secolele XIV—XV, aduc dovada certă a existenței în societatea maghiară a secolelor XI—XV a credinței profunde că românii sînt locuitorii străvechi ai spațiului carpato-dunărean. Indiferent dacă Anonimul lui Bela a imaginat numele multor eroi ce populează narațiunea sa, ceea ce este foarte probabil, contemporanii lui Anonymus și Simon de Kéza aveau convingerea că în momentul cuceririi, Arpad și tovarășii săi de arme au întîlnit în bazinul Dunării pe români și pe voievozii lor — „regii” Anonimului dominican —, după cum au avut de înfruntat pe slavi, germani și bulgari cu conducătorii lor politici. Pe această cale, teza admigrării românilor din Balcani la nord de Dunăre în secolele XIII—XIV primește din partea literaturii istorico-politice maghiare din evul de mijloc cea mai deplină infirmare.

„ROMANI” ET „BLACHI” CHEZ ANONYMUS. HISTOIRE ET IDÉOLOGIE POLITIQUE

RÉSUMÉ

Dans la première partie de l'étude, l'auteur essaie d'identifier les noms ethniques „Romani” et „Blachi” en *Gesta Hungarorum* dont l'identité est fort controversée par la littérature de spécialité. Les „Romani” mentionnés par Anonymus ont été tour-à-tour identifiés avec les Francs carolingiens, les Allemands impériaux de X-e — XII-e siècles, les Byzantins, les vieux Romains, la population de Rome, les Romains des Alpes et les Roumains. En analysant l'évolution du sens de la notion *Romains* dans les sources latines des IX-e — XIII-e siècles, l'auteur détache deux significations : la première en est politique et figure dans le titre des empereurs occidentaux dans les expressions *imperator Romanorum* et *imperium Romanorum* ; c'est pourquoi, la notion *Romani* n'est pas employée pour désigner la communauté de sujets sur lesquels régnaient les souverains d'Occident, sujets que l'on retrouve dans les sources sous le nom de „*Franci*” et „*Theotonicii*” ou sous celui de leurs subdivisions gentiles (*nationes*). L'autre signification, ethnique, est limitée en cours des VIII-e — IX-e siècles exclusivement à la population de Rome. Vu qu'Anonymus utilise la notion seulement dans le sens ethnique, l'interprétation impériale de ses „Romani” doit être définitivement abandonnée. Les „Romani” de *Gesta* ne sauraient être identifiés ni aux éléments de la population romanisée des Alpes ni aux Roumains, peuples désignés dans les sources médiévales par d'autres dénominations (*Walchen*, *Rheti* et respectivement *Vlahi* et *Dæci*). C'est pourquoi les „Romani” dont fait état Anonymus, indifféremment du moment où ils sont mentionnés, doivent être identifiés à la population de Rome.

Anonymus situe les „Blachi” en Pannonie transdanubienne, en Transylvanie et au Banat. Ils ont été identifiés par certains historiens, indépendamment d'habitat, aux Roumains, qui peuplaient l'espace carpato-danubien depuis des temps ancestraux. Suivant d'autres historiens, les „Vlahi” de Transylvanie et du Banat sont toujours des Roumains, mais

leur présence dans *Gesta* est interprétée comme un anachronisme d'Anonymus qui les introduit dans la narration sans rapport avec les réalités ethniques de Transylvanie et du Banat des Ve — Xe siècle, vu que les Roumains se trouvaient alors dans les Balkans. Les „Vlahi” de Pannonie ont été identifiés par les mêmes historiens aux Francs romanisés ou aux Roumains des Alpes, soit à des populations néolatines occidentales. L'auteur aboutit à la conclusion que le nom ethnique *Blachi* avec ses variantes *Blaci*, *Blacki Vlahi*, *Vlahiet Blasi* figurant dans es sources hongroises des XIIe — XVe siècles a une origine byzantino-slave. Or, les Byzantins et, par eux, les Latins définissent par ce nom ethnique exclusivement la romanité orientale et jamais des populations néolatines occidentales qui apparaissent dans les sources latines sous des dénominations qui dérivent de la racine allemande walch-walach, sans l'intermédiaire byzantine ou slave (wälscher, walchen). C'est pourquoi, par *Blachi*, indifféremment de leur localisation, Anonymus a en vue les Romains comme par ailleurs aussi Simon de Kéza et les auteurs hongrois.

Dans la dernière partie de l'étude on analyse la thèse de l'anachronisme depuis la perspective du caractère engagé de l'œuvre d'Anonymus ainsi que toute la littérature historique hongroise des XIIIe — XVe siècles. Il est notoire du'Anonymus, en tant que représentant de la propagande patriotique hongroise, fait de son ouvrage un instrument pour l'affirmation des „droits historiques” de la royauté arpadienne et de la noblesse hongroise de domination sur la bassin du Danube et de la population que les conquérants y ont trouvé. Suivant sa conception, les Slaves, les Romains, les Roumains, les Bohêmes et les Bulgares se sont établis en Pannonie après la mort d'Attila, en usurpant les „droits historiques” d'Arpad, l'héritier légitime du roi hun. Selon Simon de Kéza, ces populations „étrangères” ont été des „sujets du bas peuple” de la „nation pure” huno-hongroise dès le temps d'Attila, ce qui constitue un argument „historique” en faveur de la domination de la noblesse hongroise sur les Slaves, les Roumains et d'autres populations asservies par Arpad et ses successeurs. L'auteur de l'étude relève également les constructions savantes des deux „représentants de la conscience hongroise” quant à l'explication de la présence des Roumains dans la bassin du Danube.

En dépit du manque de concordance des explications qu'ils donnent, leurs constructions savantes constituent, certes, une réponse, à la tradition en vigueur à l'époque, consignée avec fidélité par l'Anonyme dominicain dans *Descriptio Europae Orientalis*, qui faisait des Roumains des habitants du bassin du Danube depuis des temps fort reculés, ayant des droits de domination sur les territoires occupés par eux en tant que descendants du peuple impérial de l'antiquité.

Nous pouvons, donc, conclure que la littérature historique hongroise des XIIIe — XVIe siècles fournit la preuve sûre de l'existence dans la société hongroise de l'époque de la profonde conviction que les Roumains étaient les habitants de l'espace carpato-danubien depuis des temps ancestraux. Elle infirme de la sorte pleinement la thèse concernant l'immigration des Roumains des Balkans au nord du Danube pendant les XIIIe — XIVe siècles.

DATE NOI PRIVIND LA ISTORICUL PRELUCRĂRII
PETROLULUI ÎN ROMÂNIA

DE

CONSTANTIN M. BONCU

Problema prelucrării petrolului, a transformării țiteiului în petrol lampant, s-a afirmat în măsura în care s-a extins schimbul de mărfuri; iluminatul era necesar la însoțirea convoaielor, la bariere pentru taxarea carelor ce intrau în orașe în timpul nopții, de asemeni la iluminarea prăvăliilor, a curților și grădinilor boierești, domnești etc.

Primele încercări au fost inițiate de producători „meșteri” în numeroase orașe din Europa, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, fără să depășească însă procedeele empirice. Nici experiențele din laboratoarele unor farmacii din diverse zone petroliere nu au dat rezultatele așteptate, deoarece produsul obținut nu avea calitățile petrolului lampant, fumea iar lumina era obscură. Desfășurate simultan, eforturile depuse pentru depășirea stadiului de laborator nu au fost lipsite de nenumărate riscuri, uneori explozii și accidente.

Utilizarea acestui produs la iluminat a suscitat interesul lui Ion Cimpineanu, proprietar a numeroase terenuri petroliere din Cîmpina. În august 1839 semnala într-o corespondență trimisă în țară că în Londra exista un punct iluminat cu „gudron purificat”. Cîteva luni mai tîrziu, în octombrie același an, comunica amicilor săi din țară că „ulițele din Birmingham și Liverpool” erau iluminate cu „uilă de petrol”, adăugînd însă că deși „lampa e făcută cu chipu de să strîngă feștila în bec...tot iese cîte puțin fum...și că, dacă, această necuviință de s-ar ridica ar putea sluji prea bine pentru ulițe și intrările caselor...”¹. Astfel realizată, iluminarea era sporadică și aparținea unor „meșteri” care își iluminau curțile. Oricum, la această dată, ideea de prelucrare și utilizare a petrolului la iluminat era concepută, dar nu realizată.

Concomitent, în țările din vestul Europei : Franța, Germania, etc. iluminarea se realiza cu produsul obținut din distilarea șisturilor bituminoase, procedeu folosit și în Transilvania. În bilanțul „Companiei grecilor din Sibiu” din 1841 se arătau cheltuielile făcute de negustorii din acest

¹ Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională. 1834—1849*. Edit. Academiei, București, 1967 p. 208, 221.

oraș cu petrolul produs la Orșova prin carbonizarea șisturilor bituminoase.²

Obținerea petrolului lampant este semnalată concomitent și în zonele petroliere din estul Europei.

În munții Caucaz, în zona Baku, încă de la începutul secolului al XIX-lea, sînt menționate eforturile fraților Dubnin, fără ca istoricul francez René Sédillot să facă aprecieri asupra calității și utilizării produsului obținut.³

În zona Galiția, alt centru petrolier din această parte a Europei, s-a distilat și s-a produs petrol „mai mult sau mai puțin lampant...dar, înainte ca procedeul să triumfe a trebuit să treacă mai mult de o treime de secol.” Abia după 1853 farmacistul Ignațiu Lukasiewicz îmbunătățește calitatea folosindu-l la iluminarea spitalului din Cracovia; același petrol utilizat la Praga produce explozii.⁴

Țările Române, cu bogate zăcăminte, participă cu multă perseverență la această vastă acțiune manifestată în secolul al XIX-lea de multe popoare dornice de progres.

O statistică din 1940 include în rîndul rafinărilor din țara noastră două „fabrici de gaz” în localitatea Lucăcești, județul Bacău, cu mențiunea că au fost înființate în 1841 și 1844. Informația este însă cu aproape 100 de ani mai tîrzie față de timpul la care ne referim, pentru că la această dată nu se cunoștea utilizarea petrolului lampant în Moldova, iar dovezile că se încercase obținerea acestui produs lipsesc. Există însă o informație din arhivă, din care rezultă că în 1844 C. Thobor, farmacist în Iași, obținuse petrol lampant și-l utiliza la iluminarea Copoului. În contractul încheiat cu primăria municipiului Iași, farmacistul solicita să i se procure 3000 vedre păcură din care urma să obțină în Iași 2000 vedre petrol lampant, ceea ce infirmă datele menționate în statistică, căci nu se cunoaște în Moldova existența unei alte rafinării.

În anul 1844 farmacistul ieșean realizase iluminarea Copoului cu petrol lampant, dar nu a reușit, conform contractului încheiat cu municipalitatea, să extindă iluminarea și în alte cartiere.⁵

Documente contemporane afirmă însă că „guvernul a întrebuințat toate mijloacele, a cheltuit destui bani spre a face o iluminare solidă capabilă...cu gaz fotogen”, dar din cauza unor „explozii producătoare de primejdii”, acțiunea a fost sistată. Aceleași documente relatează lipsa unor „idei folositoare”⁶ referitoare la procesul de distilare și la tehnica iluminării care împreună au determinat abandonarea aplicării contractului semnat în 1844.

Iluminarea municipiului Iași a fost reluată abia în 1856, cînd cei interesați, cunoscînd dificultățile întîmpinate de predecesori, au întreprins „călătorii de informare” în țări străine.⁷ Au fost vizitate Germania, unde

² Constantin M. Boncu, *Contribuții la istoria petrolului românesc*, Biblioteca istorică XXXI, Edit. Acad. R. S. România, București, 1971, p. 95.

³ René Sédillot, *Istoria petrolului*, Edit. politică, București, 1979, p. 59.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Arh. St. Iași, Prim. orașului Iași, doc. 5/1833, f. 26, 31.

⁶ Arh. St. Iași, Min. Int. Tr. 1772, dos. 38329, f. 20; *Ibidem*, 118404, nr. 5, f. 2, 25

⁷ *Ibidem*, f. 61.

s-au edificat, asupra tehnicii necesare distribuirii iluminatului, și, probabil, țările producătoare de petrol din vremea aceea : Rusia țaristă și Țara Românească.

La data semnării acestui contract, în Țara Românească se realizase petrolul lampant în cantități suficiente și iluminarea orașului București, realizări care, probabil, au fost cunoscute și în Moldova și au servit la producerea petrolului lampant și iluminarea orașului Iași. La licitația organizată în Iași în 1857 în acest scop s-au prezentat două oferte : cu „gaz fotogen”, obținut în Moldova și cu „petrol imperial” probabil din Caucaz sau Galiția. O comisie formată de guvernul Moldovei, în care se afla și un farmacist din Iași a analizat cele două propuneri și a apreciat în mod deosebit rețeta indigenă, socotind-o „cea mai avantajoasă”⁸; probabil că realizările lui Dubnin din Caucaz de la începutul secolului nu evoluaseră.

În urma acestor investigații, semnării contractului din 30 decembrie 1857 au acceptat „a se face iluminarea orașului cu gazu fotogen în locul oloului”, întrebuițat până la această dată. Orașul, potrivit acestui contract, trebuia iluminat cu 820 felinare ; 740 vechi, folosite la iluminatul cu „olioiu” și 80 noi, procurate din străinătate.⁹ Deși se procedase cu precauție și se analizaseră condițiile cu privire la procesul de prelucrare și modalitățile de difuzare a luminii, s-au ivit „mari și grele dificultăți” pe care le-au îndepărtat mult timp după semnarea contractului. Sînt semnalate greutăți cu privire la procurarea lămpilor din Berlin, „și alte multe și mai mari și mai periculoase greutăți cu înființarea fabricii de gaz la moșia Solonț — ce se afirmă în document — abia acum 5 zile au început a funcționa.”¹⁰ Abia la 8 martie 1858, după aproape un deceniu și jumătate de tatonări, eforturi și cheltuieli, se realizează în Moldova prima „fabrică” de prelucrare a petrolului, realizîndu-se condițiile de iluminare a municipiului Iași.¹¹

Și în Țara Românească, prelucrarea petrolului s-a realizat în urma unor repetate experiențe de trecere de la distilarea în laborator la producția industrială și de adaptare a mecanismului de iluminare la folosirea acestui produs, operațiuni ce au necesitat o perioadă de timp îndelungată.

În 1848, „spîterul curții” Adolf Steege, obținuse „după o rețetă franțuzească gaz lichid” pe care îl foloseau mulți lipscani de galanterie ca materie de iluminare în prăvăliile lor; experiențele continuă și înanii următori. Într-un alambic, în care farmacistul prepară în mod obișnuit esență de flori și plante, s-a încălzit petrol brut și s-a obținut prin distilare un lichid deschis la culoare, care se comporta la ardere mai bine decît lichidul provenit din șisturi bituminoase. Rezultatele obținute erau satisfăcătoare și în 1851 se încearcă noul sistem la iluminarea capitalei. Lucrările avansează și în 1852 se suprimă chiar concesionarea fabricării lumînărilor.¹² Extinderea eforturilor pentru procurarea petrolului lampant necesar iluminării proiectate întîmpină greutăți. Instalațiile, extrem de rudimentare, nu produceau cantitățile necesare, iar produsul obținut prin distilare nu

⁸ Arh. St. Iași, Min. Int. Pac. 118404, nr. 5, f. 1; Ibidem, Tr. 1772, dosar 38329, f. 25.

⁹ Ibidem, f. 139.

¹⁰ Ibidem, f. 93.

¹¹ Constantin M. Boncu, *op. cit.*, p. 307.

¹² Alexandru Cebuc, *Contribuții la istoricul iluminatului Capitalei pînă în anul 1900*, în *Materiale de istorie și arheologie*, vol. II, București, 1965, p. 162—163.

avea însușirile necesare pentru a fi folosit la iluminatul public. Din aceste motive, prima încercare de iluminare a orașului București cu petrol lampant eșuează. Experiențele de laborator pentru distilarea țițeiului și obținerea petrolului lampant pe cale industrială continuă. Dificultatea ce trebuia învinsă era întocmirea unui proiect pentru extinderea lucrărilor de laborator pe baza cărui să se construiască o fabrică, acțiune ce trenează datorită faptului că nu exista un model de asemenea instalație, el trebuia conceput.

Din îndemnul lui Alexe Marin, profesor la „Sfintul Sava”, animator și susținător al progresului științei în patria noastră, se încep investigațiile în apusul Europei. La Paris este consultat chimistul Paygeu, iar la Hamburg se intră în contact cu firma Moltrecht constructoare de aparate pentru distilat șisturi.

Apreciind proiectul întocmit de români, reprezentanții acestei fabrici consimt să construiască instalațiile necesare.¹³ Astfel, după studii și experiențe îndelungate concretizate încă din 1848 se definitivează principiul primei „fabrici de gaz”, conceput în țara noastră, realizat practic în Ploiești, deschizând perspective unei noi industrii.

La 21 februarie 1856, caimacamul Țării Românești aproba ca iluminarea capitalei să fie realizată cu „...hidrocarbură” pe timp de patru ani, cu prețul de 355 lei pe an pentru o lampă.¹⁴ Posibilitatea folosirii acestui produs, anunțată la această dată, era rezultatul unei perioade îndelungate de pregătire. Instalațiile necesare, așa cum s-a menționat, au fost importate din Germania, iar transportarea în țară și adaptarea lor s-au realizat în condiții extrem de dificile, cu mari întârzieri,¹⁵ dificultăți care justifică opinia că industrializarea țițeiului din țara noastră a început cu mult timp înainte de emiterea ofișului domnesc, încă din 1851—1852, cînd municipalitatea intenționa să extindă sistemul de iluminare cu hidrocarburi în întregul oraș.

În deceniul al VI-lea al secolului trecut se obținuse petrol lampant și în America, în 1855, dacă această dată intrată în circuitul informațiilor istorice este reconfirmată. Se afirmă că Samuel Kier obținuse petrol lampant în Pensilvania, în laborator, și că acest produs fusese apreciat de oamenii de știință¹⁶, fără a se preciza data obținerii acestor succese; trecerea la producția industrială necesita capital, multiple și costisitoare investiții. Abia la 19 septembrie 1855 se pun bazele societății „Pensylvania Rock Oil”, care își propunea să achiziționeze terenuri petrolifere, să realizeze forări, să obțină cantități mari de țiței, să procure instalațiile necesare pentru transformarea acestuia în petrol lampant și să asigure utilizarea lui la iluminatul public.¹⁷ Și dacă la acestea, amintim că tehnica forării la această dată nu evoluase, că instalațiile pentru prelucrare nu se realizaseră încă, apreciem că trecerea de la experiența de laborator la cea industrială s-a realizat mult mai tîrziu, data de 19 septembrie 1855 rămînînd

¹³ Constantin M. Boncu, *op. cit.*, p. 93.

¹⁴ Arh. ist. centrală, Mîn. Int., Comunale, 14/1857, f. 2.

¹⁵ Arh. St. Ploiești, Pref. Prahova, 20/1850, f. 107, 102, 103, 106; Arh. St. Iași, Mîn. Int., Tr. 1772/38329, f. 93.

¹⁶ René Sédillot, *op. cit.*, p. 65, 67.

¹⁷ *Ibidem*, p. 67.

valabilă numai pentru înființarea societății care își propunea să asigure condițiile pentru funcționarea unei rafinării. Lucrările în vederea acestui scop s-au desfășurat lent. Condițiile inițiale din America fiind tot atât de incerte ca și în Europa, în perioada de trecere la producția industrială, l-au determinat pe René Sédillot să afirme că : „Prioritatea pare să aparțină românilor, care dispun de zone petroliere...Pentru ei, încă din primii ani ai secolului al XIX-lea, petrolul devine, la o scară bine delimitată, un mijloc de iluminat (care) va fi distribuit la București...”¹⁸.

Pentru a contura prioritatea „fabricii de gaz” românești, față de realizările din alte țări, Sédillot nu ezită să afirme că inventarea lămpilor cu petrol”... aparține cu precădere țărilor în care se poate găsi petrol”¹⁹.

Confruntînd modul în care relatează savantul francez înființarea celor două „rafinării”, argumentele formulate sînt — așa cum s-a menționat — în perfectă concordanță cu documentele contemporane, aflate în arhivele statului român.

După opt ani de muncă perseverentă, de mare încordare, s-a obținut petrol lampant în mari cantități, încît caimacamul Țării Românești, convins de această realizare, a hotărît în 21 februarie 1856, ca iluminarea orașului București să fie realizată cu petrol lampant. Se presupune dar, că instalațiile importate din Germania fuseseră montate la Ploiești și produceau, din moment ce se cunoștea la această dată prețul petrolului necesar pentru iluminarea unei lămpi pe timp de un an, în care erau incluse cheltuielile pentru extragerea țiteiului în Păcureți (posesorul acestei „fabrici” fiind arendașul unor zăcăminte din această localitate), transportarea și distilarea lui la Ploiești, la care se adăugau și cheltuielile necesare pentru transportarea la București.

Toate aceste operațiuni erau cunoscute la începutul anului 1856, deveniseră o certitudine, o realitate, iar în lunile următoare s-au perfectat detaliile referitoare la iluminarea orașului, amplasarea felinarelor, adaptarea lămpilor, etc. încît la 8 octombrie 1856 s-a semnat contractul pentru iluminarea orașului București cu 223 lămpi noi și 772 vechi, folosite de fostul arendaș, ce trebuiau predate în termenul prevăzut în contract spre a fi adaptate la noul sistem de iluminare.²⁰ Deși termenul de predare a lămpilor vechi nu a fost respectat, iluminarea și deci producția de petrol lampant a fost asigurată în 1856. Doctorul S. Marcovici, președintele consiliului municipal, raporta Ministerului din Lăuntru că la 8 octombrie același an iluminarea orașului București „se afla în execuție”²¹. O evidență a modului în care s-a desfășurat iluminarea, arată că pînă la sfîrșitul anului 1856 fabrica din Ploiești asigurase petrolul lampant necesar pentru funcționarea citorva sute de lămpi,²² iar municipalitatea afirma : „...cu toate anevoințele ce au făcut prefacerea lămpilor și începerea unei întreprinderi...n-a încetat a face lumina exact pe cît se poate de bună”²³. Producția petrolului lampant și utilizarea lui la iluminarea primului oraș din lume, fusese așadar asigurată încă din anul 1856.

¹⁸ *Ibidem*, p. 58.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Constantin M. Boncu, *op. cit.*, p. 382.

²¹ Arh. ist. centrală, Min. Int., Comunale 14/1857, f. 5.

²² *Ibidem*, f. 30.

²³ *Ibidem*, f. 20.

Lucrările apărute înainte de 1944 și unele recent publicate atribuie în mod eronat înființarea acestei „fabrici” lui Teodor Mehedințeanu domiciliat în București.²⁴

Documentele vremii îl menționează pe acesta ca semnatar al contractului de iluminare a orașului București; mai tirziu este menționat ca acționar al unei societăți pentru iluminarea și încălzirea cu petrol lampant, iar în 1870 ca arendaș al unor terenuri petroliere din județul Prahova, aparținând mănăstirii Sinaia, fără să existe un document că Teodor Mehedințeanu ar fi fondatorul primei „fabrici de gaz” din Ploiești, așa cum în mod eronat continuă să se afirme.²⁵ Toate documentele, fără excepție, care se referă la această „rafinărie”, atestă ca posesor al acestei „fabrici” pe cofetarul Marin Mehedințeanu din Ploiești „boier de neam”, arendaș al unor terenuri petroliere din Matița, proprietar a 3 clădiri în Ploiești, al unei cofetării și al unei „fabrici de gaz”, cu drept de vot în alegerile pentru Adunarea electivă din 1859²⁶. Așadar, fără ca vreunul din numeroasele documente contemporane să semnaleze vreo obiecțiune, Marin Mehedințeanu, animat de vederi progresiste, este și trebuie socotit ca fondatorul primei „rafinării” din țară, aflată în funcțiune încă de la începutul anului 1856 în Ploiești.

Inadvertențe flagrante s-au comis și în privința localității în care s-a înființat și a funcționat această primă întreprindere de prelucrare a petrolului pe scară industrială. Studiile care menționează că această fabrică a funcționat în localitatea Rîfov sînt eronate și definitiv anulate de documentele contemporane,²⁷ care sînt în perfectă concordanță cu planul orașului Ploiești întocmit și publicat în 1882.²⁸ Ambele surse afirmă că această „fabrică” se afla în sud-estul orașului Ploiești, la periferie, în mahalaua Sf. Dumitru. Potrivit acestor informații de prim rang „fabrica” se afla pe un teren mlăștinos, insalubru, situat între „două girle”, Dîmbu spre est și Rîfov în sud, astăzi dispărut.²⁹ Eroarea comisă provine din faptul că locuitorii orașului, în dorința de a indica direcția în care se afla prima „fabrică” din oraș, au folosit expresia „la Rîfov”, indicînd astfel pîriul amintit, cunoscut tuturor localnicilor. Modul acesta de orientare s-a perpetuat, a intrat în exprimarea curentă, dar cu semnificație diferită, în sensul că secînd pîriul, s-a încetățenit ideea că „fabrica” se afla în localitatea Rîfov, situată în aceeași direcție însă în vecinătatea orașului Ploiești.

Studiile publicate — unele contemporane — fără alte investigații, și-au însușit eronat afirmația verbală a localnicilor în sensul că această „fabrică” se afla în localitatea Rîfov, ignorînd valoarea certă, indiscutabilă, a documentelor contemporane. Planul orașului realizat în 1882, în concordanță cu documentele contemporane vremii la care ne referim, localizează „fabrica” în sud-estul orașului, de-a lungul drumului de fier Ploiești — Buzău,

²⁴ Constantin M. Boncu, *op. cit.*, f. 89.

²⁵ Arh. ist. centrală, R.E.A.Z., 528/1871, f. 1; Ibidem, 312 bis/1861, f. 81, 32.

²⁶ Arh. St. Ploiești, Pref. Prahova, 22/1858, f. 14; Ibidem, 4/1858, f. 137, 138, 144; Ibidem 65/1856, f. 1, 32; Ibidem, 97; 1858, f. 52; Ibidem, 34/1860, f. 65; Arh. ist. centrală, Min. Ind., Comerț, doc. 183/1858, f. 25, 29.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Planul orașului Ploiești, întocmit în 1882, publicat în Al. Budescu, Ploiești, I, p. 107.

²⁹ Ibidem.

între piriul Dîmbu în est, izvorul piriului Dîmbu și strada Buna Vestire (astăzi Karl Marx) spre sud-vest. Referindu-ne la planul actual al orașului, prima „fabrică de gaz” se afla amplasată la sud de calea ferată menționată, la egală distanță între strada Karl Marx și piriul Dîmbu.

Cu asemenea precizări petrolul obținut pentru iluminarea a 1000 lămpi din București, marchează data la care orașul Ploiești devine un important centru economic, „cetatea aurului negru”, dată la care se înscrie pe harta economică a Europei. Exemplul lui Marin Mehedințeanu este urmat prin înființarea altor „rafinării”, unele la locul de producție al materiei prime, care au asigurat în scurt timp iluminarea cu petrol a tuturor orașelor reședință și a multor târguri din țară, schimbînd cu totul înfățișarea urbanistică și îmbunătățind condițiile de trai.

Concomitent poienele și dealurile carpatine au fost împinzite de hecne și sonde, petrolul devenind una din bogățiile de seamă ale țării.

Prelucrarea petrolului, realizată pentru prima dată în lume de români, a devenit încă din secolul trecut, pentru toate popoarele lumii, o realizare epocală.

Contribuția adusă de această realizare la civilizația lumii ne obligă să revendicăm și să promovăm ideea că această realitate trebuie să fie cuprinsă în patrimoniul științei și tehnicei mondiale drept o realizare prioritară românească.

LECȚII DE ASTRONOMIE ÎN OPERA CRONICARULUI BĂNĂȚEAN NICOLAE STOICA DE HAȚEG

DE
VASILE MIOC

Introducere. Un loc de seamă în istoria culturii românești îl ocupă figura cronicarului bănățean Nicolae Stoica de Hațeg (1751—1833). Punându-și în slujba nobilei misiuni de ridicare a nivelului cultural al poporului întreaga sa putere creatoare, el a considerat cartea ca fiind un instrument deosebit de eficient și a utilizat-o ca atare — în calitatea atât de scriitor, cit și de traducător — creînd opere originale sau traducînd, prelucrînd și rezumînd lucrări din alte limbi. Rodul acestei îndelungate activități îl constituie o sumă de lucrări¹ cu caracter istoric în primul rînd, dar și literar și didactic.

Între lucrările cu caracter didactic ale lui Nicolae Stoica, un loc aparte este deținut de *Povești moșăști, scolarilor rumânești*, scrisă de acesta în 1830, al cărei manuscris a fost descoperit recent². Ca director în acel timp al școlilor românești neunite din teritoriul grăniceresc, Nicolae Stoica a destinat lucrarea elevilor cursului „de repetiție” (13—17 ani) din școlile sătești. Între cele 19 capitole ale acestei ultime opere a cărturarului din Mehadia (capitole dedicate unor probleme didactico-instructive, sau conținînd povestiri, povești, pamflete, poezii, curiozități, elemente de etnografie și folclor bănățean), cu deosebire interesant din punctul nostru de vedere este capitolul al treilea, consacrat răspîndirii unor cunoștințe de astronomie.

În ceea ce privește cunoștințele de astronomie și răspîndirea lor, atare preocupări au existat pe teritoriul românesc din timpuri mult mai vechi. Amintim aici primul observator astronomic, înființat la Oradea de Ioan Vitez, la jumătatea secolului XV³, observatorul întemeiat la Cluj de Nicolae Janoși, în prima jumătate a secolului XVIII⁴, Turnul astronomic realizat în același oraș, sub îndrumarea celebrului astronom Maximilian Hell, și terminat în 1759, precum și observatorul din Alba Iulia, înființat în cadrul Institutului Batthyaneum, care a început să funcționeze în 1795. Cit despre învățămîntul astronomiei, trebuie să menționăm în primul rînd *Rudimentorum cosmographico* publicată de brașoveanul Ioan Honțerus

¹ Asupra operei acestui cărturar de seamă vezi: Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului* (studiu și ediție de D. Mîoc), Edit. Academiei R.S.R., București, 1969, pp. 17—20.

² D. Mîoc, *O lucrare inedită a cronicarului bănățean Nicolae Stoica de Hațeg: „Povești moșăști, scolarilor rumânești”*, în „Mitropolia Banatului”, an XXX (1980), nr. 7—9, pp. 558—577

³ P. Dejeu, *Instituțiunile culturale din municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, 1937, p. 98.

⁴ După I. M. Ștefan și V. Ionescu-Vlăsceanu, *Momente și figuri din istoria astronomiei românești*, București, Edit. științifică, 1968, p. 31.

în 1530, carte ce a cunoscut o deosebită popularitate, cît și tratatul de matematică publicat de J.H. Alstedt în 1613, ale cărui capitole IV și V sînt dedicate „Cosmografiei”, respectiv „Uranoscopiei”⁵. De remarcat faptul că în unele școli din Transilvania, cu precădere la Alba Iulia, Cluj, Aiud erau predate noțiuni de astronomie în secolele XVI și XVII; de asemenea la Colegiul bethlenian din Alba Iulia (organizat în 1629 de J. H. Alstedt) și — mai tîrziu — la Institutul Batthyaneum, amintit anterior. În Moldova, în cadrul colegiului de cultură latină înființat la Cotnari de Despot Vodă se predau, se pare, și cunoștințe elementare de astronomie. De asemenea, în 1755 la Academia domnească din Iași a fost introdus și studiul astronomiei. În Țara Românească, în a doua jumătate a secolului XVIII, la Academia domnească din București existau și instrumente de astronomie, ceea ce presupune și studiul acestei științe. În sfîrșit, amintim școlile mănăstirești în care erau predate unele noțiuni elementare de astronomie, ca și unele cărți (copii sau traduceri) consacrate acestei științe, cum ar fi cea a egumenului Siluan de la mănăstirea Putna, cea a ieromonahului Antim de la mănăstirea Cozia (1766), sau cea a ierodiaconului Anatolie de la episcopia Rîmnicului (1774)⁶.

Apare evident faptul că toate aceste cărți, toate aceste cursuri de astronomie nu erau destinate unor cercuri largi, unor cititori sau auditori cu o pregătire nu prea ridicată, că accesibilitatea și răspîndirea lor ridică probleme. În acest context, apare cu atît mai valoroasă încercarea lui Nicolae Stoica de Hațeg, în capitolul III al *Poveștilor moșăști*, de a iniția în știința cerului pe elevii școlilor de la sate.

TEXTUL CAPITOLULUI III

CAPUL III

Despre timpi, cursu lunii, a planetelor, ce-s la cerlu aflate

Întrebare : Ce-i viacul ?

Răspuns : O sută de ani iaste un viac.

Întrebare : Ce e anul ?

Răspuns : Anul e un timp în carele soarele prin 12 seămne cerești treăce.

Întrebare : Ce-i luna ?

Răspuns : Însași periodiceasca lună, însași mișcarea lunei. Timpul de o lună, în carele luna cu rinduita sa curgere prin 12 seămne zodiacale treăce. Astronomii despart luna lunei în trei : 1) periodică ; 2) sinodică ; 3) arătată. Luna periodică iaste un timp în care luna trece zodiacu, adecă 27 de zile ; luna sinodică e un timp între doo nove luni, adecă 29 de zile și 12 ceasuri, iară luna arătată e un timp de la 1-a zi a arătării pîn la ascunderea ei și aceăia lună are la 28 de zile, și adecă :

1. — *Martie*. Într-această lună această văzută lume e făcută. În a 9-a zi intră soarele în semnul *berbecelui*, și face zioa cît și noaptea, primăvara o înceăpe și toată natura o înioiaște. Pămîntul își deșchide sinul și colțul erburilor cu putere din sine afară îl scoate, după aceăia fața au crugul pămîntului cu verdețe și flori înceăpe a o străluci.

⁵ *Ibidem*, p. 28—30.

⁶ *Ibidem*, p. 26.

2. — *Aprilie*. Într-această lună, în a 9-a zi, soarele intră în semnul de *taur* și pământul sinul său tot mai mult își deschide și verdețuri din sine scoate, ca florile și sămințe să înceapă. Fierile să adună spre plămădire. Iară timpul să face nestatornic, uneori reăce, alte dăți vinturos, cald; uneori ploae, alte dăți ninge, căldură și frig nestatornic.

3. — *Mai*. Într-aceasta lună, în a 10-a zi, intră soarele în semnul *geămenilor*. Toate leămnurile înveârzesc, mugurii, lăstarii cu rămurele frunza o înmulțesc, pământul cu iarbă și flori să acopere, ale cărora miroasuri dau sănătate. Și vitele la destulă mîncare ajung.

4. — *Iunie*. Într-această lună, a 10-cea zi, intră soarele în semnul *racului* și veara o înceapă și multe roduri ajung, însă adeăse și mari vijulii de vînte aduce, care la luna plină, cătră sfîrșit, și cu tunete, fulgere să întîmplă, încă și ape mari să varsă și și îneacă.

5-cea. — *Iulie*. Într-această lună, în a 11-a zi, intră soarele în semnul *leului*, și fiindcă-i gradusul cel mai înalt, de unde vărsîndu-și razăle sale, încălzește pământul, căldură mare face, afund pământul străbate, pătrunde, cît toată umezeala îi suge, uneori și reă roo cade, adecă cînd ploae cu soare, muguru vestejaște, frunza cu lăstarii vermănoșază, omide să fac și pășunii nu-s sănătoasă, însă viind în scurt vro ploae bună, le spalăe și curăță.

6-sea. — *August*. Într-această lună, în a 12-cea zi, intră soarele în semnul *fecioarei* și arată lipsa sau biușagul bucatelor, uneori dă călduri de a coace strugurii; timpul lui august sînt ca și a lui aprilie, spre toamnă; și ploi vin pî la mijlocul lunei, suflă vînte tomnatece, roao cade, de careă roadele slăbesc, cad, vărmanoșază, cătră sfîrșit vin așa ceăte groasă, cît și zioa o întunecă. Încă uneori vin ploi mari, vînte, brume, care nu numai frunza, ce și creănge slăbeăște, vîntul umed toamna și neao arată.

7-tea. — *Septemvrie*. În a 12-a zi a acestii luni intră soarele în semnul *cumpenii* și face zioa cit și noaptea asemenea, toamna înceapă, cheamă ca roadele coapte a le culeăge și a le aduna. Începutul lunii des are călduri și ceăte, apoi roa, dar și bruma frunza leămnurilor o vestejaște, poterea erburilor iarăși în rădăcină i-o întoarce. Cătră sfîrșit vin deăse ploi, calde, dar și vînte săci, și ploioase, din care es aere umede, ceăte reăle și noori plooși.

8-ta. *Octomvrie*. În a 12-a zi a acestii lune, intră soarele în semnul *scorpionului*. Vînte, ploi răci; pe unele locuri și ninge, că-i toamnă, și iarna aproape.

9-a. *Noemvrie*. În a 11-a zi a acestii lune, intră soarele în semnul *vîntătorului*, căldura soarelui o mai slăbeăște, frigul, gerul să pune, fața pământului cu toată natura în răpaos o așază.

10-cea. *Dechemvrie*. În a 10-cea zi a acestii lune intră soarele în semnul frigosului *cornu caprii* și al anului fertul sau pătralul din urmă, că iarna să înceapă, cu timpi răci și urîți, macar că și vremile geroasă să și schimbă: oamenii într-această lună pre seămne nu numai la peăștele ștucă, ce și la porci, adecă la ficați cearcă, de sînt ficații la fiare den splina dendărăt lată, iar dinainte îngustă ș.a. le închipuiesc, tare și lungă iarnă; cum fu acuma, an. 1830, lungă.

11-cea. *Ianuarie*. În a 8-a zi acestii luni, soarele intră în semnul *vărsătorului apei*. De să arată cu începutul lunii acestiia iarna, cum i se cade,

adecă de au înghețat timpuriu, atuncea tragem nădejde cum că curînd iară să va încălzi.

12-cea. *Februarie*. În a 7 zi a acestii luni întră soarele în semnul *peștilor*. Gerul lui ianuarie de să arată și-ntr-această lună, carele uneori și cu asupră să simte, însă tot cu nădejdea viitoare primăveri, careă martie ni-o aduce, face geru mai ușor a-l răbda.

Din aceăste luni a soarelui, unele au 30, altele 31 de zile, iară februarie 28, în anul visoc are 29 de zile. Zilele lunelor, careă cite zile are, aceăia pre deăgetele minii stinghe să poate învăța.

☉ Soarele cu ale sale 9 planete, adecă :

☉ Soarele ;	♀ Venus ;
♄ Saturnus ;	♁ Mercurius ;
♃ Iupiter ;	♅ Uranus ;
♂ Mars ;	☾ Luna.
♀ Pămîntul ;	

Planetele aleargă împrejurul soarelui și a pămîntului :

			Ani	zile ceasuri	
♅ Uranus e depărtat de Soare	398	împrejurul Soarelui	84	7	16
♄ Saturnus este depărtat de Soare	199	"	29	166	19
♃ Jupiter "	108	"	11	314	20
♀ Teres "	58	"	4	221	—
♂ Mars "	32	"	1	321	17
♁ Pămîntul "	21	"	—	365	6
♃ Festa "	49	"	3	224	—
♃ Juno "	55	"	4	131	—
♀ Venus "	15	"	—	224	17
♁ Mercur "	8	"	—	87	23
☾ Luna e de pămînt	51.000	mile, și împrejurul pămîntului	—	27	8

milioane de mile nemțești

Închipuirea sau seămnele celor 12 zodii, planete cerești.

1		= Berbecele e din 21 de steăle, soarele intră în	9 martie
2		= Taurul e din 53 de steăle, intră în	9 aprilie
3		= Gemenii din 35 de steăle, cu 2 mari, Castor și Poluc	10 mai
4		= Racul, din 42 de steăle, una e întune-coasă ; soarele intră în	10 iunie
5		= Leul, din 45 de steăle, soarele intră în	11 iulie
6		= Fecioara e din 49 steăle, —,,—	12 august
7		= Cumpăna, din 27 steăle, —,,—	12 septemvrie
8		= Scorpionul, din 36 de steăle —,,—	12 octomvrie
9		= Vinătorul, din 32 —,,—	11 noemvrie
10		= Cornul Capri, din 35 de steăle —,,—	10 dechemvrie
11		= Vărsătorul apei, din 49 de steăle, —,,—	8 ianuarie
12		= Peștii, din 42 de steăle, —,,—	7 februarie

N.B. — Despre ameazi ; închipuirea stelelor ce-s spre ameazăzi și stau deasupra zodiacelor, sînt cu număr 23, adecă : Ursul mare, Ursu mic, Dragonu ș.a.

Închipuirile spre miazănoapte, ce-s subt zodiac, în partea miezu noptii să văd, să numără 15, adecă Orion cu boata lui Iacov, Chitul, Cine mic, Cine mare ș.a.

În anul 769, un franțuzesc astronom din Land au desaflat precum că Venera, ea prin soare treăce și cum că iaste depărtat de pămînt ca vro 32 milioane și 200.000 de mile departe.

Cursul zodiilor, a planetelor, grecii, românii din vechime le-au aflat apoi alte națioane mari în limbi prin scoale le-au învățat, cărți în lume au dat, mulți preoți, calugări au izăflat ; din așa fal de cărți și eu școt și

văd steăle în firmament, însă care, ce e aceăia nu știu, destul că sfintul proorocu Moysi zice : făcu D-zeu doi luminători, unul de a lumina zioa, altul noaptea, și văzu că-i bine ; și-i foarte bine, eu cred.

Mehadia 11-ce iunie 830.

Nicolae Stoica

manu propria

protoprezviter

Comentarii După cum reiese din textul capitolului III, Nicolae Stoica a împărțit cele câteva elemente de astronomie pe care intenționa să le aducă la cunoștința elevilor școlilor sătești (și nu numai a lor) din vremea sa în trei părți distincte : 1. Noțiuni de măsurare a timpului ; 2. Cunoștințe despre sistemul nostru planetar ; 3. Cunoașterea unor constelații. Vom analiza aceste elemente de astronomie din punctul de vedere al unui astronom de astăzi.

1. *Noțiuni de măsurare a timpului.* Autorul caută să-i familiarizeze pe elevi cu unele unități de măsură a timpului, în special cu unitățile importante utilizate în sistemele calendaristice. Astfel, după definirea secolului, el trece la definirea anului. Modul în care Nicolae Stoica definește anul („un timp în carele soarele prin 12 seămne cerești treăce”) nu ne permite să stabilim dacă este vorba de anul sideral : intervalul de timp în care Soarele, în drumul său aparent pe sfera cerească, efectuează o rotație completă față de o aceeași stea (evident, stea a unei constelații zodiacale), sau de anul tropic : intervalul de timp dintre două treceri consecutive ale centrului Soarelui prin punctul vernal⁷. Aceasta întrucât Nicolae Stoica nu face deosebire între *semnele zodiacale* și *constelațiile zodiacale*, confuzie care reiese mai pregnant în partea ultimă a capitolului III și asupra căreia vom reveni. Dacă cele 12 semne cerești menționate de autor sînt constelațiile zodiacale, atunci anul definit este anul sideral ; dacă sînt semnele zodiacale, atunci este vorba de anul tropic. Înclinăm totuși să credem că sursa folosită de Nicolae Stoica definea anul tropic, mai ales că acesta reprezintă perioada în decursul căreia se produce schimbarea anotimpurilor. fenomen de care autorul se ocupă mai în detaliu. Dealtfel diferența de durată dintre anul tropic (365, 242199 zile) și anul sideral (365,256360 zile) este prea mică pentru a prezenta vreun interes practic pentru cei cărora li se adresează lucrarea cărturarului bănățean.

Se mai definește luna ca interval de timp, cu ajutorul perioadelor de revoluție ale Lunii. Ca și la definirea anului, nu putem preciza dacă luna *periodică* de 27 zile indicată de Nicolae Stoica reprezintă luna siderală : intervalul de timp dintre două treceri consecutive ale Lunii prin dreptul aceleiași stele (27 zile 7 ore 43 minute 11,5 secunde), sau luna tropică : intervalul de timp dintre două treceri succesive ale Lunii la cercul orar al punctului vernal (27 zile 7 ore 43 minute 4,7 secunde).

Definiția lunii sinodice (intervalul de timp scurs între două faze de Lună nouă) este în concordanță cu definiția actuală : intervalul de timp

⁷ Punctul vernal este punctul de intersecție al eclipticii (traectoria aparentă a Soarelui) cu ecuatorul ceresc în care Soarele se găsește la echinoxul de primăvară (în jurul datei de 21 martie).

dintre două faze de același fel ale Lunii. Și durata lunii sinodice indicată de autor : 29 zile 12 ore concordă cu perioada revoluției sinodice a Lunii : 29 zile 12 ore 44 minute 2,9 secunde.

Luna *arătată*, definită de autor ca fiind intervalul de timp dintre momentul cînd secera Lunii este văzută prima dată după conjuncție⁸ și momentul cînd este văzută ultima dată înainte de următoarea conjuncție, este o perioadă folosită prea puțin în astronomie, dar utilizată frecvent de unele popoare—in special de cele musulmane—la măsurarea timpului⁹.

Intervalele de timp definite cu ajutorul mișcării de revoluție a Lunii stau la baza calendarelor lunare¹⁰. Dealtfel numărarea lunilor se crede a fi una dintre cele mai vechi modalități de măsurare a timpului¹¹.

Descrierea lunilor anului este făcută de autor conform succesiunii anotimpurilor : începînd cu primăvara, deci cu luna martie. Este menționat echinoxul de primăvară (9/21 martie) marcat prin intrarea Soarelui în *semnul Berbecului* (și nu în constelația Aries)¹², cel de toamnă, ca și solstițiile de vară și de iarnă. Dacă aci considerațiile de ordin astronomic au fost luate dintr-o sursă probabil germană, în schimb celelalte considerații, mult mai întinse, privind caracteristicile fiecărei luni în parte, din punctul de vedere al vegetației, dar mai ales al fenomenelor climatice, descrise pe larg, aparțin evident lui Nicolae Stoica. De remarcat menționarea unui obicei popular, cu rădăcini foarte vechi, acela de a căuta să prevadă în luna decembrie, după forma măruntaielor de știucă și de porc, cum va fi iarna. Pentru a-i face pe elevi să rețină ușor numărul de zile al fiecărei luni, este amintită și o metodă mnemotehnică simplă folosind încheieturile degetelor mîinii.

2. *Cunoștințe despre sistemul nostru planetar*. Acestea sînt succint prezentate de autor sub forma tabelului care dă distanțele heliocentrice și perioadele de revoluție siderală ale celor șapte planete cunoscute în acea vreme și cele a trei asteroizi (Ceres, Vesta și Juno), precum și distanța geocentrică a Lunii și perioada ei de revoluție (siderală sau tropică ?) în jurul Pămîntului. Tabelul de mai jos prezintă comparativ valorile semiaxelor mari¹³ ale orbitelor planetare, în milioane de kilometri (Nicolae Stoica

⁸ Luna este în conjuncție cu Soarele atunci cînd se găsește în direcția acestuia văzută de pe Pămînt (Lună nouă).

⁹ F. Bruhn, *The First Visibility of the Lunar Crescent*, în: „Vistas in Astronomy”, vol. 21, 1977, p. 331.

¹⁰ G. Stănilă, *Sisteme calendaristice*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1980, pp. 57–60.

¹¹ M. P. Nilsson, *Primitive Time-Reckoning*, Lund Gleerup Press, 1920.

¹² Am menționat anterior faptul că Nicolae Stoica confundă constelațiile zodiacale (12 constelații pe care Soarele le traversează în fiecare an) cu semnele zodiacale (12 zone egale ca întindere ale zodiacului, numărate începînd de la punctul vernal). Datorită fenomenului de precesie generală, punctul vernal se deplasează anual cu 50'', 40 în sens invers mișcării anuale aparente a Soarelui, ceea ce a făcut ca în ultimele două milenii el să retrogradeze pe ecliptică cu circa 28°, trecînd din constelația Aries în Pisces. Astfel semnele zodiacale nu mai corespund astăzi constelațiilor cu același nume. De exemplu, la 21 martie Soarele intră în *semnul Berbecului*, dar ca poziție în raport cu constelațiile se găsește în constelația Peștilor.

¹³ Semiaxa mare a unei orbite eliptice este distanța dintre centrul elipsei și punctul elipsei cel mai îndepărtat de acesta.

a folosit mila germană, egală cu aproximativ 7,24 km), și valorile perioadelor de revoluție siderală (în ani, zile și fracțiuni de zi) ale celor șapte planete și trei asteroizi, așa cum le-a dat autorul și așa cum sînt cunoscute în prezent.

Planeta sau asteroidul	Distanța (mil. km)		Perioada	
	N. Stoica	Val. actuală	N. Stoica	Val. actuală
Uranus	2881,5	2869,6	84 ani 7,67 zile	84 ani 7 zile
Saturn	1440,8	1427,0	29 ani 166,8 zile	29 ani 167 zile
Jupiter	781,9	778,3	11 ani 314,8 zile	11 ani 314,8 zile
Ceres	419,9	414,0	4 ani 221 zile	4 ani 244,7 zile
Juno	398,2	399,5	4 ani 131 zile	4 ani 157,1 zile
Vesta	354,7	353,3	3 ani 224 zile	3 ani 248,4 zile
Marte	231,7	227,94	1 an 321,7 zile	1 an 321,7 zile
Pământul	152,4	149,60	365,25 zile	365,265 zile
Venus	108,6	108,21	224,7 zile	224,7 zile
Mercur	57,92	57,91	87,96 zile	87,97 zile

La alcătuirea tabelului din capitolul III Nicolae Stoica a folosit o sursă recentă pentru vremea sa. Aceasta se vede atît din concordanța satisfăcătoare a valorilor din tabelul de mai sus pentru planetele mari, cît și din discrepanțele existente între valorile date perioadelor celor trei asteroizi — atunci relativ recent descoperiți (Ceres în 1801, Juno în 1804, Vesta în 1807) — și valorile acceptate astăzi. Ne sprijinim în această afirmație și pe faptul că un tratat de astronomie contemporan *Poveștilor moșăști* scris de ilustrul astronom englez sir John Herschel¹⁴ dă pentru semiaxele mari și perioadele orbitale ale asteroizilor Ceres, Vesta și Juno valori extrem de apropiate de cele indicate de Nicolae Stoica. Inexplicabil ne apare însă faptul că Nicolae Stoica a omis din tabelul său asteroidul Pallas, cunoscut și el în acel timp (descoperit în 1802).

În ceea ce privește distanța Lunii de Pământ, valoarea de 51 000 mile (aproximativ 369 000 km) apare destul de eronată în raport cu valoarea cunoscută astăzi (384 000 km, distanță medie). Dacă mila folosită de Nicolae Stoica în cazul Lunii ar fi fost însă mila austriacă (7,5859 km), eroarea ar fi mult mai mică, distanța lunară dată de el fiind atunci de aproximativ 386 000 km. Este totuși mai probabil să fie vorba de mila germană (folosită și în cazul distanțelor planetare), și atunci valoarea menționată de Nicolae Stoica ar corespunde mai bine distanței perigeului orbitei lunare (punctul în care Luna se apropie cel mai mult de Pământ, la 363 300 km).

Referitor tot la planete, autorul amintește și un fenomen destul de rar : trecerea lui Venus peste discul solar (atunci cînd planeta traversează dreapta Pământ-Soare). Se produce o pereche de astfel de treceri la interval de opt ani, apoi trece mai mult de un secol pînă la următoarea pereche. Trecerea la care se referă Nicolae Stoica a avut loc la 3 iunie 1769, iar „franțuzescul astronom din Land” nu este altul decît cunoscutul astro-

¹⁴ John F. W. Herschel, *Traité d'Astronomie* (trad. A. Cournot), Paulin, Paris, 1834, p. 490. Datele pentru planete au drept moment de referință 1 ianuarie 1800, iar cele pentru asteroizi 1 ianuarie 1820.

nom Joseph Jérôme Le François de Lalande, care a pregătit cu grijă observarea rarului fenomen¹⁵.

Deosebit de importantă pentru răspîndirea cunoștințelor de astronomie ne apare această parte a capitolului III. În primul rînd este de remarcă intenția autorului de a-i înarma pe elevi cu noțiuni moderne asupra sistemului heliocentric. De asemenea, trebuie subliniată grija lui Nicolae Stoica de a oferi cititorilor un tablou cît mai complet al sistemului planetar (prin includerea planetei Uranus, care nu se vede cu ochiul liber decît în condiții extrem de favorabile, și a asteroizilor, care sînt invizibili cu ochiul liber) și date cît mai precise despre acesta.

3. *Cunoașterea unor constelații.* Aci autorul are în vedere în primul rînd constelațiile zodiacale: Berbecul (Aries), Taurul (Taurus), Gemenii (Gemini), Racul (Cancer), Leul (Leo), Fecioara (Virgo), Balanța (Libra), Scorpionul (Scorpius), Săgetătorul (Sagittarius), Capricornul (Capricornus), Vărsătorul (Aquarius) și Peștii (Pisces), menționînd numărul de stele al fiecăreia. Probabil că sursa folosită de Nicolae Stoica avea în vedere numărul de stele pînă la limita vizibilității cu ochiul liber, sau cu un instrument mic. În ceea ce privește intrarea Soarelui la datele menționate în constelațiile respective, aci devine sensibilă confuzia pe care o face autorul între constelațiile zodiacale și semnele zodiacale¹⁶. Astfel „Berbecul e din 21 de stele, soarele intră în 9 martie” înseamnă de fapt: constelația Berbecului numără 21 de stele, iar Soarele intră în 9/21 martie în semnul Berbecului.

Numai cu titlu informativ autorul menționează și 23 de constelații aflate deasupra eclipticii (și numele cîtorva: Ursa Major, Ursa Minor, Draco) și 15 constelații aflate dedesubtul eclipticii, vizibile în emisfera noastră (și numele cîtorva: Orion, Cetus, Canis Minor, Canis Major). Conform atlaselor stelare actuale, din părțile noastre sînt vizibile (total sau parțial) 30 de constelații deasupra eclipticii și 18 dedesubtul ei. Dar nu trebuie uitat faptul că actuala împărțire a bolții cerești în constelații a fost stabilită abia la Adunarea generală din 1925 a Uniunii Astronomice Internaționale. Pînă atunci, numărul de constelații putea fi găsit diferit în surse diferite. Evident, Nicolae Stoica indică constelațiile conform sursei folosite.

Și aici merită relevat caracterul didactic al acestei părți a capitolului III. Autorul a sesizat importanța cunoașterii cerului, a denumirilor cîtorva constelații, și în special a cunoașterii constelațiilor zodiacale (și a unor amănunte despre acestea) atît de strîns legate de măsurarea timpului

Concluzii. Am menționat succint în introducerea lucrării de față. situația învățămîntului astronomiei și a răspîndirii cunoștințelor de astronomie la noi, anterior și în vremea scrierii *Poveștilor moșăști*. Reiese caracterul lor sporadic, deși interesul de care s-au bucurat întotdeauna fenomenele cerești din partea poporului nostru este un fapt dovedit de mulțimea însemnărilor și relatărilor atestînd producerea unor atare fenomene

¹⁵ J. J. Le François de Lalande, *Mémoire sur le choix et l'état des lieux où le passage de Vénus du 3 Juin 1769 pourra être observé avec le plus d'avantage; et principalement sur la position géographique, des isles de la mer du sud*, Paris, 1767.

¹⁶ Vezi nota 12.

pe cerul românesc, însemnări și relatări aparținând unor autori din cele mai variate categorii și pături sociale¹⁷. Este deci necesar să subliniem atât importanța capitolului III în cadrul *Poveștilor moșăști*: faptul că s-a considerat necesară includerea unor noțiuni de astronomie (moderne pentru acea vreme) în cadrul unor cunoștințe destinate elevilor școlilor sătești (alături de noțiuni de geografie, etnografie și folclor), cât și însemnătatea existenței acestor pagini de inițiere în știința cerului în contextul situației de atunci a învățămîntului. Putem considera aceste pagini drept prima încercare la români de a preda cunoștințe moderne de astronomie în școlile sătești, cunoștințe destinate elevilor de 13—17 ani, pentru a beneficia de ele și a le răspîndi mai departe.

Scurta lecție de astronomie din *Povești moșăști, scolarilor rumânești* aduce informații noi despre vasta activitate culturală a lui Nicolae Stoica de Hațeg, completînd în același timp tabloul învățămîntului românesc din prima jumătate a veacului trecut. De aceea considerăm oportună — astăzi, la 230 de ani de la nașterea sa — reliefaarea acestui aspect al aportului cărturarului bănățean la răspîndirea unor cunoștințe științifice despre lume, la dezvoltarea învățămîntului și culturii românești, mai ales acum, în contextul apropiatului Congres internațional de istoria științelor, de la București.

---

¹⁷ Vezi: V. Mloc și D. Mloc, *Cronica observațiilor astronomice românești*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1977.

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE S T U D I I D O C U M E N T A R E

1784 : RĂSCOALĂ SAU REVOLUȚIE ?

Apariția în anul 1979 a lucrării academicianului David Prodan, *Răscoala lui Horea*, lucrare în care crudiția largă se împletește cu o fină analiză a faptelor și gândirea istorică profundă, stimulativă, este îmbrăcată într-un frumos veșmînt literar a fost salutată, pe drept cuvînt, ca un eveniment în viața noastră științifică. Revista de specialitate sau de cultură în general au consemnat faptul, apreciind o operă de excepție și un autor de aleasă distincție intelectuală.

În discuția generată de apariția lucrării acad. D. Prodan incitante mi se par reflecțiile lui Alex. Constantinescu, cunoscut istoric al dreptului cu preocupări de istoria filozofiei, cuprinse în eseu: *O revoluție a țărănimii: răscoala lui Horea*, publicat în „Viața Românească”, nr. 10 din 1980. Al. Constantinescu și-a propus — ceea ce este o condiție a demersului științific — clarificarea conceptelor folosite pentru a defini marea ridicare la luptă a iobagilor români din Transilvania de la 1784. El consideră că între *răscoală* sau *revoluție* cel de al doilea concept, cel de revoluție ar acoperi mai exact din punct de vedere științific dimensiunile fenomenului istoric analizat. Acad. D. Prodan în partea finală a lucrării sale, sintetizîndu-și rezultatele multor ani de muncă, a caracterizat ridicarea țărănimii din 1784 drept o răscoală, deși unele particularități ale ei — explicabile prin prisma condițiilor istorice ale vremii — o deosebeau de răscoalele din evul mediu.

Este astăzi bine stabilit faptul că în epoca feudală forma cea mai înaltă de luptă a țărănimii, principala clasă producătoare a societății, era răscoala, moment de mare declanșare a împotrivirii celor înfrățiți cu pămîntul față de pretențiile ce țindeau să devină nelimitate ale stăpînilor feudali.

Diferențe în gradul de exploatare a țărănimii explică de ce mari răscoale țărănești au izbucnit mai devreme în unele țări decît în altele sau în cadrul aceleiași țări, de ce în unele regiuni s-au manifestat în mai mare măsură decît în altele. Cauzei generale — exploatarea țărănimii — i s-au adăugat circumstanțe particulare, de natură să explice izbucnirea într-un anumit moment și într-o anumite regiune a răscoalelor țărănești.

Desfășurate în perioade și condiții istorice diferite, răscoalele țărănești au prezentat, pe lîngă unele trăsături specifice momentului istoric în care ele aveau loc, și unele caracteristici comune.

1. Răsculații cereau să se pună capăt abuzurilor păturilor dominante, să se îmbunătățească situația lor materială, în cele mai multe răscoale pretinzînd revenirea la stările de lucruri de altădată, după ei „bunele vremuri de altădată”.

2. Forța motrice principală în răscoalele țărănești a fost țărănimea. Căpeteniile răsculațiilor au fost în majoritatea cazurilor țărani. Elementele plebeiene de la orașe, lucrătorii de la mine și oare ce au sprijinit pe răsculați și le-au dat uneori conducători.

3. În furia lor deslănțuită împotriva celor ce li asuprau de veacuri, țărani răsculații s-au îndreptat spre orașe, nu numai în dorința de a distruge pe nobilii refugiați aci și puterea politico-administrativă ce rezida în orașe, ci și în speranța de a obține ajutorul păturilor orașenești sărace, precum și mijloacele materiale de natură să le asigure victoria împotriva asupritorilor.

4. O caracteristică a răscoalelor țărănești a fost spontaneitatea în izbucnirea lor, slaba organizare. În condițiile în care trăiau și munceau, țărani nu puteau să ajungă la un grad ridicat de organizare. Acțiunile lor purtau amprenta caracterului local, izolat și de scurtă durată. Fără mișcare și lipsa de organizare au împiedecat canalizarea energiei revoluționare a țărănimii într-un torent unic, au înlesnit claselor exploatare reprimarea răscoalelor țărănești.

5. O latură slabă a răscoalelor țărănești a fost idealizarea de către răsculați a figurii monarhilor, credința lor naivă în bunătatea acestora. La baza acestui „monarhism naiv”, tipic țărănesc, era lipsa de înțelegere de către răsculați a legăturii dintre sistemul economic și cel politic. Lupta țăranilor era îndreptată împotriva dominației economice a stăpînitorilor de pămînt, ea nu era o luptă politică, reprezenta doar indirect o amenințare pentru puterea politică, prin implicațiile pe care le determina lovirea în interesele economice ale feudalității și prin formularea revendicărilor lor generale, a căror acceptare ar fi însemnat schimbarea însăși a orînduirii politice.

În timpul desfășurării răscoalelor, țăranii s-au izbit de adversitatea monarhilor, iluziile lor în bunătatea acestora s-au risipit. Ei au răsfrînt atunci atributele monarhului loial, bun, milostiv, viteaz, asupra conducătorilor ridicați din rîndul lor — în cazul anului 1784 asupra lui Horea, devenit „Crăișorul”. Substituirea de către răsculați a autorității existente cu o alta nouă vădea existența în rîndurile lor a unei idei vagi de suveranitate a poporului.

6. O trăsătură esențială a răscoalelor țărănești o constituie faptul că ele n-au fost încununate de victoria maselor, au cunoscut în cele din urmă înfrîngerea. „Pacifierea” satelor a fost realizată cu toată cruzimea de clasa dominantă; mii de țărani au fost ucîși, trași în țeară, spînzurați, arși pe rug, zdrobiți cu roata. Conducătorii lor au fost supuși unor chinuri îngrozitoare: trupurile lui Horea și Cloșca au fost frînte cu roata.

7. Principală cauză a insuccesului răscoalelor țărănești a constat în faptul că țărănimia nu era purtătoarea unui nou mod de producție, ea nu putca să prezinte interesele ei ca interese ale tuturor membrilor societății.

8. Dezavantajată față de forțele clasei stăpînitoare s-a dovedit țărănimia, atît ca organizare, cît și ca înzestrare cu mijloace de luptă. Pe cînd ea lupta, în majoritatea cazurilor, cu mijloace rudimentare, cu unele agricole, transformate în arme, clasele dominante dispuneau de arme albe și arme de foc și de o tehnică superioară în minuirea armamentului.

Deși soldate în final cu înfrîngeri, răscoalele țărănești au avut o mare însemnătate în mersul înainte al societății. Ele au contribuit la îngrădirea lăcomiei claselor dominante și au subminat relațiile sociale existente. Prin victoriile repurtate de răsculați împotriva stăpînitorilor de pămînt, răscoalele țărănești au dat maselor producătoare conștiința puterii lor unite, a capacității de a înfrînge nobilimea pe calea armelor în mari bătălii.

Răscoalele țărănești au dovedit potențialul revoluționar al țărănimii, merit istoricește — în cadrul unui sistem de alianțe trainice — să pună capăt exploatării.

Unele răscoale țărănești din secolele XIV—XVIII, care au cunoscut o mare desfășurare, pe aproape întreg teritoriul statului în care au izbucnit și în cursul cărora răsculații au revendicat înlăturarea exploatării feudale ca atare, nu numai îngrădirea ei, desființarea privilegiilor nobilimii și împărțirea averilor în mod egal sînt cunoscute sub numele de *războaie țărănești*.

Spre deosebire de *răscoală* și *război țărănesc*, *revoluția* este un proces mult mai complex; ea vizează transformarea radicală a societății. În acest sens obiectivul ei fundamental este cucerirea puterii politice de către clasa purtătoare a progresului social, a unor noi relații de producție. Revoluția se manifestă de obicei pe o treaptă a evoluției istorice superioară celei care generează răscoalele sau războaiele țărănești. Ea joacă rolul de matrice a unor timpuri noi în ce privește natura de clasă a puterii de stat și a raporturilor sociale.

În funcție de contradicțiile pe care le rezolvă, de sarcinile sociale pe care le îndeplinește, de natura relațiilor de producție noi pe care le instaurează și de forțele motrice ce acționează și o înlăptuiesc, revoluția poate fi: burgheză, burghezo-democratică sau socialistă.

Ridicarea iobagilor români din 1784 nu poate fi numită *revoluție*, ea n-a produs o ruptură cu trecutul, n-a transformat radical raporturile sociale. Lupta țăranilor din 1784 a fost o *răscoală*, cu unele elemente noi, determinate de condițiile istorice ale vremii, ce au făcut ca ea să fie mai mult decît răscoalele de tip medieval, într-o oarecare măsură, prin revendicările formulate, mai apropiată de războiul țărănesc.

Răscoala iobagilor români din 1784 arată, pe drept cuvînt, acad. D. Prodan „nu privește înapoi, spre trecut, cum se întîmplă obișnuit în vechile răscoale, ci înainte, spre viitor. Nu ținește spre ameliorarea, ci spre răsturnarea raporturilor feudale”. Și în ce privește pregătirea și organizarea desfășurării ei, răscoala iobagilor români din 1784 a depășit formele de manifestare ale răscoalelor țărănești medievale. Ea a țintit „la ridicarea întregii iobăgîmi”, dar în genere a fost făcută de iobagii români.

Declanșată, ca moment istoric, într-o vreme de închegare a popoarelor în națiuni, răscoala din 1784 a avut pe lîngă aspectul social, antifeudal, caracteristic evului mediu și un aspect național, propriu epocii moderne, reflectînd procesul de formare al conștiinței naționale a poporului român, manifestată în lupta împotriva asupririi și umiliației.

Izbucnită, în timp, după revoluția americană și înainte de revoluția franceză, marea răscoală a iobagilor români din Transilvania a întărit conștiința de sine și a contribuit la unitatea morală și etnică a poporului român din Transilvania, a impus în ochii lumii forța revoluționară a națiunii române, a pregătit viitoarele revoluții și le-a definit programul social și politic.

Rezumînd, găsesc — în consens cu cele afirmate de acad. D. Prodan — că cerințele istorismului, ca principiu de bază în demersul istoriografic, impun păstrarea pentru ridicarea iobagilor români din Transilvania din 1784 a denumirii de răscoală, deși unii istorici din trecut, ca N. Densușianu, Al. Odobescu, I. Lupaș, i-au zis revoluție sau revoluțiune. Și cum „caracterul întru totul țărănesc al răscoalei” — după expresia acad. D. Prodan — a fost personificat de Horea însuși „întru totul țăran”, denumirea răscoalei prin numele eroului martir dă sensul profund al veșnicului omagiu pe care îl datorăm acestuia și jertfei celor mulți, numiți după el, „lumea lui Horea”.

Ștefan Ștefănescu

SESIUNEA ŞTIINŢIFICĂ „PARTIDUL COMUNIST ROMÂN – FORŢA POLITICĂ CONDUCĂTOARE ÎN OPERA DE TRANSFORMARE REVOLUŢIONARĂ A SOCIETĂŢII ÎN ROMÂNIA”

În ziua de 5 mai 1981 a avut loc la Muzeul de Istorie a Partidului Comunist, a mişcării revoluţionare şi democratice din România sesiunea ştiinţifică pe tema „Partidului Comunist Român – forţa politică conducătoare în opera de transformare revoluţionară a societăţii în România”, organizată de Academia Republicii Socialiste România, Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice a Republicii Socialiste România, Academia „Ştefan Gheorghiu” şi Institutul de Studii Istorice şi Social Politice de pe lângă C.C. al P.C.R.

La lucrări au participat tovarăşii: Ilie Verdeţ, Constantin Dăscălescu, Cornelia Filipaş, Leonte Răutu, Aneta Spornic, Mihai Gere, Cornel Onescu, Ilie Rădulescu.

Au luat parte, de asemenea, membri ai C. C. al P.C.R., vechi militanţi ai mişcării muncitoreşti din ţara noastră, activişti de partid, cadre didactice şi cercetători din domeniul ştiinţelor sociale şi politice, studenţi.

Curvntul de deschidere a fost rostit de Ilie Verdeţ, membru al Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R., prim-ministru al guvernului.

În continuare au fost prezentate comunicările: *Partidul Comunist Român – centrul vital al naştinii* de Constantin Dăscălescu, membru al Comitetului Politic Executiv, secretar al C. C. al P.C.R.; *Importanţa istorică a făuririi Partidului Comunist Român pentru dezvoltarea luptei revoluţionare a maselor muncitoare din România* de Ion Popescu—Puţuri, membru al C.C. al P.C.R., directorul Institutului de studii istorice şi social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.; *Abordarea creatoare a problemelor construcţiei socialismului în activitatea Partidului Comunist Român, a secretarului său general, tovarăşul Nicolae Ceauşescu* de Leonte Răutu, membru al Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R., preşedintele Consiliului de conducere şi rectorul Academiei „Ştefan Gheorghiu”; *Unitatea clasei muncitoare, temelia forţei şi dezvoltării societăţii noastre* de Cornel Onescu, membru supleant al Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R., preşedintele Consiliului Central al Uniunii Generale a Sindicatelor; *Concepţia Partidului Comunist Român privind democraţia muncitorească* de Ilie Bologa, membru al C.C. al P.C.R., secretarul Comitetului de partid al Intreprinderii de utilaj chimic „Griviţa Roşie”; *Partidul Comunist Român în sistemul democraţiei socialiste. Concepţia P.C.R. privind participarea maselor la conducerea societăţii* de Tamara Dobrin, membru al C.C. al P.C.R., preşedintele executiv al Consiliului Naţional al Frontului Democraţiei şi Unităţii Socialiste; *Politica Partidului Comunist Român de întărire a unităţii şi frăţiei dintre toţi cetăţenii patriei, fără deosebire de naţionalitate, pe temelia deplinei egalităţi* de Mihai Gere, membru supleant al Comitetului Politic Executiv, şef de secţie la C.C. al P.C.R.; *Făurirea omului nou, cu o înaltă conştiinţă revoluţionară, în lumina concepţiei Partidului Comunist Român privind afirmarea multilaterală a personalităţii umane* de Mihnea Gheorghiu, membru al C.C. al P.C.R., preşedintele Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice; *Concepţia Partidului Comunist Român cu privire la rolul învăţământului în formarea şi perfecţionarea pregătirii cadrelor* de Aneta Spornic, membru al Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R., ministrul educaţiei şi învăţământului; *Concepţia Partidului Comunist Român cu privire la mecanismul economico-financiar, autoconducerea muncitorească şi autogestiunea economică* de Petre Gigea, membru al C.C. al P.C.R., ministrul finanţelor; *Revoluţia ştiinţifică-tehnică şi rolul său în dezvoltarea forţelor de producţie, în progresul continuu al societăţii româneşti* de Gheorghe Mihoc, membru al Consiliului de Stat, preşedintele Academiei Republicii Socialiste România; *Problemele ridicării nivelului de trai, ale realizării unei noi calităţi a vieţii în politica şi activitatea partidului şi statului nostru* de Cornelia Filipaş, membru al Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R., viceprim-ministru al guver-

nului; *Politica internațională a partidului și statului nostru — expresie a aspirațiilor de colaborare, pace și independență ale poporului român* de Gheorghe Dolgu, adjunct al ministrului afacerilor externe.

În încheierea lucrărilor, participanții la sesiune au adoptat următoarea telegramă adresată tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, președintele Republicii Socialiste România :

Participanții la sesiunea științifică omagială, organizată în cinstea celei de a 60-a aniversări a fâuririi Partidului Comunist Român, își îndreaptă, în aceste momente de sărbătoare, gândurile și sentimentele de nețărmurită dragoste și recunoștință față de Dumneavoastră, mult stimată tovarășe Nicolae Ceaușescu, ilustru conducător al Partidului și statului, aducându-vă cu acest prilej jubiliar un cald și vibrant omagiu comunist.

În cadrul sesiunii au fost puse în evidență glorioasele tradiții revoluționare ale clasei noastre muncitoare, ale Partidului Comunist Român — stegarul luptei revoluționare împotriva exploataării și asupririi, pentru eliberarea socială și libertatea națională, conducătorul încercat al poporului în opera de edificare a României socialiste.

Mărețele transformări revoluționare pe care le-a cunoscut societatea noastră în ascensiunea sa socialistă, puternica dezvoltare a economiei naționale, a științei, artei și culturii, creșterea nivelului de trai al poporului, viața democratică a întregii societăți, afirmarea prestigioasă a României pe arena internațională, toate înfăptuirile constructive ale poporului nostru reprezintă cea mai strălucită atestare a justeței politicii Partidului Comunist Român, caracterizată prin aplicarea creatoare a principiilor socialismului științific la condițiile social-istorice din România.

Reunind în rândurile sale peste trei milioane de membri, Partidul Comunist Român reprezintă centrul vital și forța dinamică a societății noastre, îndeplinindu-și cu înaltă răspundere misiunea istorică în conducerea destinului poporului pe drumul societății socialiste multilateral dezvoltate, al înaintării spre comunism. O preocupare constantă manifestă partidul nostru pentru întărirea solidarității internaționaliste cu popoarele țărilor socialiste, cu partidele comuniste și muncitorești, cu toate popoarele și forțele revoluționare angajate împotriva imperialismului, pentru pace și progres social.

Trăim, alături de întregul popor, sentimente de îndreptățită mândrie patriotică, știind că la conducerea partidului și statului vă aflați Dumneavoastră, cel mai de seamă și prețuit fiu al poporului român, revoluționar încercat și patriot înflăcărat, militant de frunte a mișcării comuniste și muncitorești internaționale, personalitate proeminentă a lumii contemporane. Întreaga dezvoltare economică-socială a țării din perioada deschisă de Congresul al IX-lea, continua întărire și afirmare a rolului politic conducător al partidului, avântul pe care l-a cunoscut construcția socialistă în toate domeniile, poartă amprenta personalității, gândirii și activității Dumneavoastră creatoare, profunde și originale. Pentru întregul partid, pentru întregul popor, prodigioasa Dumneavoastră activitate revoluționară, de aproape cinci decenii, reprezintă o pildă vie de cutezanță comunistă de devotament nețărmurită față de popor, de luptă neînfricată pentru triumful socialismului și comunismului, pentru o Românie demnă, liberă, independentă și suverană, stăpână pe destinele sale, într-o lume a păcii, a înțelegerii și colaborării între popoare.

Urmind exemplul Dumneavoastră minunat de muncă și luptă neobosită pentru binele și prosperitatea patriei, pentru fericirea poporului, participanții la sesiunea omagială vă asigură, mult iubite și stimată tovarășe Nicolae Ceaușescu, că nu vor precupeți nici un efort pentru ca, alături de toți oamenii muncii, români, maghiari, germani și de alte naționalități, să-și aducă contribuția la transpunerea în viață a hotărârilor Congresului al XII-lea al Partidului, la înălțarea patriei noastre pe noi culmi ale civilizației socialiste și comuniste.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ DE COMUNICĂRI „CREAREA PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN, ETAPĂ CALITATIV NOUĂ ÎN LUPTA POPORULUI ROMÂN PENTRU LIBERTATE ȘI PROGRES. CONTRIBUȚIA P.C.R. LA DEZVOLTAREA CREA- TOARE A GÎNDIRII SOCIAL-POLITICE ȘI FILOZOFICE”

În zilele de 20—21 aprilie 1981 s-au desfășurat la Facultatea de istorie-filozofie a Universității din București lucrările sesiunii științifice cu tema „Crearea Partidului Comunist Român, etapă calitativ nouă în lupta poporului român pentru libertate și progres. Contribuția P.C.R. la dezvoltarea creatoare a gândirii social-politice și filozofice”.

În ședința plenară după Cuvîntul de deschidere rostit de prof. dr. Ștefan Ștefănescu, decanul facultății de istorie—filozofie au fost prezentate următoarele comunicări: *Crearea Partidului Comunist Român, expresie a maturizării și radicalizării mișcării democratice și muncitorești din România*, de prof. dr. doc. Titu Georgescu, prorector al Universității; *Contribuția creatorilor a P.C.R. la dezvoltarea gândirii filozofice* de prof. dr. Ion Tudosescu; *Politica P.C.R. de dezvoltare și modernizare susținută a economiei naționale — factor hotărîtor al făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate* de prof. dr. Gheorghe Crețoiu; *Strategia P.C.R. în domeniul dezvoltării sociale a țării noastre în etapa actuală* de prof. dr. Ion Drăgan; *Autoconducerea muncitorească în viziunea programatică și practică a Partidului Comunist Român* de conf. dr. Gheorghe Ghimes; *Direcțiile de acțiune și trăsăturile de bază ale politicii P.C.R. de educație a tinerelor generații în etapa făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, de conf. dr. Ioan Cerghi; *Politica P.C.R. de încurajare și sprijinire a studiilor sud-est europene* de Eugen Stănescu, director ad-interim al Institutului de studii sud-est europene.

În continuare, lucrările sesiunii s-au desfășurat în următoarele secții: filozofie, economie politică și sociologie, socialism științific, pedagogie-psihologie, istorie.

Redăm mai jos comunicările susținute la secția de istorie: *Avntul mișcării comuniste internaționale în anii 1919—1921. Contextul internațional al creării Partidului Comunist Român* de conf. dr. Gheorghe Căzan; *Semnificația istorică a Marelui Congres comunist din mai 1921*, de stud. Constanța Catrinescu — anul III (îndrumător științific prof. Gh. I. Ioniță); *Marele Congres din mai 1921 față în față cu poziția reacționară a cuceririlor guvernamentale din România* de prof. dr. Gheorghe I. Ioniță; *Congresul din mai 1921 și problemele organizării tineretului revoluționar din România* de stud. Cătălin Mustașă — anul IV (îndrumător științific prof. Gh. I. Ioniță); *Lupta pentru unitele în mișcarea muncitorească — trăsătură definitorie în activitatea Partidului Comunist Român* de prof. dr. Aron Petric; *Tradițiile internaționaliste ale mișcării muncitorești și democratice, ale Partidului Comunist Român* de conf. dr. Iulian Cârțină; *Din istoria luptei studențimii democratice din Capitală în anii interbelici* de stud. Filip Stanciu — anul IV (îndrumător științific prof. Gh. I. Ioniță); *Pagini importante din lupta studențimii democratice (pînă la 23 August 1944)* de stud. Cristian Căpînaru (îndrumător științific asist. Ion Bălgrădean); *Contribuția tovarășului Nicolae Ceaușescu la mișcarea revoluționară, comunistă din România în anii interbelici*, de stud. Ruxandra Săraru—anul III (îndrumător științific asist. Doina Smărcea); *Din activitatea democratică, antifascistă a oamenilor muncii de alte naționalități, participanți la lupta revoluționară a poporului român în anii interbelici* de stud. Evantia Docu și Ovidiu Bozgan — anul IV (îndrumător științific prof. Gh. I. Ioniță); *Aspecte din activitatea M.A.D.O.S.Z.-ului în perioada august 1944 — mai 1945* de asist. Elisabeta Alecu; *Partidul Comunist Român — inițiatorul și conducătorul operei de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism* de stud. Antonică Mateescu — anul III (îndrumător științific prof. dr. Aron Petric); *România în sistemul relațiilor internaționale în perioada interbelică* de cercet. șt. pr. dr. Ioan Chiper; *Activitatea Partidului Comunist Român pentru apărarea independenței și suveranității naționale a României în perioada interbelică* de stud. Dumitru Tomoni — anul IV (îndrumător științific conf. I. Cârțină); *Politica partidelor clasei muncitoare față de situația internațională a României în anii 1933—1939* de asist. Doina Smărcea; *Contribuții privind activitatea antifascistă desfășurată de Partidul Comunist Român în anii 1935—1937* de asist. dr. Vasile Budriș; *Situația internațională și politică externă a României în dezbaterile Conferinței Naționale a Partidului Comunist Român din octombrie 1945* de cercet. șt. pr. dr. Traian Udrea; *Determinări istorice actuale ale rolului conducător al Partidului Comunist Român* de asist. Gheorghe Pădureț; *România socialistă în contextul internațional actual* de stud. Constanța Sovar — anul III (îndrumător științific conf. dr. Gh. N. Căzan); *Din lupta Partidului Comunist Român de sprijinire a luptei pentru independență a popoarelor din Africa* de lect. dr. Ema Nastovici; *Partidul Comunist în viața social-politică a României în primul deceniu de la întemeiere* de conf. dr. Ioan Scurtu; *Activitatea internațională a U.A.S.C.R. (1957—1981)* de asist. Ion Bălgrădean; *Rolul Carpaților noștri în epoca neolitică* de dr. Eugen Comșa, șef de secție Inst. de arheologie; *Contribuții la problema relațiilor dintre traco-geți și greci* de dr. Alexandra Ștefan cerc. șt. Institutul de Arheologie; *Structuri reale și structuri imaginare ale cetății în epoca marii colonizări grecești* de lect. dr. Zoe Petre; *Noțiunea de străin în cronicile maghiare din secolele XII—XIV. Un nou argument în favoarea tezei continuității* de lect. dr. Stelian Brezeanu; *Un tezur de aspri din veacul XVII, descoperit la Nabant, jud. Tulcea* de lect. dr. Mihai Maxim; *Locul lui Constantin Mavrocordat în istoria românilor din secolul al XVIII-lea* de conf. dr. Matei Vlad; *Începuturile conștiinței istorice românești (secolele XVI—XVIII)* de conf. dr. Vasile Curticăpeanu; *Problema originii dacoromane a poporului nostru în ideologia epocii luminilor* de conf. dr. Florea Stănculescu; *Poziția guvernului rus față de mișcările insurecționale din sud-estul Europei (1821)* de conf. dr. Nicolae Clacăr; *Locul și rolul revoluției din 1821 în istoria poporului român* de lect. dr. Gh. Iscriu; *Opiniile ofițerului frațez Sabatier privind revoluția română de la 1848* de lect. dr. Nicolae Isar; *Influența*

ideilor socialiste în mișcarea studențească din România în secolul al XIX-lea de lect. dr. Maria Totu; Conferințele mișcării muncitorești și socialiste din România, din primul deceniu al secolului al XX-lea, momente importante în cadrul procesului de refacere politică a partidului clasei muncitoare de lect. dr. Ion Șendulescu.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ „60 DE ANI DE LA FĂURIREA PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN” ORGANIZATĂ DE INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

În ziua de 4 mai 1981 s-a desfășurat la București, sub egida Secției de istorie și arheologie a Academiei de științe sociale și politice, Facultății de istorie—filozofie a Universității din București și a Institutului de istorie „N. Iorga” sesiunea științifică consacrată împlinirii a șase decenii de la făurirea Partidului Comunist Român.

După Cuvîntul de deschidere rostit de prof. dr. Ștefan Ștefănescu, președintele Secției de istorie și arheologie a Academiei de Științe Sociale și Politice, directorul Institutului de Istorie „N. Iorga”, au fost prezentate următoarele comunicări: *Mișcarea socialistă, factor de continuitate și unitate în istoria modernă a României* de dr. Alexandru Porțeanu, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”; *Făurirea Partidului Comunist Român și semnificația sa istorică* de Ion Apostol, redactor șef adjunct al „Revistei de Istorie”; *Presa comunistă în România interbelică* de Nicolae Dascălu, cercetător științific la Institutul de istorie „N. Iorga”; *Oameni de știință și învățămint în slujba idealurilor democratice și revoluționare, 1921—1944* de prof. dr. docent Titu Georgescu, membru al Academiei de Științe Sociale și Politice; *Rolul istoric al Partidului Comunist Român în declanșarea insurecției din august 1944* de dr. Vasile Liveanu, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”; *Politica P.C.R. de industrializare a țării* de dr. Ilie Puia, conferențiar la Academia de Studii Economice; *Întîlnire cu partidul*, de prof. dr. docent Tudor Bugnariu, membru al Academiei de științe sociale și politice; *Lupta P.C.R. pentru rezolvarea problemei agrare* de dr. Traian Udrea, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”; *Rolul conducător al P.C.R. în elaborarea și realizarea politicii externe a României socialiste* de dr. docent Alexandru Bolintineanu, consilier la Consiliul Legislativ; *Partidul Comunist Român și mișcarea de femei după 1948* de Venera Teodorescu, cercetător științific principal la Institutul de Istorie „N. Iorga”; *Activitatea P.C.R. pentru făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate* de dr. Gh. I. Ioniță, profesor la Facultatea de istorie—filozofie a Universității București; *P.C.R. și intelectualii (după 23 august 1944)*, de Mihai Rusenescu, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”; *Cercetarea istorice naționalităților conlocuitoare după Congresul IX al P.C.R.*, de dr. Ludovic Demény, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”; *Local Partidului Comunist Român în istoria României* de dr. Ioan Chiper, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”.

În încheierea lucrărilor, prof. dr. Ștefan Ștefănescu a relevat semnificația omagială a manifestării științifice menționate, remarcînd totodată nivelul superior al tratării care a caracterizat lucrările prezentate.

SIMPOZION ȘTIINȚIFIC „160 DE ANI DE LA REVOLUȚIA LUI TUDOR VLADIMIRESCU”

În ziua de 24 aprilie 1981 a avut loc la Slatina o importantă manifestare științifică sub patronajul Comitetului județean P.C.R. Olt și în colaborare cu Societatea de științe istorice din R. S. România, Facultatea de istorie și filozofie a Universității din București, Inspectoratul școlar al județului Olt și Casa Corpului Didactic Olt. Lucrările simpozionului s-au desfășurat în sala de ședințe a Comitetului județean P.C.R. Olt în prezența unui număr public alcătuit din activiști de partid cadre didactice, cercetători științifici, muzeografi, arhiviști, etc. Prezidiul a fost alcătuit din următorii: Constanța Zamfira secretar al Comitetului județean de partid Olt, Valeriu Poteanu, șeful secției de Propagandă al Comitetului județean de partid Olt, dr. Nichita Adămoale, vice-președinte al Societății de științe istorice din R.S.România, lect. univ. Ion Șen-

drulescu, secretar al Societății de științe istorice, prof. I. Pătrașcu, inspector școlar general județean, dr. Dan Berindei, membru în Biroul Consiliului de conducere al Societății de științe istorice, dr. Constantin Șerban și dr. Florin Constantin, cercetători științifici principali la Institutul de istorie „N. Iorga”, prof. dr. Elena Bărbulescu, directoarea Liceului agro-industrial din Scornicești, prof. emerit Dan Popescu, președintele Filialei Societății de științe istorice Lugoj, prof. I. Palașcă președintele Filialei Societății de științe istorice Drobeta Turnu Severin.

Lucrările simpozionului au fost deschise de lect. univ. Ion Șendrulescu care în cuvântul său a evocat puternica personalitate a lui Tudor Vladimirescu conducătorul revoluției române din 1821. În continuare au fost expuse următoarele comunicări: dr. Fl. Constantin, *Cauzele care au generat revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, prof. dr. Nichita Adăniloae, *Caracterul național al Revoluției din 1821*, lect. univ. I. Șendrulescu, *Caracterul popular revoluționar al ctmuirii instaurată de Tudor Vladimirescu în București* dr. Dan Berindei, *Raporturile dintre Tudor Vladimirescu și Eterie*; prof. emerit Dan Popescu, *Ecoul Revoltei din 1821 în Transilvania și Banat* dr. Constantin Șerban, *Ecoul revoluției din 1821 în presa europeană*; N. Chișpurci, directorul Arhivelor Filiala Mehedinți și prof. I. Palașcă, *Documente despre încercări și reușite de eternizare a memoriei lui Tudor Vladimirescu la Mehedinți*; prof. Mihai Gheorghe, directorul Arhivelor Statului Filiala Olt, *Legăturile Revoluției lui Tudor Vladimirescu cu județul Olt în lumina unor documente noi*; prof. Anton Laurențiu, directorul Casei Corpului Didactic Olt, *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu izvor de inspirație pentru literatură și folclor*.

În lucrările prezentate au fost scoase în evidență condițiile social-economice dar și politice din ajunul izbucnirii revoluției române din 1821 care a avut un caracter european, și a marcat începutul unei noi epoci istorice în viața poporului român. Totodată au fost subliniate pe bază de noi documente de arhivă caracterul ei național și popular revoluționar, ecoul pe care l-a cunoscut aceasta în presa vremii de pe continentul european dar și american, în fine legăturile pe care le-a avut conducătorul Adunării Norodului cu mișcarea eteristă. De un interes deosebit au fost materialele documentare recent descoperite care dezvăluie noi date privind acest moment de mare importanță din istoria poporului român. Este vorba de o relatare inedită aparținând pandurului Călugăreanu din Cornățel comuna Poboru care a lăsat niște însemnări pe o culegere de note muzicale (Clementi Sonatinenes pour piano, Leipzig, 1719) din care rezultă că Tudor Vladimirescu care a stat la Slatina între 4 și 10 martie 1821 s-a întâlnit cu haiducul Iancu Jianu în satul Cornățel unde au fost recrutați noi ostași pentru adunarea Norodului, că fostul comandant de panduri s-ar fi întâlnit în Rusia cu Alexandru Ipsilanti șeful Eteriei înainte de 1821 (fapt care trebuie confirmat de noi documente), și că în timpul revoluției din 1821 trupele otomane de intervenție au săvârșit jafuri și distrugerii în regiunile pe unde au trecut. Tot atât de interesante au fost și acele știri relativ la condițiile elaborării proiectului ridicării monumentelor din câmpia Padeșului și la creștia literară din secolul al XIX-lea și din secolul nostru al cărui motiv de inspirație a fost bravul comandant de panduri născut în satul Vladimiri din județul Gorj în urmă cu peste două veacuri.

La reușita acestui simpozion care a fost evocată în cuvântul de închidere al prof. Constanța Zamfira a contribuit colectivul de organizare din care au făcut parte: prof. Gh. Zamfira, directorul Cabinetului județean pentru activitate ideologică și politico-educativă Olt, prof. I. Pătrașcu, inspector școlar general județean Olt, prof. L. Anton, prof. I. Catană și prof. V. Laurențiu inspectori școlari. Cu același prilej participanții la simpozion au vizionat colecțiile muzeului județean de istorie, expoziția avînd ca temă „Revoluția din 1821 în județul Olt” organizată de Arhivele Statului Filiala Olt, precum și un valoros monument istoric din secolul al XVI-lea și anume mînăstrea Clavocioc, care deține și un important fond de carte veche românească din sec. XVII—XIX.

Constantin Șerban

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ „40 DE ANI DE LA STINGEREA DIN VIAȚA A LUI NICOLAE TITULESCU”

La 17 martie 1981, în prezența unui public numeros, alcătuit din cercetători științifici, universitari, diplomați în exercițiu sau în retragere, oameni de litere, jurnaliști și studenți, Asociația de Drept Internațional și Relații Internaționale a ținut să omagieze, printr-o sesiune științifică organizată în colaborare cu Academia de Științe Sociale și Politice din R.S.România, personalitatea lui Nicolae Titulescu, de la a cărei dispariție s-au împlinit patru decenii.

În deschiderea sesiunii științifice, Nicolae Fotino, directorul Asociației și totodată secretar general al Asociației Internaționale de Istorie Contemporană a Europei, a elogiat figura luminoasă a marelui dispărut, înfățișând, din perspectiva revelatorie a zilelor noastre, coordonatele, cu adevărat universale, ale prodigioaselor activități pe care cunoscutul om politic român a desfășurat-o în beneficiul țării sale dar, nu mai puțin, al cauzei păcii și înțelegerii internaționale. Între altele, vorbitorul a zăbovit asupra semnificației deosebite a întrinării, ținând seama de împrejurarea că, încă de la întemeierea sa, Asociația, care își are sediul în chiar fosta reședință a celui care rămâne unul din cei mai străluciți diplomați români ai tuturor timpurilor, consacră partea esențială a eforturilor sale analizei trăsăturilor fundamentale ale politicii Internaționale românești și puternicelor ei tradiții progresiste.

Pe de altă parte, dacă în urmă cu patruzeci de ani, Titulescu, spirit în egală măsură vizionar și realist, avea să se stingă în condițiile atât de tragice ale declanșării celui de al doilea război mondial, acela pe care prevăzându-l încercase prin toate puterile sale de a-l preveni, timpul a validat liniile de forță ale politicii sale, generoase și în același timp clarvăzătoare. În acest sens, comemorarea morții sale devine, prin voia împrejurărilor și simbolic parcă, începutul unui șir de manifestări consacrate împlinirii în 1982, a unui secol de la nașterea omului ale cărui idei se dovedesc astăzi, aproape pînă la detaliu, de o stringentă actualitate.

În continuare, profesorul Grigore Geamănu, ani de-a rîndul titular al catedrei de drept internațional a Facultății din București pe care cu cinste Titulescu însuși a slujit-o la vremea sa, a abordat una din fațetele celei mai pline de strălucire ale activității marelui om de stat român: efortul conștient și metodic de preservare a păcii. Dar cum întreaga activitate politică a celui aniversat poartă, în chip inevitabil, amprenta acestui efort, comunicarea la care ne referim, a avut drept obiect definirea concepției titulesciene asupra păcii. Intitulată semnificativ *Titulescu și dinamica păcii*, comunicarea profesorului Geamănu începe prin a identifica rolul și locul fostului ministru de externe român în cadrul politicii internaționale interbelice.

Sînt reproduse în acest scop opinii dintre cele mai vrednice de crezare aparținînd unor mari personalități ale lumii politice dintre cele două războaie, opinii avînd drept numitor comun afirmarea răspicată a excepționalei puteri de proiecție în viitor, cu care Titulescu era înzestrat.

În sprijinul celor de mai sus, ne permitem a reproduce una din cele mai impresionante declarații ale sale: „Pentru mine — spunea Titulescu — situația opiniilor publice din Occident seamănă ciudat de mult cu un film Kodak deja expus, dar încă nedezvoltat. În ceea ce mă privește, eu vîd de pe acum imaginea. Omul de pe stradă nu o va vedea decît în ziua cînd evenimentele vor permite dezvoltarea filmului. Dar atunci va fi prea tîrziu; războiul va fi inevitabil și omul de pe stradă va trebui să-l facă”.

Apar astfel cît se poate de justificate preocupările sale aproape obsesive de a identifica și traduce în viață o profilaxie a războiului, acest cel mai mare flagel al tuturor timpurilor.

După cum titlul comunicării sale o sugerează, profesorul Geamănu s-a oprit apoi mai cu seamă, asupra idelilor conținute în celebrul discurs rostit de Titulescu în anul 1929 în Reichstag. Se impune atenției, în primul rînd, modernitatea gândirii titulesciene, care în urmă cu peste o jumătate de veac, concepea pacea ca pe o forță vie, ca pe un proces ce se realizează progresiv și se supune acelorași legi ca însăși dinamica mișcării. Este interesant că Titulescu nu acceptă a definiție prin negație, cu alte cuvinte el crede, asemenea nouă astăzi, că „sinonimul păcii nu este lipsa războiului”. Într-o definiție sumară dar clară și elegantă, Titulescu arată că „Pacea înseamnă, înainte de toate, o stare de spirit alcătuită din încredere, din înțelegere reciprocă, din nădejdea în ziua de mîine”.

Perfect conștient de dificultățile imense care stăteau în calea construirii, a „cuceririi” păcii, cum spunea el, Titulescu se arăta totuși încrezător în capacitățile de care dispuneau forțele progresului în vederea realizării scopului propus. În același timp însă, este bine cunoscut faptul că omul de stat român a atras atenția în repetate rînduri asupra daunelor incalculabile pe care le produc slăbiciunea politică, inconștența și conciliatorismul care, departe de a prezerva pacea, pregătesc în realitate condițiile unui nou război. În sfîrșit, din bogăția de idei și sugestii a gândirii politice titulesciene, profesorul Geamănu desprinde și analizează acea convingere nutrită de omul politic român potrivit căreia Societatea Națiunilor era chemată să joace un rol esențial în rezolvarea conflictelor internaționale și în conservarea păcii.

Partea finală a comunicării profesorului Geamănu a fost consacrată ilustrării manierei în care concepția teoretică titulesciană cu privire la construirea păcii se regăsește în fiecare act politic major al fostului ministru de externe român.

În continuare, decanul Facultății de drept din București, profesorul Gheorghe Moca a expus comunicarea *Nicolae Titulescu despre caracterul și însemnătatea dreptului internațional ca drept al păcii și securității statelor*. Situndu-se în prelungirea celei dintîi, această comunicare a oferit o imagine extrem de clară asupra dimensiunilor gândirii juridice titulesciene căci, a ținut să sublinieze profesorul Moca, nu există problemă mai importantă a teoriei și practicii dreptului

internațional de atunci care să nu-și fi găsit o reflectare, o abordare, sub un aspect sau altul, în expunerile oficiale sau comunicările științifice, în studiile și articolele, ori în cuvântările parlamentare ale lui Titulescu. În mod constant, această gândire juridică se caracterizează prin spirit progresist și aderență la idealul democrației internaționale, dovedindu-se în câteva privințe esențiale deasupra nivelului comun al epocii respective. După cum s-a relevat în comunicare, concepția lui Nicolae Titulescu despre dreptul internațional și însemnătatea acestuia ca instrument de acțiune politică are ca premisă viziunea sa, în ansamblu realistă, cu privire la structura relațiilor internaționale, la trăsăturile caracteristice și dinamica acestora în perioada interbelică. Și, a subliniat în continuare profesorul Moca, suveranitatea națională reprezintă pentru Nicolae Titulescu, piatra unghiulară a relațiilor internaționale, prin excelență definite ca raporturi între state independente, avînd ca bază respectul reciproc și deplina egalitate în drepturi, participarea efectivă la rezolvarea problemelor internaționale, la procesul de formare și aplicare a principiilor și normelor dreptului internațional. Apărător consecvent al liberei existențe a statelor naționale, indiferent de forța și mărimea lor, Nicolae Titulescu a respins în mod constant teoriile neștiințifice, și dealtfel foarte primejdioase, care atunci — ca din nefericire și astăzi — tind, în diferite forme, să lipească de consistență ori să nege, pur și simplu, ideea de suveranitate. „În prezent — sublinia Nicolae Titulescu — legea internațională apare pentru toată lumea nu ca o lege de „subordonare” ci ca o lege de „coordonare”, iar situația fiecărui stat în raport cu celelalte state nu este o situație de „dependență” ci o situație de „independență”.

Combătînd susținerile neîntemeiate ale unor teoreticieni ai vremii, juristul și omul politic român s-a pronunțat în favoarea ideii caracterului obligatoriu al normelor dreptului internațional, chemate să reglementeze raporturile dintre state.

În sfîrșit, dar nu în ultimul rînd, este demnă de toată atenția o altă idee scumpă lui Titulescu, asupra căreia, de asemenea, profesorul Moca s-a oprit în interesanta sa comunicare: scoaterea în afara legii a războiului. Reproducem, în acest sens, o celebră formulă a lui Titulescu, în care ușor se poate recunoaște o întrebare de fapt retorică: „Se mai poate oare concepe acea diviziune fundamentală a dreptului internațional în cele două mari ramuri: dreptul păcii și dreptul războiului? Nu trebuie oare revizuite metodele acestei discipline juridice, înlăturînd terminologia absurdă a dreptului războiului, adică a dreptului de exercitare a crimei, prin admiterea unui singur drept: acela al păcii?”

Comunicarea cercetătorului Ion M. Oprea a înfățișat, dintr-o altă perspectivă, fascinantă personalitate a marelui diplomat român. Întemeiată pe documente inedite, această comunicare reproduce, în esență conținutul *Ultimei convorbiri dintre Nicolae Titulescu și Lloyd George*. Pentru început, autorul a evocat împrejurările în care s-a produs, în anul 1936 debarcarea ministrului de externe român, expunînd în continuare reacțiile provocate în lumea politică românească și internațională de acest act nefericit.

În ciuda faptului că Nicolae Titulescu avea să fie astfel privat de orice calitate oficială, prestigiul de care s-a bucurat în continuare printre diferiții oameni politici ai vremii a fost considerabil. Mereu preocupat de viitorul Europei, în care cu îngrijorare încerca să deslușească viitorul României, eminentul om politic a continuat să se considere ca aflîndu-se în serviciul țării sale. Dovadă a acestei preocupări și totodată o problemă elocventă de artă diplomatică și perspicacitate politică rămîne să fie conversația care, la 11 iunie 1937 a purtat-o la Hotelul Ritz din Londra cu fostul premier britanic Lloyd George. Se remarcă în primul rînd temerea lui Titulescu față de posibilitatea declanșării unui război în centrul și sud-estul Europei. Întrebările pe care le adresează interlocutorului său privesc în mod stăruitor o eventuală agresiune a Germaniei naziste împotriva Cehoslovaciei și atitudinea Angliei în acest caz. Este de reținut, de asemenea opinia lui Titulescu potrivit căreia în cazul unei asemenea agresiuni aliatul francez va ezita să-și îndeplinească obligațiile internaționale pe care și le asumase. Cu adevărat frapantă este deosebirea de păreri ale celor doi convorbitori față de posibilitatea unei eventuale apropieri politice sovieto-germane. Într-adevăr, Titulescu a opinat că ea nu este deloc imposibilă.

O altă chestiune, nici ea lipsită de interes, este afirmația lui Titulescu potrivit căreia, în 1921 el trecuse peste opoziția vehementă a Franței în ceea ce privește atitudinea pozitivă a României față de Rusia Sovietică iar mai tîrziu procedase la normalizarea raporturilor cu vecinul răsăritean în scopul preservării intereselor naționale.

Comunicarea istoricului Ion M. Oprea, a adus precizări deosebit de interesante în legătură cu o perioadă, îndeobște mai puțin cunoscută, a vieții și activității lui Nicolae Titulescu și a confirmat, prin informațiile pe care le-a furnizat acea cunoscută exprimare a lui Frangulis care cu temei afirma că asemenea lui Talleyrand, marele diplomat român avea viziunea viitorului.

Ultima intervenție a aparținut scriitorului Iosif Igrișianu, referindu-se de asemenea la perioada de după înlăturarea din guvern a lui Nicolae Titulescu. Autorul care, în calitate de diplomat, a avut privilegiul de a-l fi cunoscut pe Titulescu a prezentat într-o manieră emoționantă un moment necunoscut al activității — evident neoficiale — desfășurate de omul politic român

În anul 1938. Aflat în Franța, Titulescu a fost înștiințat despre o situație care apăruse în timpul desfășurării sesiunii din acel an a Ligii Națiunilor și fără să pregete a găsit posibilitatea, grație imensului prestigiu de care se bucura în acest for internațional, să aducă un serviciu prețios țării sale.

Vedem în aceasta o dovadă în plus a neistovitului patriotism pe care Titulescu a știut întotdeauna să-l armonizeze cu interesele majore ale comunității internaționale.

La capătul acestei succinte relatări ne exprimăm convingerea că sesiunea științifică organizată cu prilejul celor patru decenii ce s-au scurs de la moartea lui Nicolae Titulescu, s-a dovedit a fi la înălțimea împrejurărilor, constituind un omagiu adus memoriei marelui bărbat de stat român.

Alexandru Cernatoni

FAZA REPUBLICANĂ A CELEI DE-A V-A EDIȚII A OLIMPIADEI NAȚIONALE DE ISTORIE

În organizarea Ministerului Educației și Învățământului, C. C. al U.T.C., Inspectoratului școlar al județului Mureș, Comitetului județean Mureș al U.T.C. și Societății de științe istorice din R.S. România, în zilele de 13—18 aprilie a.c. s-a desfășurat la Tg. Mureș, faza pe țară a Olimpiadelor de istorie.

Consecrată în acest an omagierii celei de-a 60-a aniversări a făuririi Partidului Comunist Român, Olimpiada de istorie de la Tg. Mureș s-a înscris — după anterioarele ediții de la Suceava, Alba Iulia, Focșani și Deva — drept un real succes al învățământului istoric din țara noastră.

Comisia Centrală de organizare a Olimpiadelor de la Tg. Mureș a fost alcătuită din: acad. Ștefan Pascu, directorul Institutului de istorie Cluj-Napoca (președinte); prof. univ. dr. Gh. I. Ioniță, Universitatea din București (vicepreședinte); prof. Mărgărit Niculescu, Liceul pedagogic Cîmpulung Muscel (vicepreședinte); prof. Trifon Căraușu, inspector principal de specialitate în M.E.I. (secretar); prof. Ion Truță, inspector școlar, Inspectoratul școlar al județului Alba (secretar). Ca membri ai Comisiei Centrale de organizare au funcționat: prof. univ. dr. Gheorghe Platon, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași; prof. univ. dr. Pompiliu Teodor, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; Conf. univ. dr. Andrei Magyari, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; Ion Șendrulescu, secretar al Societății de științe istorice din R.S. România; Aurel Chertes, inspector școlar la Inspectoratul școlar al județului Mureș; prof. Dumitru Bîrțiac, inspector școlar la Inspectoratul școlar al județului Sălaj; prof. Maria Vasilescu, inspector școlar la Inspectoratul școlar al municipiului București; prof. Alexandrina Popa, Liceul de matematică-fizică „Dimitrie Cantemir” din București; Vasile Păsăilă, reprezentantul C.C. al U.T.C.; Mihai Dabici, reprezentantul C.N.O.P.

Programul Olimpiadelor de la Tîrgu Mureș a început în ziua de 14 aprilie, printr-o festivitate organizată în Aula Liceului „Al. Papiu Ilarian”. Cu această ocazie, prof. Ștefan Bența, inspector școlar general al județului Mureș a salutat călduros pe finaliștii fazelor județene ale concursului prezenti la finala de la Tg. Mureș.

A urmat un simpozion dedicat celei de-a 60-a aniversări a făuririi Partidului Comunist Român în cadrul căruia au luat cuvîntul: Nicolae Vereș, membru al C.C. al P.C.R., prim-secretar al Comitetului județean Mureș al PCR care a prezentat referatul *Județul Mureș pe coordonatele dezvoltării social—economice a patriei*, acad. Ștefan Pascu care a vorbit despre *Învățămintele celui de-al XV-lea Congres mondial al istoricilor* și prof. univ. dr. Gh. I. Ioniță care a conferențiat despre *Semnificația istorică a marelui Congres comunist din mai 1921*. În numele elevilor mureșeni Adrian Marius Husar, elev în clasa a XII-a a Liceului „Al. Papiu Ilarian” a salutat pe participanți, urîndu-le succes la concursul de istorie și o ședere plăcută în frumosul oraș de pe Mureș.

În ziua de 15 aprilie, în localul Liceului „Al. Papiu Ilarian” a fost susținută teza de concurs pentru care Comisia Centrală de organizare a stabilit următoarele subiecte:

- la clasa a IX-a: *Mișcarea de eliberare națională a românilor din teritoriile aflate sub dominația străină în a doua jumătate a secolului al XIX-lea; Semnificația făuririi P.S.D.M.R.;*
- la clasa a X-a: *Marile transformări sociale și politice din țara noastră în anii revoluției democrat-populare (23 August 1944 — 30 decembrie 1947); Semnificația făuririi PCR;*

- la clasa a XI-a: *Factorii de unitate ai dezvoltării istorice a poporului român în evul mediu;*
Personalitatea lui Horea;
- la clasa a XII-a: *Urmările desăvârșirii unității naționale statale a poporului român;*
Semnificația fărâșirii PCR

Pentru participanții la Olimpiadă organizatorii au inițiat un program interesant cultural-educativ. Au fost vizitate în municipiul Tîrgu Mureș: I.P.L. „23 August”, Întreprinderea „Metalotehnica”, „I.M.A.T.E.X”, Biblioteca documentară „Teleki — Bolyai”, Muzeul județean Mureș și Palatul culturii, Arhivele statului, Teatrul Național ș. a.

În ziua de 17 aprilie au fost organizate vizite la obiective economice, istorice și turistice pe trei trasee: I Sighișoara (Întreprinderea de sticlă și faianță, Țesătoria de mătase, Cetatea Muzeu de istorie); II Sovata (Termocentrala Fintînele, Stațiunea Sovata, Întreprinderea balneoclimaterică); III Reghin (Întreprinderea de prelucrare lemnului, Muzeul etnografic—Gurghiu, Parcul dendrologic, Muzeul de vînătoare, Liceul silvic).

Valoarea ridicată a pregătirii elevilor participanți la concurs s-a concretizat în elaborarea unor lucrări scrise de înalt nivel științific, patriotic, revoluționar.

Comisia Centrală de organizare a Olimpiadei a fost pusă, în consecință, în fața necesității de a efectua repetate citiri ale lucrărilor, în vederea departajării celor mai buni participanți și stabilirii premianților.

În urma deliberărilor din Comisia Centrală au fost stabilite și acordate următoarele premii:

CLASA A IX-a: — Premiul I al MEI MIHAI MEIROȘU Liceul industrial din Vălenii de Munte, Jud. Prahova — **Premiul II al MEI GABRIEL MOCANU** Liceul „Nicolae Bălcescu” din Rimnicu Vilcea, Jud. Vilcea — **Premiul CC al UTC IOAN POPESCU** Liceul „Ienăchiță Văcărescu” din Tîrgoviște, Jud. Dimbovița — **Premiul I al Societății de științe istorice din R.S.R. IOANA PRIȘNEALĂ** Liceul industrial din Bolintin Vale, Jud. Giurgiu, — **Premiul III al MEI LAURA BIȘOC** Liceul pedagogic din Botoșani, Jud. Botoșani — **Premiul special al Institutului de istorie „Nicolae Iorga” RUXANDRA MARIN** Liceul „Unirea” din Turnu Măgurele, Jud. Teleorman — **Premiul special al catedrei de istorie de la Universitatea „Babeș-Bolyai” ADRIAN CANACHE** Liceul „Ion Creangă” din București. — **Premiul special al catedrei de Istoria României de la Universitatea din București SIMONA CROITORU** Liceul „C. D. Loga” din Timișoara, jud. Timiș — **Premiul special al revistei „Magazin istoric” GABRIELA NEGREANU** Liceul industrial nr. 1. Tg. Jiu, Jud. Gorj — **Premiul special al Comitetului Județean Mureș al UTC LONE OLTEANU** Liceul Național din Iași, Jud. Iași — **Premiul special al cercului științific studențesc „Nicolae Bălcescu” de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca IOAN RUSU** Liceul industrial nr. 5. din Deva, Jud. Hunedoara — **Mențiune a Societății de științe istorice din R.S.R. MARINELA ȘTEFAN** Liceul industrial din Costești, Jud. Argeș — **Premiul pentru cel mai bun participant la Olimpiadă din județul Mureș MARIUS SUCIU** Liceul de matematică fizică „Bolyai Farkas” Tîrgu Mureș (Jud. Mureș).

Mențiuni — LILIANA CHIRIȚĂ Liceul „Al. I. Cuza” Focșani, Jud. Vrancea. — **GELU JENESCU** Liceul militar „Mihai Viteazul” Alba Iulia, Jud. Alba — **Mariana Tițan** Liceu industrial nr. 1. din Brăila, Jud. Brăila

CLASA A X-a — Premiul I al MEI SORIN MITU Liceul pedagogic din Arad, Jud. Arad — **Premiul II al MEI LIVIA ALECU** Liceul „Ienăchiță Văcărescu” din Tîrgoviște, Jud. Dimbovița — **Premiul CC al UTC ARTEMIZA ANGHEL** Liceul de matematică-fizică „Bogdan Petriceicu Hașdeu” din Buzău, jud. Buzău — **Premiul II al Societății de științe istorice din R. S. România CEZAR SPIRIDON** Liceul „Mihai Eminescu” din Constanța, jud. Constanța — **Premiul III al MEI ALICE MIHAELA MARIN** Liceul „Radu Negru” din Făgăraș, Jud. Brașov — **Premiul special al Institutului de istorie „Nicolae Iorga” RODICA GROZA** Liceul de matematică-fizică Sebeș, Jud. Alba — **Premiul special al Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă CC al PCR MIHAI CĂLINESCU** Liceul militar „Tudor Vladimirescu” din Craiova, Jud. Dolj — **Premiul special al Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă CC al PCR DANIEL CIOROIANU** Liceul industrial „Ecatarina Teodoroiu” din Tîrgu Jiu, Jud. Gorj — **Premiul special al revistei „Magazin istoric” VASILE PETRULEA** Liceul „Ady-Sincai” din Cluj-Napoca, Jud. Cluj. — **Mențiune a Societății de științe istorice din R.S.R. MARINELA PORUMB** Liceul de matematică-fizică din Jibou, Jud. Sălaj. — **Premiul special al catedrei de Istoria României a Universității din București CAMELIA VOICULESCU** Liceul de filologie-istorie din Oradea, Jud. Bihor.

Mențiuni — *GAVRIL FLOREA* Liceul de filologie-istorie din Sfintu Gheorghe, Jud. Covasna — *ELENA NETIAN* Liceul pedagogic din Năsăud, Jud. Blstrîța-Năsăud — *NICOLETA ORAȘANU* Liceul de științe ale naturii din Galați, Jud. Galați — *VALERIA TATU* Liceul „Octavian Goga” din Sibiu, jud. Sibiu — *ADELA ȚIBULCĂ* Liceul „Spiru Haret” din Tulcea, Jud. Tulcea

CLASA A XI-a — Premiul I al *MEI DIANA MARIA PRĂVĂLICI*, Liceul de filologie-istorie „Zoia Kosmodemianskaia” din București. — Premiul II al *MEI DAN HOTAȚIU DUMITRU*, — Liceul de filologie — istorie „Zoia Kosmodemianskaia” din București. — Premiul CC al *UTC LAURA VILAN* Liceul de filologie-istorie „Octavian Goga” din Sibiu, Jud. Sibiu — Premiul III al *MEI DANIELA POPESCU* Liceul pedagogic din Cîmpuung Muscel, Jud. Argeș. — Premiul II al Societății de științe istorice din R. S. România *PREDA IOAN* Liceul industrial din Videle, Jud. Teleorman — Premiul III al Societății de științe istorice din R. S. România *SULTANA PUFLEANU* Liceul pedagogic din Tulcea, Jud. Tulcea — Premiul special al Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă CC al PCR *VALENTINA VASILOIU* Liceul pedagogic din Brașov, Jud. Brașov — Premiul special al revistei „Magazin istoric” *ANCA VILCEANU* Liceul de filologie-istorie din Timișoara, Jud. Timiș — Premiul special al Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca *DANA HONCIUC* Liceul de filologie-istorie „Zoia Kosmodemianskaia” din București. — Premiul special al catedrei de Istoria României a Universității din București *CARMEN VINTU* Liceul „Calistrat Hogaș” din Piatra Neamț, Jud. Neamț — Premiul special al revistei „Magazin istoric” *DANIELA MARCU* Liceul de filologie-istorie din Craiova, Jud. Dolj

Mențiuni — *FERENCZ FARKAS* (Un abonament pe un an la revista „Magazin istoric” Liceul de filologie-istorie din Sfintu Gheorghe, Jud. Covasna — *SILVIA FUDULU* Liceul „Mihai” Eminescu” din Buzău, Jud. Buzău. — *CRISTIAN ISTRATE* Liceul „C. Dobrogeanu-Gherea” din Ploiești, Jud. Prahova — *ADELINA PISLEAGĂ* Liceul pedagogic din Drobeta-Turnu Severin, Jud. Mehedinți — *KLOTILD SZILAGYI* Liceul de filologie-istorie din Satu-Mare, Jud. Satu-Mare — *ANGELICA MIHAELA URSACHE*, Liceul „Mihai Eminescu” din Iași, Jud. Iași — *DORIN ZUGRAVU*, Liceul pedagogic din Suceava, Jud. Suceava

CLASA A XII-a — Premiul I al *MEI ELENA BINUȚ* Liceul de filologie-istorie din Craiova, Jud. Dolj — Premiul II al *MEI CONSTANTIN ȚINȚARU* Liceul „Traian” din Drobeta — Turnu-Severin, Jud. Mehedinți — Premiul CC al *UTC CĂTĂLIN TURLIUC* Liceul „Mihai Eminescu” din Iași, Jud. Iași — Premiul III al *MEI GHEORGHE DIACONESCU*. Liceul pedagogic din Cîmpulung Muscel, Jud. Argeș — Premiul III al Societății de științe istorice din R. S. România *RADU ROGNEAN* Liceul de matematică-fizică din Jibou, Jud. Sălaj — Premiul special al Institutului de științe istorice și social-politice de pe lângă CC al P.C.R. *IOAN BOLOVAN* Liceul pedagogic din Arad, jud. Arad. — Premiul special al Institutului de istorie „Nicolae Iorga” *VIDIU GHITȚA* Liceul de filologie-istorie din Satu Mare, Jud. Satu Mare — Premiul special al catedrei de Istoria României a Universității din București *ADRIANA MORAR* Liceul „Mihai Eminescu” din Buzău, Jud. Buzău — Premiul special pentru cel mai bun participant la Olimpiadă din județul Mureș *MARIUS ADRIAN HUSAR*. Liceul de matematică-fizică „Al Papiu Ilarian” din Tirgu Mureș, Jud. Mureș

Mențiune — *ELENA SIMA* Liceul pedagogic din Odorheiu Secuiesc, Jud. Harghita

Premierea câștigătorilor a fost făcută în sala de festivități a Liceului „Al. Papiu Ilarian”, în prezența Comisiei Centrale de organizare a Olimpiadei și a oficialităților județene.

Festivitatea a reprezentat o strălucită sărbătoare a celor mai tineri istorici, întreaga asistență omagînd totodată, la cotele cele mai înalte, marea aniversare a făturii în urmă cu 60 de ani a Partidului Comunist Român.

În unanimitate a fost adoptat textul unei telegrame adresate conducerii partidului și statului nostru, tovarășului Nicolae Ceaușescu, Secretarul general al partidului, Președintele României Socialiste.

„Întruinți la Tirgu Mureș, în zilele de 13—18 aprilie 1981, la faza pe țară a Olimpiadei naționale școlare de istorie, — se arată în telegramă —, elevii și profesorii participanți își exprimă marea lor bucurie de a putea omagia de aici, în această primăvară însoțită, cea de-a 60-a aniversare a făturii Partidului Comunist Român, adevărată sărbătoare a întregului nostru popor.

Participanții la Olimpiadă au avut fericita posibilitate de a cunoaște, pe aceste străvechi meleaguri mureșene încărcate de istorie, strălucirea muncii și vieții oamenilor de azi — români, maghiari, germani —, participanți activi la marea operă de edificare a societății socialiste multilaterale dezvoltate și înaintării României spre comunism.

Condițiile minunate ce ne-au fost create pentru a ne dovedi temeinicia cunoștințelor în domeniul istoriei patriei și a Partidului Comunist Român constituie încă o dovadă a atenției cu care conducerea partidului și statului nostru, Dumneavoastră, mult stimate și iubite tovarășe secretar general Nicolae Ceaușescu, vă preocupați de creșterea tinerei generații de constructori ai orânduirii socialiste și comuniste pe pământul României.

Încheind faza pe țară a Olimpiadei de istorie cu rezultate foarte bune — ce constituie un înalt omagiu adus de noi trecutului istoric și prezentului revoluționar al poporului nostru — ne angajăm să ducem cu noi, în județele și în școlile în care ne formăm, marile tradiții ale luptei pentru progres social. Noi, elevii și profesorii participanți la Olimpiada de istorie de la Tîrgu Mureș, sîntem pe deplin conștienți de îndatoririle cuprinse în îndemnurile pe care Dumneavoastră, în repetate rînduri le-ați adresat școlii și tineretului de a cinsti trecutul de luptă și jertfe ale înaintașilor care, cu sacrificii și jertfe uriașe, au apărut ființa națională a poporului, au ținut sus steagul luptei pentru libertate și neatrîinare, pentru dreptate națională și socială.

Vom face totul pentru a sădi în conștiința oamenilor sentimentul răspunderii față de moștenirea înaintașilor, hotărîrea nestrămutată de a duce mai departe, în noile condiții istorice, făclia progresului și civilizației pe pământul României.

Exprimîndu-ne încă odată marea satisfacție de a ne fi numărat printre participanții la faza finală a Olimpiadei naționale de istorie de la Tîrgu Mureș și mulțumîndu-vă cu recunoștință pentru condițiile de învățatură și de viață pe care ni le creați cu dragoste părintească, acum, în pragul celei de-a 60-a aniversari a făuririi Partidului Comunist Român, vă rugăm să primiți din partea noastră cele mai respectuoase și mai profunde urări de sănătate, putere de muncă și deplin succes în conducerea destinului partidului și României pe calea larg deschisă spre făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintării spre comunism”.

Astfel s-a încheiat la Tg. Mureș, în primăvara însoțită a acestui an, cea de a V-a ediție a Olimpiadei naționale de istorie, participanții dîndu-și întîlnire pentru la anul viitor într-un alt județ al țării, la o nouă confruntare a celor mai tineri și mai merituoși istorici.

Gheorghe. I. Ioniță

VICTOR AXENCIUC, IOAN TIBERIAN, *Premise economice ale formării statului național unitar român*, Edit. Academiei R. S. România, București, 1979, 333 p.

Apariție relativ recentă, sub egida Academiei „Ștefan Gheorghiu”, lucrarea celor doi autori se semnalează ca o bună realizare științifică. În primul rînd pentru că a încercat și a reușit în mare măsură să realizeze o sinteză a unei evoluții economice pe timp de aproape un secol, reprezentînd delimitarea unor premise ale desăvîrșirii unității naționale. Este remarcabil de asemeni și faptul că autorii se mișcă cu destulă ușurință în toate etapele evoluției amintite, începînd cu deceniile 3—7 ale secolului al XIX-lea.

Lucrarea este deschisă de două capitole introductive (I—II) în care se face un scurt istoric al legăturilor economice românești, precum și o analiză a „factorilor motori” ai unității economice. Prezentată sintetic problematica respectivă — mai logic ni s-ar fi părut inversarea capitolului — asigură o înțelegere corectă a premizelor obiective ale existenței unei unități economice armonioase a celor trei țări române.

Subliniem de asemeni, de la început, înclinația deosebită a autorilor spre o cit mai bună organizare a materialului, singura modalitate de delimitare a faptelor economice complexe care au slujit realizarea idealului național.

În același timp însă, un astfel de mod de tratare ascunde și pericolul unor interpretări sau argumentări, voite sau nu, simplificatoare. Trebuie spus că ele sînt mai frecvente în capitolele care analizează economia României în deceniile 3—9 ale secolului al XIX-lea.

Atragem atenția de asemenea asupra unui aspect al lucrării și anume încercarea de a îmbogăți terminologia legată de analiza evoluției economice. Astfel, în capitolul al III-lea autorii propun conceptul de „organism capitalist al economiei naționale”, detaliat între p. 80—85. Unele afirmații sînt discutabile, dar țin mai mult de detaliu (p. 83—84 și începutul p. 85).

Firește că autorii propunîndu-și o abordare sintetică a acestei etape, bazată pe lucrări socotite de referință, nu și-au propus, în acest mod, să întîrzie în analiza lor asupra

unor probleme controversate. Nu este locul sublinierii pe larg a unor astfel de probleme, dar atragem totuși atenția asupra faptului că în cazul Principatelor române lărgirea, adîncirea pieței lor externe, a fost un fapt și o cauză în același timp, care a contribuit la creșterea producției agricole cu implicații importante asupra relațiilor agrare. În acest timp, piața internă s-a menținut în limite relativ mai mici.

Este un fenomen de altfel normal și caracteristic majorității țărilor est-europene, producătoare de produse agricole. De altfel, autorii înșiși exprimă aceasta, însă nu în capitolul privind deceniile 3—7. Astfel „cererea de mărfuri agricole pe piața europeană a influențat însă puternic producția agricolă a României...” (p. 231), în timp ce „piața internă încă îngustă” (la sfîrșitul secolului al XIX-lea!) (p. 234), nu a permis o dezvoltare a forțelor de producție.

Desigur că problema ca atare poate fi discutată pe larg. Ea nu este nouă. Ne-ar trebui în prealabil, după părerea noastră, studiul despre: evoluția demografică și evoluția prețurilor pentru a vedea, de exemplu, corelația între piața externă (prețurile de după 1829) și creșterea producției agricole.

Capitolul următor, conform unei ordini menținute permanent în lucrare, analizează relațiile economice între România veche și Transilvania, în această perioadă (deceniile 3—7). Această analiză se fondează pe o serioasă documentare de arhivă, demonstrează clar importanța economică a acestor relații.

Unele informații ni se par însă cam neconcludente, dînd naștere la o înțelegere confuză. Astfel „lărgirea tot mai rapidă a pieții interne a țărilor române lasă loc și pentru mărfurile de import...” (p. 87). Mai întîi este bine că autorii au pus pe prim plan piața și influența ei asupra producției interne.

Însă este greu de susținut că lărgirea pieții interne lasă loc pentru importul de mărfuri străine. Asta ar însemna că piața internă românească era asigurată în primul rînd de o industrie românească, căci mărfurile de im-

port aparțin unor ramuri industriale moderne. Dar firește că nu a fost așa, căci piața internă era asigurată de producție meșteșugărească urbană sau de „industria casnică” țărănească. În plus, prezența masivă a produselor de import ca o consecință a dependenței economice față de Turcia, a constituit firește și o creștere a cererii pe piața internă de anumite produse din import, dar și o cauză puternică, care a limitat dezvoltarea forțelor de producție interne. Se știe că, chiar din această cauză, forța economică a unor forme superioare de organizare a producției, de exemplu manufacturile capitaliste ca și elemente mașiniste, a fost slabă.

De asemeni, se pune întrebarea ce sînt „industriile precapitaliste”? Ca formă de organizare a producției, de exemplu, atelierele de cooperatie capitalista simplă au reprezentat (a spus-o Marx) primul stadiu al producției industriale capitaliste. „Precapitalist” s-ar referi atunci la bresle?

Nu punem la îndoială afirmația (p. 88) ca excedentul balanței comerciale a perioadei a fost cheltuit neproductiv. Însă ne-ar fi interesat în mod deosebit argumentarea cantitativă a acestei afirmații, mai ales că autorul afirmă categoric, că se bazează „pe calculele noastre”.

Urmează capitolul V unde autorii analizează economia română în deceniile 7—9, perioadă pe care o văd a fi „demarajul economiei capitaliste”. Acest termen „demaraj” folosit pe larg în literatura economică fiind o variantă a „decolajului” (take off) propus de W. W. Rostow în 1968, trebuie să-și găsească loc în studiile de istorie economică. Rămîne de văzut dacă este corect să se propună „demarajul” pentru deceniile 1860—1880. Noi credem că faptele economice ale acestor decenii sînt suficiente pentru a asigura caracterizarea de ansamblu a unui „demaraj” economic.

Analiza făcută este mult mai corect realizată, în sensul unei nuanțări necesare obiectivității concluziilor, a realismului lor. Fără să revenim cu discuția pe perioada anterioară, ar fi fost bine ca autorii să fi avut în vedere citatul de la p. 146, al lui Lenin, care arăta că piața internă s-a creat „pe seama descompunerii economiei țărănești”, ceea ce implică faptul că în deceniile 3—7 ale secolului al XIX-lea, piața internă nu putea fi largă. S-ar putea pune astfel problema dacă, avînd în vedere că „descompunerea” gospodăriei țărănești încă nu se realizase în această etapă, s-a creat o piață internă suficient de mare pentru a explica creșterea puternică a producției agricole. Astfel că venim din nou, după cum se vede, la rolul pieții externe în acest sens, deși în prealabil oricărei concluzii trebuie, o repetăm, studiul cantitative de evo-

luția prețurilor, a producției agricole, demografice.

Revenind la afirmațiile autorilor, nu este sigur, atît timp cît nu există un studiu serios, bazat pe o analiză cantitativă, că în România starea muncitorului agricol (salarizat, se presupune), ar fi fost mai proastă ca a țaranului dijmas. De asemeni nu se înțelege prea bine ce înseamnă cînd „consumă mai puțin” dar „cumpără mai mult”. Se are în vedere probabil consumul din producția proprie (a gospodăriei țărănești) care scade, prin ruinarea țaranului, prin pierderea unei părți din pămînt etc. fiind nevoit să cumpere mai mult de pe piață. Numai așa este clar că descompunerea gospodăriei țărănești duce la lărgirea pieții interne. Dar, în acest caz, este mai greu de explicat concluzia că pe măsură ce piața internă se dezvoltă, gospodăria țărănească, după reforma de improprietărire, era pusă în contact direct cu această piață, vinde mai puține produse, mai ales că ceva mai jos se spune „participarea producătorilor agricoli — bogați și săraci — la piață devine mai activă”. Or această afirmație este justă, căci, prin adîncirea diferențierii țărănimii (descompunerea economiei țărănești) atît cei înstăriți cît și cei sărăciți dintre țărani, devin participanți activi ai creșterii cererii pe piața internă.

Capitolele VI și VII se ocupă de problema legăturilor economice dintre vechea Românie și Transilvania. Ca și capitolul similar anterior și acestea se caracterizează prin aceea solidă documentare, fapt care a permis autorilor să modifice unele afirmații sau caracterizări din studiile mai vechi.

Și aici se impun unele concluzii mai nuanțate. Astfel nu era necesar, în finalul analizei asupra mărfurilor sosite din Transilvania, să se accentueze în mod special că erau destinate consumului țărănesc, știut fiind că industria transilvăneană nici nu putea să producă decît astfel de mărfuri.

„Exportul” de lînă a reprezentat un element important al comerțului între statul român și Transilvania. Dar, chiar autorii o arată, ea era produsă de ciobanii transilvăneni transhumanți și, semnificativ pentru presupusul „demaraj” industrial în aceste decenii, revenea să fie prelucrată în industria textilă austro-ungară.

Aprecierea cu privire la schimbul comercial cu animale și produse animaliere între statul român și Transilvania trebuie și ea nuanțată. Disponibilul de aceste mărfuri nu poate fi expresia bogăției cantitative și chiar calitativă (?) a șeptelului din România — în treacăt fie spus ponderea acestor mărfuri în exportul României era foarte mică —, ci credem că trebuie pus accent tocmai pe slaba capacitate de prelucrare a industriei româ-

nești. Deci, iată, nici industria pielăriei nu a „demarat” semnificativ.

Punerea în lumină a armoniei economice a întregului teritoriu român este realizată de autori, deși într-un fel indirect, însă foarte bine, atunci când sînt analizate consecințele războiului vama! dintre 1886 și 1891 (capitolul VIII) asupra economiei Transilvaniei.

Una din cele mai bine realizate părți, sub raport științific și a argumentării, o reprezintă capitolele IX și X în care se analizează economia României în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, precum și delimitarea caracteristicilor economiei românești în preajma primului război mondial.

Există în aceste capitole interpretări valoroase a unor fenomene economice cunoscute, dovedind capacitatea deosebită a autorilor de a sesiza mecanismele intime ale existenței economice, calitatea ce nu ar trebui să lipsească oricui abordează astfel de probleme. Ca să dăm numai un exemplu, ni s-a părut foarte corectă legătura dintre criza agrară din anii 1873—1875 și accentuarea dezvoltării industriale a României, precum și apariția unor modificări importante la factorii de decizie în cadrul mării proprietăți (p. 235).

În schimb, nu putem fi de acord că la sfîrșitul secolului al XIX-lea „cîmpul industriei meșteșugărești, al atelierelor de cooperare capitalistă simplă și a manufacturilor (?) își reduce ponderea” (p. 243). Firește că dacă ne referim numai la „manufacturi” sîntem de acord, căci e greu să dai multe exemple de manufacturi în România la începutul secolului al XX-lea. Dar cu reducerea „cîmpului industriei meșteșugărești” care nu poate fi alta decît atelierelor de cooperare capitalistă simplă (decî o repetare pleonastică) nu sîntem de acord. Dacă avem în vedere numai două elemente: numărul de oameni utilizați în acest sector (egal, practic, cu cel al industriei mari) și gradul de acoperire a necesarului de anumite produse fabricate și se susține respingerea afirmației autorilor.

Lipsa și în acest caz a unui studiu aprofundat, bazat pe analiza cantitativă, cu privire la producția meșteșugărească și meșteșugari, la începutul acestui secol este un impediment important pentru o concluzie fermă în acest sens. Dar cei cîțiva indicatori indirecti, din care doi i-am amintit mai sus, ne întăresc convingerea că meseriile și producția meșteșugărească nu au cunoscut limitarea „cîmpului său de activitate”, decît eventual, într-un mod cu totul relativ, în sensul unei anumite concurențe din partea industriei mari începătoare.

De altfel, chiar autorii sînt nevoiți să recunoască acest fapt, cu cîteva fraze mai jos: „Intrucît capacitatea de acoperire a ce-

rerii pieții interne (din nou subliniem nuanțele contradictorii ale unor afirmații anterioare în același sens — n.n.) din partea industriei mecanizate era *mult prea redusă* (subl. n.) diferența era completă de mărfuri importate și de cele meșteșugărești. *Industria mică și mijlocie meșteșugărească îndeplinea „o funcție economică importantă”* (p. 243 subl. n.).

S-ar putea ca această succesiune de afirmații contradictorii, să se datoreze faptului că autorii utilizează o terminologie care s-ar părea că nu are în vedere definiții și un același conținut: ei vorbesc de industrie meșteșugărească, după care adaugă ateliere de cooperare capitalistă simplă, după care meșteșugari, industrie casnică și apoi industrie mică și mijlocie meșteșugărească. Poate din dorința de a nu se repeta, dar există totuși unele deosebiri între acestea, căci pot apare întrebări de genul: meșteșugari sînt alceva decît industria mică meșteșugărească? Industria mică și mijlocie reprezintă în fond ateliere (mai mici, mai mari) ce utilizează mașini? ș.a.m.d. Poate că ar fi trebuit să se utilizeze un singur termen unificator: mica producție de mărfuri.

De asemenea confundă este o frază: „acumularea primitivă și capitalistă care a însoțit industrializarea...” (p. 246). Deși credem că este o simplă eroare de tipar cu privire la acordul gramatical, acumularea primitivă a capitalului nu a însoțit industrializarea, ci în cel mai bun caz a premers-o.

Analiza făcută asupra stadiului atins de economia României în preajma primului război mondial este făcut competent și cu multă corectitudine și ascuțime a punctelor de vedere, scoțînd în relief încă o dată netemeinicia tezei, susținută de unii economiști români care reușiseră să găsească trăsături care făceau ca România să fie o țară imperialistă!

Firește că unele nuanțări se impun în acest capitol, dar ele sînt mult mai puține și poate, în fond, de amănunt. Totuși atragem atenția că accentul oarecum critic al faptului că comerțul exterior al României era „monopolizat de 5 mari puteri europene” (p. 292) nu este justificat, căci condițiile diviziunii internaționale a muncii nu permiteau alte opțiuni, alte direcții de trafic. Din contra, credem că ar fi trebuit subliniat faptul că deși legată strîns de Germania, România a făcut eforturi mari pentru a avea relații comerciale și cu alte state. Așa că ponderea mare (în exportul de cereale) a Belgiei și Olandei în comerțul exterior al României nu înseamnă neapărat o dependență economică a României față de aceste țări.

De asemenea, petrolul românesc a constituit o cauză a luptei nu numai între capitalul german și american, cum lasă să se creadă

autorii (p. 292) acesta caracterizind numai un anumit moment al acestei lupte.

Ultimul capitol analizează legăturile economice ale vechii României cu Transilvania între 1891—1914.

În încheiere, putem concluziona că avem de a face în mod cert cu o valoroasă lucrare, atât prin soliditatea informației (capitolele prind legăturile economice între statul român și Transilvania), cât și prin realizarea unei analize sintetice, cu certe tendințe de teoretizare și utilizare a unor concepte și

termeni noi dar corecți sub raport științific (în celelalte capitole).

Lucrarea devine astfel nu o simplă trecere în revistă a unor fapte economice, ci rodul unui efort evident de meditație și aprofundare asupra fenomenului economic românesc în secolul al XIX-lea. Stilul plăcut, alert, mai ales în capitolele de sinteză asupra economiei României, asigură un nivel de prezentare caracteristic unei lucrări științifice, de înaltă ținută.

Radu Vasile

* * * *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. VI, *Corespondență diplomatică franceză (1856—1859)*, culegerea documentelor, introducere, regeste, note și indice de: Grigore Chiriță, Valentina Costake, Emilia Poștăriță, București, 1980, XLIX + 595 p.

Apariția unui nou volum din seria *Documente privind Unirea Principatelor*, după o lungă pauză, ultimul volum din serie fiind publicat în 1963, reprezintă un important act de cultură. Unirea Principatelor rămâne unul din momentele dominante ale istoriei naționale, momentul în care unitatea statală a națiunii române începe să fie concretizată într-o realitate indestructibilă și ireversibilă. Întregirea fondului documentar existent nu face decât să accentueze capacitatea însăși a cercetătorilor perioadei de a adînci și a înțelege mai temeinic trăsăturile ei, ca și cursul evenimential și problemele ce se puneau cu acuitate românilor într-o etapă decisivă a istoriei lor.

Volumul a rezultat din conlucrarea Direcției Generale a Arhivelor Statului și Institutului de Istorie „N. Iorga”, la realizarea sa contribuind, cu rol decisiv, din partea ultimei instituții Gr. Chiriță, iar din partea celei dintîi, Valentina Costake și Emilia Poștăriță. Respectîndu-se caracteristicile volumelor anterioare în sistematizarea și organizarea volumului, în alcătuirea studiului introductiv — scris competent și echilibrat de Gr. Chiriță —, a regestelor și a indicelui, noua culegere înfățișează într-un tot articulat un număr de 392 de documente inedite din arhivele franceze, întregitoare ale informației privind anii frământați dar plini de biruință din 1856—1859, în care națiunea română s-a găsit implicată într-o luptă grea dar triumfătoare. Documentele sînt grupate în cinci subîmpărțiri: corespondența activului consul al Franței la Iași Victor Place, direct implicat în evenimente, cu Edouard Thouvenel, ambasadorul Franței la Constantinopol, fond grupînd o treime din documentele cuprinse în volum; corespondența consulului general Louis Béclard de la București cu Thouvenel; correspon-

dența lui Place cu ministrul de externe Walewski; cea a lui Béclard cu Walewski și în sfîrșit 100 de documente reprezentînd schimbările epistolare dintre Thouvenel și A. de Lallemand, locțiitorul său la ambasada constantinopolitană, pe de o parte și Walewski, pe de alta. Cronologic, cel dintîi document datează din 15/27 martie 1856, iar cel din urmă din 17/29 noiembrie 1859. Prin însemnătatea lor aceste trei sute și mai bine de documente impun în viitor neapărata lor consultare și utilizare tuturor celor ce se vor apropia în studiile lor de complexa problematică a perioadei Unirii Principatelor.

Victor Place se relevă în corespondența sa, inteligent, bine informat și devotat cauzei Unirii, combătînd prin înseși rapoartele sale acțiunea antiunionistă a caimacamului Balș. Situația internă, persecutarea unioniștilor, suspendarea presei unioniste, imixtiunile caimacamului în mersul justiției și administrației îl preocupă și-i dau prilej unor ample informări a superiorului său de la Constantinopol. Problema elaborării firmanului pentru Adunarea ad hoc îl interesează, de asemenea, pe consulul Franței, care urmărește și denunță cu sagacitate uneltirile Austriei habsburgice și Turciei otomane, caimacamul Balș apărîndu-ne odată mai mult unealta acestora. Neîndolnic, Place era frământat de sosirea și viitoarea activitate a Comisiei europene de informare, implicînd de retragerea trupelor habsburgice — el sesizînd și condamnînd tentativele de prelungire a ocupației Principatelor —, dar în primul rînd de poziția Franței în Principate. El ne apare unionist, dar înainte de toate apărător al intereselor franceze — politice și economice —, iar ca unionist el este activ, direct implicat în evenimente, susținînd dar și sfătuiînd pe fruntașii luptei

pentru Unire în acțiunea lor de rezistență față de Balș.

Boala și moartea caimacamului deschid problema succesiunii sale. Odată mai mult sînt confirmate iluziile nutrite de Place, care, la un moment dat, credea că Vogoridi nu va face jocul puterilor separatiste, iluzii pe care de la început guvernarea moului caimacam avea să i le spulbere. Place critică acum cu asprime atît pe Vogoridi, cît și pe ministrul său de interne Costin Catargiu, inamic înverșunat al unioniștilor. Neagă un amestec direct al său — în scrisoarea din 9/21 mai 1857 —, deși acesta este evident, mai ales din momentul în care listele electorale sînt, după expresia sa, întocmite „în chipul cel mai monstruos” (doc. 38). Pe consul îl preocupă totodată gîndul înlocuirii caimacamului separatist, el denunțînd vehement lui Thouvenel „infamiile” (doc. 45) pe care le constată și neșovăind a indica Imperiul otoman ca stînd în spatele uneltirilor lui Vogoridi. Respingînd din nou învinuirile pe care ambasadorul i le aduce — evident de conclurare prea fățișă cu mișcarea unionistă (doc. 57) — Place ne zugrăvește în corespondența sa tabloul dezolant al falsificării alegerilor din Moldova din vara anului 1857, dar și rezistența națională.

Compromisul de la Osborne și anularea alegerilor falsificate se reflectă în scrisorile consulului Franței de la Iași. Plin de optimism, prezentînd încîntat răsturnarea lucrurilor, este totodată amplu și detaliat informat, rapoartele sale dezbătînd nu numai entuziasm, ci mai ales un complex proces politic intern, la care era martor în bună măsură implicat evenimentelor, deși stăruitor neagă această implicare a sa în tabăra unionistă (doc. 60). Numeroase sînt informațiile asupra lucrărilor și mai ales culiselor Adunării ad hoc. Totodată, documentele îl relevă moderat, îngrijorat de agitația țărănimii și de urmările pe care aceasta le-ar putea avea (mai ales doc. 71 și 73).

Odată cu anul 1858, cînd Adunarea ad hoc a fost dizolvată, scrisorile reflectă ostilitate față de Vogoridi — suspectat a încerca o nouă apropiere față de Austria și Turcia — dar și ezitări față de Grigore Sturdza, Place susținînd în schimb ideea unei candidaturi a lui Petre Mavrogheni (doc. 79). O lună mai tîrziu, îl vedem însă pe consul sugerînd candidatura lui Gr. Sturdza în fruntea unui ipotetic Comitet administrativ (doc. 82), deși Mavrogheni va continua a fi pentru el cel mai potrivit candidat la domnie (doc. 82 și 83), iar Vogoridi și administrația sa ținta repetată a criticilor sale aspre. Rapoartele dezbătute complexitatea situației interne a Moldovei, lupta dintre candidați și susținătorii lor și de asemenea, consulul insistă asupra ipotezei unei insurecții în cazul neîmplinirii dorințelor

naționale, evident și pentru a aduce pe Thouvenel pe poziții mai intransigente de susținere a cauzei Unirii, idee care reapare în extrem de interesanta scrisoare adresată comisarului Talleyrand la 2/14 mai 1858 (anexa doc. 96). Spre vară, apare resemnat cu eventualitate obținerii domniei de către Gr. Sturdza (doc. 98), iar în septembrie îl consideră doar pe Mihail și pe Grigore Sturdza drept „candidați serioși” (doc. 105).

Bun cunoscător al realităților românești, dispozițiile electorale ale Convenției îl decepționează (doc. 100, 102, 105, 106), dar îl satisface vîltoarea preluare a puterii de către cămăcămia de trei, știre care „a izbucnit ca o bombă” și care a răsturnat planurile habsburgice și otomane (doc. 104). Odată cu începutul activității noii cămăcămii, Place este de partea celor doi caimacami progresiști (doc. 110 și 111), pentru ca alegerea ca domn a lui Al. I. Cuza să reprezinte în ochii săi nu numai „o lovitură de trăznet” dată intereselor habsburgice și otomane, dar și „un triumf din cele mai strălucite ale politicii franceze” (doc. 112).

De la București, Louis Bécларd trimite și el rapoarte lui Thouvenel, neîndoielnic inițial mai puțin interesante. În parte, scrisorile sale sînt poate ceva mai terne și deoarece în Țara Românească a anilor 1856—1857 situația n-a prezentat complicațiile din Moldova. De un interes mai accentuat sînt însă rapoartele din 1858. Ele devin mai ample și evantaiul lor tematic este cu mult mai variat, Bécларd referindu-se atît la persoane și candidaturi, cît și la complexe probleme ce se ridicau — de la situația țărănimii și pînă la reorganizarea statală ce se așteaptă. Pe pagini întinse el relatează conversații, fapte și zvonuri (care și ele își au însemnătatea). Nu este un prieten al caimacamului Al. Ghica și pare înclinat spre conservatori, „prieteni ai ordinii” (doc. 151) și ostil radicalilor. Ultimul său raport, publicat în volum, datează din 28 octombrie/9 noiembrie 1858 (doc. 159).

În 1859, cei doi reprezentanți ai Franței de la Iași și București nu raportează numai ambasadei de la Constantinopol, ci și ministrului de externe Walewski. Rapoartele lui Place, destul de disparate, se referă, între altele, la o eventuală batere de monedă națională a Principatelor, la înălțarea la rangul de consul general a consulatului britanic din Iași — evidentă aluzie la o dorită proprie ridicare în grad —, la operațiile recensămîntului, care i se par lui Place că afectau interesele supușilor străini, inclusiv ai celor francezi, la citirea firmanului de investitură și la poziția domnitorului față de opera de reformă și viața politică internă, la problema contractării unui împrumut al Principatelor în Franța. Cel din urmă raport — din 12/24 noiembrie 1859 —,

extrem de favorabil domnitorului, reflectă, evident, apropierea ce se produsese între consulul Franței și Al. I. Cuza.

Rapoartele lui Bécларd sînt de data aceasta de un interes mai accentuat. Ele cuprind numeroase informații asupra vieții politice, consulul general al Franței, evident un liberal moderat sau chiar un conservator moderat, văzînd în noul domnitor atît simbolul realizării Unirii și deci al triumfului francez, cit și pe cel al unei stavile puse în calea „partidului revoluționar”, evident radicalii munteni. Poziția sa proprie îi dictează și atitudinea față de procesul de reformă. În mai multe rapoarte dă detalii importante referitoare la presupusul complot din primăvara 1859 împotriva lui Cuza, el personal înclinînd a crede că este vorba de o înscenare a poliției. Tot în acest grup de documente figurează și un interesant memorandum pe care l-au adresat lui Walewski, V. Alecsandri și Șt. Goleșcu, după recunoașterea dublei alegeri de către cinci dintre puterile gurante, ei exprimîndu-și regretul pentru limitarea acestei decizii doar pe timpul domniei lui Cuza și solicitînd o cit mai grabnică recunoaștere oficială a noii stări de lucruri (doc. 188). Amănunte referitoare la misiunea generalului maghiar Klapka și mai ales la tabăra de la Florești, misiunile externe ale lui Dimitrie Brătianu și Ioan Bălăceanu, merită, de asemenea, a fi semnalate, ca și notele repetat moderatoare ale lui Walewski adresate celor doi consuli din Principate și în special lui Bécларd. Acesta este și el preocupat, ca și Place, de problema împrumutului și de cea a monedei naționale, ca și de cea a situației supușilor străini, desigur în primul rînd francezi. Răspunsurile pe care Walewski le adresează în această privință lui Bécларd merită o specială semnalară (doc. 205—207). Printre ultimele două piese ale acestui lot, relatara primirii beratului de investitură de către Cuza (doc. 208) și instrucțiunile trimise la 31 octombrie/12 noiembrie de Walewski lui Bécларd cerînd temperarea anchetării activității reginului de la Balta Liman (doc. 211), ceea ce marca limitele susținerii de către Franța celui de al doilea Imperiu a luptei pentru înnoire din Principatele Unite.

Ultimul lot de documente reprezintă corespondența întreținută de Thouvenel și Lallemand, însărcinatul său cu afaceri, cu Walewski din vara anului 1858 și pînă în toamna anului 1859. Aceste documente aduc o serie de detalii și precizări privind căimăcămiile de trei, înregistrîndu-se poziții limitative ale diplomaților francezi de la Constantinopol față de majoritatea progresistă a căimăcămiei moldovene, mergînd pînă la acuzații aduse lui Place de a conlucra cu Anastasie Panu și Vasile Sturza, dar ei refuzînd totuși să dea curs

pretențiilor Porții privind o amînară a alegerilor din Moldova. Lallemand nu dă dovadă de prea mult entuziasm nici măcar atunci cînd primește vestea alegerii lui Al. I. Cuza, preocupîndu-l mai ales prudența (doc. 235); Walewski, în schimb, refuzînd să se declare de acord cu Lallemand, consideră alegerea noului domnitor al Moldovei ca perfect legală (doc. 242) și tot el va declara încă la 30 ianuarie/11 februarie 1859 dubla alegere ca necontrazicînd spiritul Convenției (doc. 246); ceva mai tîrziu, tot el va îndemna la concesi Imperiului otoman în problema românească (doc. 251). Urmarea se va traduce și în atitudinea lui Lallemand, care va acționa acum pentru acceptarea faptului împlinit din Principate, deși totodată va preveni pe Walewski asupra „primejdiei” dezvoltării mișcării de eliberare românești; pentru el, de data aceasta, a accepta fără dificultate unirea însemna a evita independența. În primăvara 1859, Lallemand presa pe dregătorii otomani să se resemneze cu faptele împlinite la Iași și București, iar pe noii conducători români să evite noi acțiuni considerate de el intempestive. Îi iritau imixtiunile lui Bulwer, care au provocat tergiversări ale Porții, încelate doar la sfîrșitul verii anului 1859. La începutul verii, Lallemand ajunsese pe poziții ferme în problema Principatelor. Într-o telegramă arăta lui Walewski că în cazul nerecunoașterii lui Cuza, acesta era amenințat să fie „debordat” de „partidul Unirii” (doc. 296). Dar tot el, dînd curs unor aprecieri defavorabile domnitorului făcute de Victor Place — înaintea bunei înțelegeri din toamna anului 1859! — se pronunța pentru grabnica vizită a lui Cuza la Constantinopol în ideea moderării sale (doc. 313). Recunoașterea dublei alegeri domină rapoartele acestui lot de documente din vara și de la începutul toamnei anului 1859. Ultimele piese se referă la reprezentarea de către C. Negri a intereselor ambelor principate și la problema situației străinilor și a jurisdicției consulare în lunile de sfîrșit ale anului 1859.

În ansamblu, volumul de documente franceze a pus în circulația științifică noi și importante documente a căror cunoaștere va contribui la comprehensiunea mai deplină și mai profundă a unei importante perioade a istoriei naționale. Ele sugerează o concluzie de ordin general: Unirea Principatelor apare evident ca rezultatul acțiunii poporului român, deoarece sprijinul extern, chiar și al unei puteri în general favorabile în acele împrejurări față de năzuințele românilor, a fost labil, condiționat și incomplet.

Volumul a fost realizat în bune condiții. Regestele sînt întocmite cu multă acuratețe și cu grija pentru detalii. De asemenea, indicele se dovedește util. Un merit mai constă în respectarea trăsăturilor caracteristice ale seriei. Este însă neîndoielnic că ar fi necesară

cît mai grabnica aparițiile a volumelor IV și V, care așteaptă de două decenii valorificarea și care, la rîndul lor, conțin o bogată și indispensabilă informație istorică.

Două critici se pot face noului volum de izvoare privind Unirea Principatelor. Erorile de tipar se întîlnesc la unele documente într-un mod supărător pentru o ediție de texte de acuratețea celei analizate. De asemenea, cele cinci grupări de documente nu cunosc un numitor *cronologic* comun și între ele există și unele interferențe ce puteau fi evitate. Dar,

neîndoiește *pozițiivul* rămîne coplesitor și el afirmă prestigios pe cei ce au realizat volumul VI din seria *Documente privind Unirea Principatelor*, realizarea impunîndu-se atît prin însemnătatea izvoarelor ce vîd lumina tiparului pentru înțlia oară, cît și prin modalitatea de înfăptuire, la nivelul unei exigențe științifice care-l prezintă ca o lucrare de seamă a specialiștilor români în istorie modernă.

Dan Berindei

Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul „Mihail”, ediție de Zamfira Mihail și Paul Mihail, Edit. Litera, București, 1980, XXXI + 263 p.

Un noroc pe care-l au puțini cercetători în viață a făcut ca una din cele mai importante copii ale cronicii lui Ion Neculce, realizată de Ioasaf Luca, nepotul cronicarului, să ajungă în posesia familiei lui Paul Mihail, unul din cei mai harnici editori de izvoare relative la istoria medievală a Moldovei. Semnalată încă din 1948¹, cronica a rămas inedită pînă în 1980, cînd a văzut lumina tiparului la editura „Litera”, aceasta deoarece nici una din editurile solicitate nu a înțeles importanța manuscrisului.

După cum subliniază Ștefan Ștefănescu în „cuvînt înainte”, „valoarea istorică a informațiilor noi cuprinse în versiunea lui Ioasaf Luca a cronicii lui I. Neculce este în afară de orice îndoială și ea probează că ne aflăm în fața unei descoperiri științifice de mare importanță” (p. VIII).

Nota editorilor aduce numeroase lămuriri cu privire la personalitatea copistului, la valoarea operei sale și la deosebirea dintre manuscrisul „Mihail” și textul cunoscut al cronicii lui I. Neculce.

Se arată că Ioasaf Luca s-a dedicat răspîndirii cronicii unchiului său, pe care a copiat-o de șase ori (p. X); cel mai prețios dintre acestea este manuscrisul „Mihail”, „un monument caligrafic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea”, „un exemplar de lux, destinat probabil curții sau unei biblioteci” (p. XIV). Se descrie apoi manuscrisul și se reproduc însemnările de pe filele sale, ultima fiind din 1933, cînd Paul Mihail a descoperit prețiosul manuscris în casa părinților săi din satul Cornova—Orhei.

Analizînd valoarea operei realizată de Ioasaf Luca, nepotul marelui cronicar, editorii

arată că acesta „are o atitudine conștientă, de istoriograf și nu de simplu copist” (p. XVIII). „Atitudinea lui Ioasaf față de textul pe care-l transcrie are o încărcătură etică și științifică care o diferențiază net de cea a unor interpolatori. Ioasaf Luca este un cărturar foarte ordonat și exact în scrisul său, care, pe un text ce fusese, probabil, reverificat și de Neculce, își propune o redare sobră, fără resentimente, a evenimentelor evocate și o exactitate sporită... Renunțarea la tot ce nu poate fi probat prin dată, nume, loc, la pasajele de învocații patetice, la calificativele generalizatoare privind pe greci, la „bîrfă” în genere, conferă redacțiilor lui Ioasaf trăsături de epocă istoriografică modernă. În ceea ce s-a adăugat e prea puțină „povestire” și ea se referă mai ales la istoria altor țări” (p. XXIV). Editorii promit că vor reveni cu un studiu special asupra importanței excepționale pentru istoriografia românească a etapei „elaboratelor Ioasaf”.

Editorii subliniază că există trei feluri de deosebiri de redacție între cronica lui Neculce editată de acad. Iorgu Iordan după ms. 253 și manuscrisul „Mihail”:

1) unele care pot fi atribuite lui Neculce însuși (greu de depistat cu exactitate);

2) altele (corectări de date, de nume de locuri sau de oameni, de cifre privind efectivele militare etc.) care vor fi fost efectuate atît de Neculce cît și de Ioasaf și

3) cele făcute după 1745, introduse după moartea cronicarului, și care nu puteau fi decît opera lui Ioasaf (p. XVIII).

După cum rezultă din această constatare, este greu de delimitat exact contribuția personală a lui Ioasaf Luca de aceea a lui I. Neculce care și-a revăzut manuscrisul înainte de

¹ Paul, Mihail, *Cronica lui Ioan Neculce în copie din 1781*, Iași, 1948.

a-l încredința familiei sale². Indiferent însă cine va fi fost autorul textelor schimbate sau adăugate, un lucru este sigur: *manuscrisul „Mihail” prezintă mari și importante deosebiri față de cronică lui Neculce cunoscută nouă după ediția I. Iordan*, ceea ce sporește considerabil valoarea manuscrisului publicat de Zamfira și Paul Mihail.

Editorii analizează pe larg deosebirile existente între cele două redacții, încercând să delimiteze ce anume poate fi atribuit lui Neculce (unele expresii polone sau turcești, unele detalii privind reformele lui C. Mavrocordat sau exploatarea fiscală de la mijlocul secolului al XVIII-lea, o reevaluare a amintirilor cronicarului din timpul pribegiei în Rusia etc. — p. XVIII—XX).

Cît privește manuscrisele lui Ioasaf, acestea se caracterizează — pe lângă cele arătate mai sus — prin omisiuni care atenuează unele atacuri, printr-un surplus de informație provenind din completările făcute, prin „aducerea la zi” a informației și prin eliberarea de sub tirania „parti-pris-ului”, datorită, desigur, și trecerii timpului (p. XXI). Parte din aceste calități pot fi însă atribuite și lui I. Neculce.

Ca tehnică de lucru, editorii arată că au comparat atent manuscrisul „Mihail” cu cronică lui Neculce editată de I. Iordan în 1959. Pentru ca diferențele să fie clare și ușor de sesizat, formulările care se găsesc numai în manuscrisul „Mihail” apar cursiv în textul tipărit, în timp ce cuvintele și pasajele care se găsesc numai în ediția Iordan sînt înregistrate în note (p. XVII).

Citînd paralel cele două texte, se pot observa, într-adevăr, numeroase deosebiri atît în prezentarea unor domnii (îndeosebi ale lui Grigore al II-lea Ghica și Constantin Mavrocordat), cit și în judecățile făcute asupra unor boieri (Iordache Cantacuzino, Constantin Costachi etc.), asupra dregătorilor greci în general etc.

² Sintem de acord cu editorii cînd afirmă la p. XXIV că „renunțarea la pasajele în tușă groasă ale ms. 253 poate reflecta și o încercare din partea lui Neculce însuși de echilibrare a relatării care să fie *sine ira et studio*, etapă spre relatarea detașată a evenimentelor”. Revederea manuscrisului cronicii de către însuși I. Neculce, autorul ei, este evidentă din exemplele citate de editori. Pe de altă parte, se admite că și Ioasaf Luca și-a permis o anumită libertate de a reformula unele pasaje sau de a corecta unele date, aceasta poate și din sentimentul „că opera unchiului său este o lucrare de familie”. Delimitarea schimburilor introduse de Ioasaf Luca de acelea ale unchiului său rămîne însă o sarcină de viitor.

Nu este scopul prezentării noastre de a semnala toate aceste deosebiri, lucru făcut deja în mare parte de editorii cronicii. Pentru a sublinia importanța manuscrisului „Mihail”, va trebui să arătăm, totuși, unele deosebiri față de textul cunoscut al cronicii lui I. Neculce. Vom arăta mai întîi că aceste deosebiri sînt mai mici în partea I-a a cronicii (pînă la domnia lui Dimitrie Cantemir) și mult mai bogate începînd cu această domnie.

Ceea ce ni se pare demn de a fi relevat apoi este grija de a preciza cît mai bine unele date, situații și evenimente. Iată cîteva exemple din numeroasele ce se pot da: cînd a venit sultanul la Iași în vremea lui G. Duca, „au descălecat suptu saivan, în cîmpu de la deal de tîrgul boilor” (p. 9); feciorii lui Gavrilică Costache vornicul făceau „beții multe și gilcevi și bătăi... și nebunii” (p. 41) (în cronică lui Neculce se amintește doar de „faptele” lor); Velicico Costin hatmanul „năvălîia în războiu singur cu sulîța a mină” (p. 42); despre mitropolitul Dosoftei se spune că a rămas în Polonia 7 ani „și acolo i s-au tîmplat săvîrșirea vieții sale” (p. 44); la boierii lui C. Duca se adarugă că, după moartea lui Dumitrașco Ceaușul, a fost pus vel logofăt Tudose Dubău (p. r5); despre Antioh Cantemir se precizează că stîga „la divanuri asupra celor vînovați” (p. 66); D. Cantemir și soția sa Casandra au plecat la Țarigrad cu „agărlîcul ce au avut” (p. 74); despre Mazepa se spune că era „hatmanul căzăcescu” (p. 100); despre Carol al XII-lea se arată că a fost „bătut de împăratul Moscului la Poltava” (p. 107); D. Cantemir și-a așezat corturile „unde sînt acum curțile domnești la Frumoasa” (p. 118); Petru cel Mare a trecut Prutul „pe la Zagarance” (p. 126); Toma Cantacuzino a trăit „în tîrgu în Periaslav, în Țara Căzăcescă” (p. 145); la uciderea lui C. Brîncoveanu au fost martori „solii moschi-cești și a Neamțului și a Franțozului, solul Inglezului și a Venețianului și solul Flemengului și al Leahului și al Svedului” (p. 126) etc.

Numeroase alte detalii se referă la: refacerea bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Iași (p. 22), la relațiile de rudenie dintre unii boieri (p. 85), la soarta urmașilor lui Antioh Cantemir (p. 97) etc.

O serie de alte precizări se aduc la localizarea unor așezări: Cehrlîul este „în Țara Căzăcescă” (p. 22); Cernelița este un sat la o distanță de un ceas „de la Horodenca mai sus” (p. 71); mănăstirea Mira „este în țînutul Putnii, la Milcov” (p. 97) etc.

O altă serie de precizări se referă la unii boieri și dregători ai epocii: Savin Zmucilă banul este numit și Stroiciu (p. 148); lui Ilie Țîfescu i se spune și Dabije (p. 51) etc.

În sfîrșit, autorul manuscrisului „Mihail” țîne să explice unii termeni; astfel, rohmîstru este „mai mare pe o sută de oameni de oaste” (p. 41); „benchet” este masă mare etc.

După cum remarcă și editorii (p. XX), în manuscrisul publicat de ei se fac numeroase corectări de cifre reproduse greșit în ms. 253; de pildă, cele 5000 de pungii de bani date de turci lui Ioșif Rakoczi devin în manuscrisul „Mihail” doar 150, așa cum cifra de 4000—5000 de turci prinși la Vozia este redusă la 500—600 etc. Numeroase alte îndreptări de date și denumiri de oameni și locuri sînt semnalate de editori la p. XX—XXI.

Cei preocupați de fiscalitatea epocii vor găsi în manuscrisul „Mihail” numeroase detalii ce lipsesc din cronica cunoscută a lui I. Neculce. De pildă, se spune că, după ce Dumitrașcu Vodă Cantacuzino a scos „hîrtii”, mitropolitul țării s-a dus la domn și i-a reproșat că acestea sînt „sămneli lui Antihrist”, la care domnul, supărîndu-se, „au scos pe mitropolitul Theodosie din casă afară cu nenecinste” (p. 20); despre Grigore II Ghica, în domnia a doua, se precizează că numai în primul an a încasat circumșaritul (p. 203); mai apoi a trebuit să scoată din țară „salahori și cară la Vozia și cai împărătești, în doao rînduri, cite patru sute de cai de s-au trimis la Poartă și s-au rînduit oameni să taie lemnu și să-l scoată să-l ducă la Cartal, pe Dunăre, să facă pod”; tot atunci „leșit-au greli lalovițe și chile de pîne și de orzu în doao-trîi rînduri și le-au dus la vezirul la Cartal și la Hotin țara, și au scos și cinci civerturi întru acel an” (p. 204); în timpul războiului ruso-turc din 1736—1739, „era mare supărare oamenilor că să închisesse drumurile de răul cărașurilor” (p. 221) etc.

Numerose date și precizări noi privesc domnia lui Dimitrie Cantemir: schimbarea unor boieri din divanul domnesc (p. 116), tratatul încheiat cu Petru cel Mare (p. 117); efectivele armatei moldovene la 1711 (p. 117—118), vizita lui Petru cel Mare prin capitala Moldovei (p. 128), banchetul oferit de Petru cel Mare (p. 131), lupta de la Stănilești (p. 134—143) etc.

Alte precizări se referă la domniile lui Mihail Racoviță: luptele cu cătanele austriece (p. 167—168), retrocedarea celor 12 sate din regiunea Greceni (p. 174), arderea curții domnești din Iași (p. 176), boierii fugari din Țara Românească (p. 179) etc.

Foarte interesante sînt și adaosurile făcute în versiunea lui Ioasaf cu privire la ocupația rusească a Moldovei, cînd generalul Münch a pus sub pază pe boieri, slîndu-i, sub amenințări, să primească „ponturile” sale (p. 230—232)³.

După cum subliniază și editorii (p. XXII—XXIII), manuscrisul „Mihail” pre-

zintă o altă versiune (parțială) asupra domniilor lui Grigore II Ghica și Constantin Mavrocordat, renunțîndu-se în general la criticile aduse de Neculce acestor domni.

Astfel, Grigore II Ghica, după ce a învățat „limba moldovenească... s-au îndreptat și le era oamenilor mai lesne la divanuri, la giudecăți” (p. 192); el a avut „multă osteneală și supărare la vremle iuți și cumplite de multe oști ce era impresurată țara de toate părțile”, însă „Dumnezeu i-au agiutat de l-au ferit de nu s-au primejduit și au chivernisit și au apărut țara de robie” (p. 237). Autorul are cuvînte frumoase și despre modul cum a desfășurat Grigore II Ghica „năpăștile hîrtiilor”, explicînd boierilor că „oamenii să roagă lui Dumnezeu să-i izbăvească de năpaste. Decii nu trebuie năpăstuiți” (p. 182). Se aduc apoi o serie de precizări despre vizita domnului pe la mănăstirile moldovene (p. 188), mazierea sa din prima domnie (p. 190), luptele de la Comănești (p. 217) etc.

Cît despre Constantin Mavrocordat, acesta „judeca foarte bine și drept” (p. 193), era „bun, blînd... și pre boieri îi cinștia, iar ciocoii n-au avut trecere în zilele lui” (p. 195) etc. După cum remarcă pe bună dreptate editorii (p. XXII), „atitudinea de evidențiere a calităților lui Const. Mavrocordat reiese mai ales din omisiunile pasajelor care conțin afirmații critice decît din elogi directe”.

În versiunea manuscrisului „Mihail”, reformele lui C. Mavrocordat sînt mult mai bine prezentate. „Schimbarea totală de optică în ceea ce privește domnia întii a lui Const. Mavrocordat și atenuarea multor critici la adresa lui Gr. Ghica vodă se pot datora și lui Ioasaf, ca ecou al constatărilor pe care le făcea generația ridicată în anii 1750—1760 care aprecia rezultatele pozitive ale domniilor succesive ale lui Constantin Mavrocordat și, mai ales, efectele reformelor pe care acesta le întreprinsese” (p. XXIII).

Deosebirea dintre cele două redacții apare și mai evidentă dacă comparăm textul din manuscrisul „Mihail” cu acela al cronicii lui Neculce omis sau schimbat de Ioasaf și trecut în note de editori (p. 191—193), unde se spune, de pildă, despre Grigore Ghica că se „potrivie” unor boieri greci „tirani și curvari” și lui Sandul Șturze „om viclean și închin la inima lui și lacom”, care „pre toți boierii moldoveni îi săracie”. Neculce mai afirmă în versiunea publicată de acad. I. Iordan că Grigore II Ghica a promovat o fiscalitate excesivă, încît „stînsese maziile și țara și mănăstirile de tot... pentru care nu puțin blestem i-au rămas”, că domnul era bețiv, curvar și nedrept la judecățile făcute, că se înconjurase numai de greci, care „mînca lefe tot din visterie”, că dăruia sume mari turcilor veniți în țară „ca

³ Pentru comparație vezi și cele spuse în *Cronica Ghiculeștilor*, București, 1965, p. 477.

să-l laude la Poartă, iar de săracii țărani nu-era milă”.

În cronică lui I. Neculce, ed. Iordan, se mai spune că Grigore II Ghica „făcut-au și acestu obicei de să bată boierii cei mari la talpe, turcește”; în manuscrisul „Mihail” (p. 220) se afirmă însă că domnul „l-au bătut la talpe” numai pe Constantin Balș medelnicerul etc.

Precum se vede, în versiunea publicată de acad. Iorgu Iordan Grigore II Ghica este plin de păcate, pe cînd în manuscrisul „Mihail” are numai calități. O asemenea schimbare de poziție față de Grigore II Ghica este greu explicabilă la același cronicar (respectiv Neculce), indiferent de datele cînd și-a scris și revăzut cronică; ea devine ușor de înțeles dacă considerăm aprecierile pozitive la adresa domnului ca fiind ale lui Ioasaf, care putea gândi altfel despre domn decît o făcuse Neculce la 1743—1745.

Considerăm că — ținînd seama de această schimbare de poziție față de Grigore II Ghica în special — era deosebit de utilă o comparație a textelor schimbate sau adăugate în manuscrisul „Mihail” cu *Cronica Ghiculeștilor*, față de care acesta prezintă unele asemănări pe care nu le putem releva aici ⁴.

Dar nu numai istoria Moldovei apare îmbogățită sau altfel prezentată în manuscrisul publicat de Zamfira și Paul Mihail; din versiunea rămasă de la Ioasaf Luca aflăm multe lucruri noi și despre istoria Rusiei, precum: judecata făcută de Petru cel Mare fiului său Alexei și condamnarea acestuia la moarte (p. 172), uciderea mitropolitului de Rostov (p. 173), alegerea urmașului lui Petru cel Mare (p. 175—176), numirea lui Antonie ca mitropolit de Cernîgov (p. 235) etc. Așa cum remarcă și editorii, este posibil ca unele din aceste știri să fi fost aflate de I. Neculce în timpul șederii sale forțate în Rusia.

Cît privește *limba* utilizată în manuscrisul „Mihail”, editorii arată că — fiind preocupat îndeosebi de „analiza valorii istoriografice” a lucrării — „studiul lingvistic în extenso al textului transmis de Ioasaf va fi publicat într-o revistă de specialitate” (p. XXVI).

Lucrarea se încheie cu un *indice* de nume și unul de locuri. Indicii ar fi fost mai utili dacă autorii s-ar fi străduit să identifice mai bine persoanele și locurile pe care le amintesc. Ne vom mulțumi cu o serie de exemple. La indicele de nume: Ahmet, sultan, este Ahmed la III-lea; Antonie, domnul muntenesc, este

Antonie vodă din Popești (1669—1672); Buțucachi, numit domn al Moldovei, se numea Ianachi Buțucachi; Deporte Nicolai este Nicolae de Porta; nu exista familia Gavrilă (se numea în realitate Costache, dar membrilor ei din sec. XVII II se spunea și Gavrilăști — vezi p. 57) — după Gavrilă Costachi; generalul Heizăr este Heisler; Hrisanthos patriarhul se numea și Notara; boierul „muntenesc” Hrizea este marcele vister Hrizea din Popești; generalul Menlș se numea în realitate Münnich; familia Paladi este trecută de două ori: la Paladie și Păladii; numele corect al generalului Rent este Rönne, așa cum Sinavschii este Sienjowski; Staico paharnic, dușmanul lui C. Brîncoveanu, se numea și Bucșanu sau Merișanu; Șerban logofăt este Greeceanu, așa cum Tluchiul grof este Emerik Thököly, devenit principe al Transilvaniei la 1690, după lupta de la Zărnești; Testabuza se numea Toma Testabuza etc.

Nici indicele de locuri nu este prea corect alcătuit; deși autorii declară la p. 257 că au identificat unele toponime după ediția I. Iordan, o serie de nume au rămas nedeținute: Carloviță (Karlowitz), Chlov (Kiev), Jeravna (Juravna); Liov (Lviv), Petrburg (Leningrad) etc. Trebuia să se arate apoi că mănăstirile Barnovschi, Frumoasa și Golia sînt din Iași, Mavramorul (de fapt Mavromol) din Istanbul (există una cu același nume și la Galați, fost metoh al primei); mănăstirea armenescă este Zamca din Suceava; Pecerka este numele marelui lavre din Kiev, mănăstirea Văcărești este în București, așa cum mănăstirea Sf. Ioan este în Focșani etc.

Sînt și unele nume trecute de cîte două ori: Ardeal și Țara Ungurească, Bender și Tighina, Moreea și Peloponis (Peloponez), deși la p. 235 se spune că Nichifor Sidis era „de la Peloponis, adică de la Morea”. În sfîrșit, cochil vechi nu este un nume de loc; a vinde la cochil vechi însemna vînzare la mezat. Aceste observații măruntе vor trebui avute în vedere la o nouă ediție a cronicii lui Neculce care să includă și versiunea manuscrisului „Mihail”. (O comparație cu indicele *Cronicii Ghiculeștilor* ar fi deosebit de utilă, fiind vorba de aceleași locuri și personaje).

În încheierea acestui prezentări, nu putem să nu subscriem din toată inima la cele spuse de Ștefan Ștefănescu în „cuvîntul înainte” amintit (p. VIII): „Pregătirea de specialitate a editorilor — care ne-au obișnuit cu realizări exemplare ca probitate științifică — alături de valoarea în sine a descoperirii recomandă o operă de restituire de mare însemnătate și onorează numele eelor care l-au consacrat o îndelungată și istovitoare muncă, pe care numai o înaltă conștiință profesională și patriotică o generează și întreține”. La acest cald omagiu adus muncii celor doi editori

⁴ Compară, de pildă, textul lui Ioasaf despre Grigore II Ghica cu caracterizarea făcută aceluiași în *Cronica Ghiculeștilor*, ed. Nestor Camariano — Ariadna Camariano — Cioran, București, 1965, p. 259.

adăugăm dorința și urarea ca istoricii și literații să dispună cât mai curînd de o nouă ediție, *completă*, a cronicii lui Ion Neculce, edițiile care va trebui să includă neapărat și textele

din varianta (manuscrisul) „Mihail”, editat de Zamfira și Paul Mihail.

N. Stoicescu

PETER B. GOLDEN, *Khazar Studies. An Historic-Philosophical Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akademiai Kiadó, Budapest, 1980
Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXXV/1, vol. 1, 291 p.

Lucrarea reprezintă o ediție amplificată a unei teze de doctorat susținute în cadrul Universității Columbia, în 1972. Autorul s-a străduit să integreze majoritatea studiilor mai importante, vechi și noi, privind originea khazarilor, importanța lor istorică și relațiile stabilite de ei cu popoarele, statornice sau nomade, din urlașul spațiului adiacent al Imperiului khazarilor. În speță, cu Bizanțul, cu formațiunile politice slave și cu populațiile nomade turce și mongole, mai cu seamă cu bulgarii și cu ungurii. Acest din urmă aspect justifică tipărirea tezei unui istoric american de către Editura Academiei maghiare.

Uriașa stepă eurasiatică a constituit, din cele mai vechi timpuri și pînă către sfîrșitul evului mediu, domeniul predilect de evoluție a nenumărate populații nomade, a căror origine etnică și structură socială ne sînt încă insuficient cunoscute. Paralel cu mișcările în diferite sensuri ale acestor populații, multă vreme nomade, s-au putut infiripa în anumite epoci strînse legături comerciale între Extremul Orient, Asia centrală și Europa orientală și meridională.

Istoricii antici, începînd cu Herodot, menționează în acest spațiu uriaș mai cu seamă existența unor populații nomade cărora autorul le atribuie — cum este tendința istoriografiei contemporane — o origine iraniană: scitii, sarmații și alanii. Începînd cu mijlocul secolului IV e. n. însă se produc migrațiunile masive de populații altaice, începînd cu hunii, urmași succesiv de akatziri, turci, bulgari sau oiguri (oguri, uturguri, guturguri, onoguri), sabiri, avari, khazari, kök-türci, pece-negî, oguzi, cumani (kipceak, polovți) și, în urma acestora, tătarii mongoli, a căror Hoardă de Aur a dominat întregul spațiu eurasiatic, vreme de aproape trei veacuri.

Stăpînirea mongolă în spațiul cuprins între Nipru și țărmurile mării Caspice a fost precedată — după un intermediu kievian — de stăpînirea khazarilor în același spațiu. Spațiul care a putut varia, dar care, drept coordonate geografice suficient de stabile, a avut, spre

răsărit, munții Urali, spre miazănoapte cursul mijlociu al fluviului Volga, stăpînit multă vreme de bulgari, spre apus o linie elastică situată între Volga și Nipru, în sfîrșit, spre miazăzi, țărmurile Crimei bizantine și văile Caucazului.

Toți cercetătorii¹ insistă asupra caracterului compozit al societății khazare, în structura căreia nomadismul primitiv se prelungea prin creșterea intensivă a vitelor — mai ales a vitelor mari — și se îmbina în unele ținuturi și cu agricultura, încununîndu-se cu o rețea foarte puternică de vaste schimburi comerciale internaționale. Același caracter compozit se întîlnește și în alte aspecte ale societății khazare, caracterizată prin structura ei multinațională, multilingvă și multireligioasă, îngăduind, de pildă, coexistența păgînismului primitiv cu creștinismul, mahomedanismul și, de la convertirea păturii conducătoare a statului khazar la mozaism, cu religia ebraică². Este posibil ca tocmai acest caracter social și cultural atît de compozit, puțin structurat, să explice destrămarea bruscă a Imperiului khazar, care a pierit pe neașteptate, lăsînd însă urme, probabil foarte adînci, în sinul civilizațiilor care i-au urmat în uriașul cuprins al stepei ponto-caspice.

¹ În afara lucrărilor generale, mai vechi, asupra istoricului stepei eurasiatice, datorate lui P. K. Kokovstev, B. Grekow și Iakubovskii René Grousset (*L'Empire des steppes*), autorul folosește unele lucrări mai recente asupra hunilor: *The World of the Huns* (Berkeley, 1972, de Gy László și J. Ottomaenchen-Helfen) și *Hunowie Europejsky Probulgarzy, Chazarowie, Pieczugowie*, cea din urmă contribuție a științei istorice poloneze — datorită unui colectiv alcătuit din K. Dabrowski, T. Nagrodzka-Majchrzky și E. Trijarski — la problematica respectivă, publicată în 1975 la Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

² Lucrarea cea mai recentă asupra acestei probleme este aceea a lui D. N. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, Princeton University Press, 1954. Cf. și M. I. Artamonov, *Istoriia Xazar*, Leningrad, 1962.

Obrșia khazarilor trebuie căutată în Asia centrală. Ascensiunea lor militară, politică și comercială începe pe la mijlocul secolului al VII-lea e. n., în epoca în care Europa centrală și orientală era sub stăpânirea avarilor. Auto-ri, pe baza cercetărilor lingvistice, toponimice și istorice, le atribuie o origine turcă. În speță, khazarii constituie o verigă, interesantă, și încă, în multe privințe, enigmatică, în lanțul marilor năvăliri nomade în uriașa stepă întinsă între Asia și Europa. Dar numeroase elemente ale acestei verigi istorice conferă Imperiului khazar unele caracteristici care-l deosebesc de toate celelalte formațiuni politice făcând parte din acest lanț.

Înainte de khazarilor, hunii, al căror nume pare a fi însemnat *norod*, fiind pus în legătură cu termenul mongol de *kūmūn* = om, bărbat, constituieră un imperiu pur militar, bazat pe supunerea unui mare număr de populații, eterogene, unei structuri militare și politice puternice. În urma cuceririlor succesore care au urmat morții lui Attila, Imperiul hun s-a destrămat foarte repede, începând cu anul 454. Evident, populațiile alogene supuse acestui imperiu și-au recăpătat atunci autonomia, sau au fost supuse altei dominații. Dar ce s-a petrecut cu poporul hunilor? Care a fost soarta rămășițelor poporului care izbutise să constituie unul din cele mai puternice imperii militare ale lumii? În ce ținuturi trebuie să le căutăm urmele? Iată una din marile enigme ale istoriei eurasiatice.

În a doua jumătate a secolului al V-lea e. n., istoricii bizantini, începând cu Priscus Panytes, menționează prezența în stepa eurasiatică a turcilor *oğuri*, care, în anul 463, alcătuiau 30 de triburi. Ceva mai târziu apar în aceeași stepă turcii *noğuri*, al căror stat este menționat între anii 460—576. Cuvântul *türk* însemna *puternic*. Sabirii — al căror nume pare a se regăsi în Siberia — sînt menționați în triunghiul mărginit de munții Caucaz și malurile Donului și Volgăi încă din anul 525. Participind la lungile războaie dintre bizantini și perși, sabirii puteau dispune, după unele izvoare, de 100 000 de ostași. În anul 558, ei au primit însă o lovitură puternică din partea avarilor și importanța lor istorică se stinge. Înfrîngerea sabirilor va prileji în mare măsură ascensiunea khazarilor.

Khazarii apar pe scena istoriei pe la mijlocul secolului al VI-lea și în același context ca și sabirii, adică în acela al războaielor dintre perși și bizantini, fiind atestați documentar de scriitorii ambelor popoare și, ulterior, în cronicile arabe. Este posibil ca prezența lor în spațiul ponto-caspic să se explice prin faptul că ar fi fost aduși din Asia centrală de către hordale războinice ale turcilor kök, ca trupe auxiliare. Dinlop pune însă apariția în istorie a khazarilor în legătură cu migra-

țiunile uigurilor, bazîndu-se mai cu seamă pe izvoare chineze. Prima formație politică a khazarilor și-a stabilit capitala în cetatea Balangar (Belinger), la sudul riului Kama. În anul 630 însă este atestat documentar un hanat al khazarilor la nordul munților Caucaz, într-o epocă în care se produc și migrațiunile bulgarilor în stepa ponto-caspică. În vreme ce unele triburi bulgare își continuă mersul spre apus și apoi spre sud, ajungînd pe cursul inferior al Dunării în anul 679, sub conducerea lui Asparuh (Asperich), khazarii rămășiți în stepa de la nordul Mării Negre au beneficiat de migrațiunea bulgarilor pentru a-și consolida, începînd cu anul 650, un stat puternic, cuprîns inițial între delta Volgăi și văle munților Caucaz.

Stăpînirea khazarilor la nordul Caucazului coincide cu înaintarea trupelor califatului arab în Mesopotamia, Iran și Caucazia. Imperiul khazarilor va dura ceva mai mult de trei veacuri (650—965) și va fi amenințat aproape în permanență de expansionismul arab. Într-adevăr, încă din anii 640—642, arabii izbutiseră să se infiltreze în Transcaucazia și să ajungă chiar la capitala khazarilor, la Balangar, dar sînt înfrinți de khazari și se retrag. Această prîină înfrîngere marchează deci o primă limitare a expansionismului arab în direcția nordului, între marea Caspică și Marea Neagră, spre uriașa stepă eurasiatică. După cum victoriile navale bizantine din 677 și 717—718 vor stăvilii expansionismul califilor spre Anatolia și Europa răsăriteană, victoria de la Poitiers (732) va stăvilii expansionismul lor spre Europa occidentală, în sfîrșit, marea bătălie de la riul Tula (751), cîștigată de Imperiul chinez Tang, va marca limita expansionismului arab spre răsărit, lăsînd totuși Asia centrală sub dominația islamului. Chiar dacă arabii, ulterior, nu vor înceta să se infiltreze în Transcaucazia, faptul că ei au fost înfrinți de khazari, în prima lor încercare năvalnică de a se implanta în stepa eurasiatică, rămîne un fapt istoric care, foarte probabil, a îndreptățit hegemonia khazarilor în zona ponto-caspică, pentru 3 veacuri.

Numeroasele informații provenind de la istoricii bizantini confirmă strînsele legături politice, diplomatice, militare, economice și chiar dinastice care, încă de pe vremea războaielor cu perșii, s-au stabilit și au dălnuit între khazari și Bizanț. Încă din anul 626, khaganul khazar Ziebil, în urma unei întrevederi, la Tbilisi, cu bazileul Heraclius, îi pune la dispoziție acestuia 40.000 de ostași pentru campania bizantină în Armenia împotriva perșilor. Împăratul Justinian II Rhynotmetul (*cel cu nasul tăiat*), silit de uzurparea lui Leontius să fugă din Bizanț în anul 695, și refugiat în cetatea bizantină Cherson, ajunge prin anii 702 sau 703 la curtea khaganului khazar, la Itil, și se căsătoriește cu sora khaganu-

lui, soră care, după revenirea pe tron a lui Justinian, cu sprijinul hanului bulgar Terbel, deveni bazilisa Theodora în anul 711. Preziunea khazarilor pare a fi determinat, de altfel, migrațiunea anumitor triburi bulgare de pe Volga spre Balcani, în ultimul sfert al veacului al VII-lea. În anul 732, fiul bazileului Leon al III-lea, Constantin (viitorul împărat Constantin V Copronimul, 740—775) se căsătorii, și el, cu o principesă khazară, și anume cu fiica khaganului Ciçak. Constantin V a putut astfel să-și coordoneze politica militară în Anatolia și Armenia împotriva arabilor cu aceea a khazarilor, mai cu seamă în campania mixtă din anul 764. Fiul lui Constantin V și al principesei khazare, Leon al IV-lea (775—780), a fost cunoscut sub numele de Leon Khazarul, și a beneficiat și el de sprijinul khazarilor în campaniile sale din Anatolia. În anul 833, khaganul khazar a solicitat bazileului Theophil concursul unor tehnicieni bizantini pentru edificarea unei cetăți la cotul Donului, pentru protecția marelui drum comercial care unea China și Asia centrală cu Europa răsăriteană. Bazileul a trimis atunci o echipă de arhitecți și de tehnicieni, condusă de protospătarul Petronas, care i-a ajutat pe khazari să construiască puternica cetate Serkel, numită de ruși Bielaia Veja, cetatea albă³. E foarte probabil ca alți tehnicieni bizantini să fi contribuit la edificarea cetății comerciale Matarka, pe ruinele fostei colonii grecești Phanagoria, în peninsula Taman, în fața peninsulei Crimeea. Toate aceste procedee, puțin folosite de Bizanț pentru alți barbari, par a dovedi o strînsă concurență diplomatică între cele două împărății, pîndite de dușmani comuni și avînd interesele politice, militare și comerciale convergente.

În același context se pot încadra și veleitățile bizantine de evanghelizare a khazarilor. Sub succesorul lui Theophil, Mihail al III-lea (842—867), împărăteasa-mamă, regenta Theodora, a patronat o politică activă de evanghelizare a numeroase popoare încă păgîne, mai cu seamă a bulgarilor, a moravilor și a khazarilor. În anul 851, o misiune bizantină condusă de călugărul Constantin (cunoscut ulterior sub numele de Chiril sub care va ajunge celebru) și numărînd printre membrii ei, foarte probabil, și pe fratele lui Chiril, pe Metodiu, a sosit în împărăția khazarilor și a desfășurat o îndelungată activitate de evanghelizare, pînă în anul 863, cînd, ținîndu-se seama, probabil, de rezultatele mediocre ob-

ținute, cei doi frați au fost trimiși la curtea principelui Moraviei Mari, Rostislav, care solicitase Bizanțului un sprijin împotriva expansionismului german și catolic patronat de Împăratul Ludovic Germanicul. Se știe ce rezultate extraordinare și durabile a avut această misiune a lui Metodiu și Chiril pentru întreaga lume slavă.

Politica de evanghelizare a khazarilor pare a fi continuat sub domnia bazileului Leon al VI-lea Înțeleptul (886—912), cînd a funcționat un episcopat bizantin la Matarka în vederea acestel acțiuni misionare.

În cunoscuta vjată a sfîntului Chiril se menționează discuțiile teologice purtate de acesta, la curtea khaganului khazar, cu mai mulți rabini primiți la această curte mai de mult. Puținele documente pe care le avem despre istoria khazarilor, și anume izvoarele arabe, bizantine și iudaice — de altfel puțin concordante între ele — indică o triplă și concurentă acțiune misionară exercitată asupra khazarilor de către reprezentanți ai celor trei religii universale din acea vreme și din acel spațiu: creștinismul bizantin, islamismul și mozaismul. Mai dinamic, mai prozelitar și mai recent, islamul pare a fi pătruns cel dintîi în societatea khazară, operînd numeroase convertiri, încă de la sfîrșitul secolului al VII-lea; pentru ca, într-a doua jumătate a secolului următor, să se răspîndească mai adînc. Mozaismul a fost predicat khazarilor mai cu seamă începînd cu anul 767 de către Isaac Sangari; și cronicarul arab Mas'udi afirmă că, sub domnia califului Harun ar-Rașid (786—809), khaganul khazarilor și întreaga pătură conducătoare a khazarilor ar fi trecut la mozaism⁴.

⁴ În această privință dăinuiește o controversă celebră între savanți. Se știe, anume, că un cunoscut poct evreu din Toledo, Iuda Halevi (1085—1140), într-un dialog filosofic intitulat „Scrisori către khazari”, pomenește de o corespondență foarte activă purtată între medicul, savantul și omul de stat evreu Hasdai-ibn-Saprut, (915—970) medicul curant și sftetnicul foarte influent al califului din Córdoba, Abd ar-Rahman al III-lea (912—961), și un khagan khazar; Iuda Halevi scrie că, în urma acestei corespondențe, „khaganul Bulan și aproape patru mii de nobili khazari” au îmbrățișat legea mozaică. S-a observat însă o evidentă eroare de cronologie, intrucit, după unele documente, khaganul menționat de Iuda Halevi, Bulan, a stăpînit în secolul al VIII-lea. Toleranța relativă de care a dat dovadă constant statul khazar în privința religiei pare a explica afluența constantă în acest stat a misionarilor aparținînd mai multor religii. Se mai poate explica afluența misio-

³ Trebuie observat că un calificativ similar: *el Baidă*, cetatea albă este numele dat de arabi cetății Sarkel, în vreme ce capitala Itil, reședința de vară a khaganilor, purta și numele turc de Sarigcear, sau Sarigcin (Cetatea galbenă).

Convertirea la mozaism a khazarilor — cel puțin a păturii lor conducătoare — este prea categoric atestată de izvoare eterogene pentru a fi contestată în lipsa unor documente contrarii⁵. Cu toate acestea, alte documente atestă că în secolul al X-lea, în ansamblul societății khazare, numărul musulmanilor și cel al creștinilor ar fi fost superior celor al mozaicilor. Convertirea khaganilor și a păturii conducătoare khazare la iudaism s-ar putea eventual explica printr-un calcul politic făcut de aceștia, și anume reticența de a accepta o religie oficială profesată de unul din cele două imperii de la sud, cel bizantin și cel arab, de teama ca un asemenea act fidelist să nu implice — cum era foarte probabil — o influență politică mai întâi, apoi o hegemonie a aceleia dintre aceste două împărății care va fi reușit să-și impună credința religioasă oficială statului și societății khazarilor⁶.

Cu toate acestea, dacă a existat un asemenea calcul politic, el s-a dovedit eronat. Se poate, într-adevăr, presupune că o altă opțiune religioasă ar fi asigurat statului khazar, în secolul al X-lea, când a fost atacat și destrămat de slavii de la Kiev, alianța și protecția eficientă a acelei împărății a cărei credință ar fi fost receptată de monarhia khazară. Bizanțul, sub domnia viteazului Nicefor Focas (963—969), și apoi sub domniile lui Ioan I Tzimiskés (969—976) și Vasile al II-lea Bulgarohtonul (976—1025), era suficient de puternic pentru a asigura protecția unui stat khazar convertit la creștinism. Oricât de

narilor evrei, mai cu seamă a rabinilor (pe care am văzut că i-a întilnit sf. Chiril la curtea khaganului khazar), prin exodul determinat de persecuțiile endemice inițiate în Imperiul bizantin (de pildă, în anul 598, sub domnia lui Mauriciu (582—602); la sfârșitul secolului al VIII-lea, în cadrul reacțiunii oficiale față de tendințele iconoclaste ale împăraților isaurieni, tendințe favorizate de religia mozaică fundamental iconoclastă; în sfârșit, sub lunga domnie a împăratului roman Lecapen (919—944).

⁵ De pildă, vestita scrisoare prin care un khagan care ar fi luat numele biblic de Iosif îi descrie rabinului Șisdai starea înfloritoare a mozaismului khazar, în anul 948, a fost considerată ca apocrifă, mai ales în urma cercetărilor lui Marquart (*Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903; cf. René Grousset, *L'Empire des steppes*, Payot, Paris, 1939, p. 236—237) care a dat-o, în orice caz, din secolul al XI-lea.

⁶ Se știe că așa s-au petrecut lucrurile, cel puțin o bună bucată de vreme, după convertirea altor popoare migratoare: bulgarii, cehii, moravii, croații, srbii și, mai ales, ungurii.

șubred ar fi fost califatul abasid la mijlocul secolului al X-lea, e totuși probabil că ar fi jucat solidaritatea islamică în sprijinul unui stat khazar convertit oficial la islamism. De altfel, sint unele indicii după care, urmînd o tendință constantă încă de pe vremea califului Harun ar-Rașid, în jurul anului 765 — deci în momentul de maximă tensiune dintre khazari și ruși — un khagan ar fi trecut la islamism. Alte izvoare arabe atestă însă o politică de represalii practice de khazari, și anume dărîmarea unor minarete la știrea demolării unor sinagogi pe teritoriul de sub dominația califilor. Ce este cert este că la ceasul de maximă primejdie, imperiul khazarilor n-a fost ajutat de nici una din împărățiile de la granițele sudice ale acestui stat.

*

Deși practicau o economie și o viață socială mixtă, nomadă primăvara și vara și sedentară în celelalte anotimpuri, khazarii, stăpînind un spațiu geografic brădat de fluviul largi și situat într-o poziție cît se poate de prielnică marelui comerț dintre Extremul Orient, Asia centrală și Europa, au putut beneficia de pe urma marelui comerț internațional din secolele VII — X. Capitala lor principală, Itil, pe cursul inferior al Volgăi, aproape de Marea Caspică, a fost, multă vreme, unul din cele mai mari antrepozite de mărfuri din întreaga lume. Dezvoltarea imperiului khazar se datorește mai cu seamă înfloririi comerțului, și aceeași cauză explică, foarte probabil, suplețea politicii acestui stat și toleranța în toate domeniile de care au dat dovadă constantă stăpînitorii khazari, atît față de statele și religiile vecine, cît și față de popoarele supuse lor.

Cu toate acestea, destrămarea statului khazarilor s-a produs foarte repede⁷, pe la mijlocul secolului al X-lea, tocmai din cauza popoarelor alogene supuse lor, popoare care și-au căutat — sau au fost silite să accepte — alte obediențe.

Cronica atribuită multă vreme călugărului Nestor, și cunoscută azi mai ales sub numele de *Poviest vremennich let*, constituie, împreună cu cronicile bizantine și arabe, un izvor documentar esențial asupra istoriei khazarilor, mai ales în secolul destrămării imperiului khazar. În capitolul XII al acestei cronici se menționează pentru întia oară prezența khazarilor „în pădurea de lingă munții Niprului”, ceea ce

⁷ Destrămarea imperiului khazar a urmat precedentul dezintegrării tuturor statelor întemeiate de nomazi migratori, refractari sedentarizării integrale și unei instituționalizări corecte a puterii de stat: hunii, avarii, mongolii etc. De notat lipsa unor scrieri khazare.

înseamnă o nouă expansiune a khazarilor dincolo de habitatul lor primitiv, între Marea Caspică și Don. Pe Nipru, khazarii au venit în contact cu tribul slav al polianilor, cărora le-au impus să dea, ca tribut, „de fiecare fum cite o spadă”, înțelepții bătrâni ai khazarilor mirându-se de calitatea superioară a săbiilor polianilor, cu două tășuri, și prevestind cit de subredă va fi vasalizarea unor ascmenea meșteșugari pricepuți. În momentul în care au sosit, pe Nipru în jos, varegii veniți „de dincolo de mare” — la anul 6367 (859 e.n.), menționat de cronică la cap. XIV — în timp ce noii veniți primesc tribut de la ciuzi, sloveni, meri, vesi și krivici, khazarilor le plăteau tribut polianii, severianii și viatnicii, „de fiecare fum cite o blană de hermină”. Conflictul între noii veniți și khazari a început foarte curând. Anume, cnejii Askold și Dir, așezați la Kiev de către Rurik, care stăpinea la Novgorod, au trecut Niprul și i-au silit pe poliani să le plătească tribut lor. Askold și Dir vor fi însă uciși de cneazul Oleg „Înțeleptul”, „ca nefăcînd parte din vreo familie de cneji”. Cu acest prilej, în anul 6392 (884 e. n), Oleg îi sili pe poliani, și în anu următor și pe severiani, să nu mai plătească tribut khazarilor, ci lui. Nouă conjunctură politică stabilită în spațiul dintre Nipru și Marea Caspică, prezența varegilor și, probabil, și a pecenegilor, au determinat, consideră autorul, migrarea spre gurile Dunării a celor șapte triburi ale ungurilor⁸, care pînă atunci nomadizau între Don și Nipru, cu formație clientelară împărăției khazare. Siliți să părăsească ținutul Lebediei de năvălirea pecenegilor, ungurii — sub conducerea unei tinere căpetenii, Arpad, confirmate, foarte probabil, de khaganul khazarilor — s-au hotărît să treacă dincolo de Nipru, prin fața Kievului, spre sud-vest, probabil sub presiunea pecenegilor care nomadizau prădînd între Don și cursul inferior al Dunării (cap. XIX)⁹. Totuși, conflictul cu khazarii, deși va rămîne în stare latentă, nu

⁸ *Poviest* narcează pe scurt, după ce m se știe, exodul ungurilor „spre munții ceiinalți”, unde s-au luptat „cu Volochii și cu Slavii care trăiau acolo” (cap. XIX). Autorul folosește în acest context lucrarea recentă a lui István Dienes, *The Hungarians cross the Carpathians*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1972, care prezintă o versiune deosebită privind mai ales itinerariul celor șapte triburi și ostilitățile întâlnite pe parcurs. De notat că inițial ungurii au intrat în sistemul de alianțe specific khazarilor și l-au ajutat pe împăratul Leon VI Înțeleptul în campania acestuia împotriva bulgarilor.

⁹ Autorul se întreabă dacă cetatea Sarkel nu a fost edificată împotriva ungurilor. Migrațiunea spre vest a pecenegilor s-a datorat mișcării spre vest, din ținuturile lacu-

s-a produs atunci; probabil fiindcă varegii au încercat să atace Bizanțul și apoi, după ce au ajuns la un *modus vivendi* cu bizantinii și au încheiat cu ei un tratat de comerț și de bună vecinătate, în anul 6115 (907), varegii și khazarii au avut un dușman comun și deosebit de activ, mai cu seamă începînd cu anul 6423 (915) și anume pe pecenegi. Profesorul Golden menționează totuși mai multe expediții întreprinse de ruși — după întregirea sub stăpînirea lor a numeroase triburi slave — în regiunea dintre Nipru și Marea Caspică, mai întîi în anul 910 și apoi în 943—944, probabil după reînnoirea tratatului ruso-bizantin, și în contextul unei alianțe încheiate de ruși cu pecenegii (Cf. *Poviest*, cap. XXVII, unde în continuare se menționează faptul că „mulți varegi și khazari erau creștini”).

Marea încercare de forțe dintre ruși și khazari a avut loc sub domnia viteazului cneaz Sviatoslav (961—972), înainte de marea expediție a acestui cneaz spre Dunăre împotriva Imperiului bizantin, pe vremea domniei lui Ioan Tzimiskés (campania de la Silistra). Anul expediției rușilor împotriva khazarilor este cel dat de *Poviest*: 6473 (965), dată confirmată și de alte izvoare și ca atare acceptată de profesorul Golden. Sviatoslav a pornit spre sud-est și a pretins să sustragă khazarilor suzeranitatea asupra tribului viaticilor, care plăteau khaganului „cite un șiling de plug” (*Poviest*, cap. XXXI), consemnare deosebit de semnificativă, indicînd o mutație a asietei fiscale a sistemului khazar, cu trecerea de la tributul în natură (spade, blănuri de hermină), la tributul în numerar, și de la asietea „fumului” la asietea „plugului”, învederînd progresele tehnicii și utilajului agricol în steпа pontică. Conflictul de suzeranitate asupra triburilor slave dintre Nipru și Don s-a soldat în favoarea lui Sviatoslav, care i-a înfrînt hotărîtor pe khazari, le-a cucerit cetatea Sarkel (Bela Vieja, cum o numește *Poviest*, cap. XXXII) și i-a învins apoi pe iasi și kasogi. De notat că profesorul Golden reține numele de Iosef, menționat de tradiția iudaică pentru anul 948, ca nume al khaganului khazar înfrînt de ruși în anul 965.

Împărăția khazarilor nu s-a destrămat numaidecît, după marea înfrîngere suferită în anul 965, dar a fost silită să se limiteze la ținuturile caspice de la gurile Volgăi, la Cuban și Daghestan, țărmurile pontice fiind acum disputate între bizantini, ruși și pecenegi.

lui Aral spre munții Urali, a triburilor turcilor oghuzi, sau uzi, într-o primă fază între 850—860, apoi între anii 869—889. Pecenegii s-au întins, nomadizînd, între gurile Donului și gurile Dunării, respingîndu-i pe maghiari spre centrul Europei și silind-i pe khazari să se restrîngă între cursul inferior al Donului, cursul inferior al Volgăi, și munții Caucaz.

Cu prilejul marelui concurs între misionari organizat de cneazul rus Vladimir la Kiev, în anul 6492 (984) — indicat de *Poviest* pe lângă reprezentanții ai bulgarilor islamizați de pe cursul mijlociu al Volgăi, pe lângă misionari „nemți” de la Roma și pe lângă „filosofi” bizantini, au participat și misionari khazari mozaici (*Poviest*, cap. XL). Ultima formație politică independentă a khazarilor pare a fi fost hanatul din peninsula Taman, a cărui căpetenie, după istoricul bizantin Skilitzes, ar fi fost un principe creștin, Georgios Tzoulos. Acesta, refuzând să se supună marelui împărat bizantin Vasile al II-lea (Bulgarohtonul), acesta se folosi de convertirea rușilor la ortodoxie pentru a încheia o strânsă alianță cu cneazul Mstislav din Tmutorakan — biruitorul căpeteniei kasogilor, Rededia — și, împreună, bizantinii și rușii atacară și lichidară ultima rămășiță a statului khazarilor, în anul 1016. Khazarii apar de acum înaintea, sporadic, în situația de auxiliari ai cnejilor ruși: Mstislav în 1023 (*Poviest*, cap. LII) și alții, în luptele împotriva altor cneji sau împotriva pecenegilor și cumanilor (polovți). Numeroși khazari au continuat să slujească în garda imperială bizantină, alături de varegi în vreme ce unele triburi khazare rămase în ținuturile de la nord de munții Caucaz s-au amestecat până în secolul al XII-lea în războaiele dintre Gruzia, Șirvan și turcii selgiucizi, noua mare putere expansionistă din această zonă geografică.

În ultimele capitole ale lucrării profesorului Golden se încearcă, după această sinteză, adusă la zi, a datelor și comentariilor principale privind istoria khazarilor, o analiză, plină de vederi ingenioase, a structurilor sociale și politice ale statului khazar și, mai ales, o încercare de elucidare a structurii limbii și terminologiei khazare.

Influența principală exercitată din acest punct de vedere asupra khazarilor a fost aceea altaică, comună și mordvinilor, hunilor caucazieni și alanilor, deși aceștia din urmă par a fi fost de obârșie iraniană. Folosind cronica arabă a lui Ibn Rusta, autorul explică terminologia politică a khazarilor și titulatura supremă: *Qaġan* (*Xāqān*), considerată o titulatură onorifică, puterea politică și militară efectivă fiind exercitată de un rege (*Isa*). După un sistem comun și altor formații etnice altaice, khazarii n-au renunțat niciodată la nomadism și, chiar în condițiile dezvoltării agriculturii în stepa ponto-caspică, nobilii khazari beneficiau numai de uzufructul exploatărilor agricole. Statul khazar s-a bizuit, precumpănitor, pe comerțul înfloritor care, pe marile drumuri internaționale, i-a asigurat, vreme de peste trei veacuri, o mare prosperitate și o puternică asietă fiscală.

★

Un capitol deosebit de interesant și de original este acela în care autorul prezintă un lexic al cuvintelor rămase de la khazari și consemnate de izvoare orientale, ebraice sau bizantine. Etnonimul însuși pare a fi un termen arab, *al-Hazar*, pribeag, aorist al verbului *q'az*, *quz* = a pribeagi, a fugări. S-a mai propus și etimologia *Sahar*: acela care și-a pierdut drumul, s-a rătăcit; sau rădăcina verbală *Kāz* = a străbate, a se plimba, a fugi. Se mai menționează termeni khazari ca: Tarxan, Bagatur, Balgiči, Bolusci, Bulan, Ciġah, care par a fi fost nume proprii; Illik (cf. Iek, Illac, numele fiului lui Attila); titulatura *sad* (dată celui de-al doilea demnitar după Khagan); turmac, Tudun, Turġan (titulatură și nume). Urmează o bogată toponimie khazară, cu termeni ca: Atil, Itil, Samondar, Sarigson, Aspron, Tungatai, Varac'an, Kraknakatan, Salmakatan, Sakakatan, Tmutorakan, Jioakatan etc. Capitolul final se ocupă și de influențele, comune sau reciproce, dintre khazari, pecenegi și numeroase alte triburi turce, în ceea ce privește organizarea socială, politică, militară și economică.

★

Statul khazarilor a umplut astfel un important gol cronologic și istoric, în stepa dintre Marea Caspică și Marea Neagră, în secolele VII—X. Dispunând de un sistem politic și de o conducere probabil mai inteligentă și cu preocupări mai variate decât alte popoare nomade, khazarii, fără a renunța vreodată la practica nomadismului, au izbutit totuși să întemeieze și să mențină una din puținele formații politice durabile ale popoarelor nomade din uriașa stepă eurasiatică, de vreme ce împărăția lor a dăinuit mai bine de trei veacuri. Destrămarea acestei împărății se poate explica, atât prin conjunctura istorică (aparitia unor formații expansioniste, cum au fost pecenegii și cnezatele rusești), fie prin refuzul persistent de sedentarizare al societății khazare, fie, în sfârșit, printr-o greșită opțiune confesională, care i-a lipsit pe khazari de concursul unor state puternice, de aceeași confesiune cu ei; fie prin concursul tuturor acestor împrejurări. Mai trebuie adăugată și prosperitatea, axată exclusiv pe marele comerț internațional, a împărăției khazarilor; prosperitate care, pe lângă faptul că a atras veletățile prădalnice ale unor formații etnice mai energice, a putut influența negativ societatea khazară, sleindu-i energiile cu adevărat creatoare și distrăgând-o de la alte activități mai anevoioase, dar mai trainice: agricultura și, eventual, industria. Datele, foarte puține și disperate, care există pe seama khazarilor, fac ca sinteza profesorului american Peter B. Golden să fie cu totul binevenită pentru istoricii evului mediu oriental.

Dan A. Lăzărescu

* * „Analele Universității București”, Istorie, an. XXIX (1980), 176 p.

Periodic de tradiție în viața științifică, „Analele Universității București” înmănușează an de an cele mai valoroase contribuții științifice ale cadrelor didactice și cercetătorilor din cea mai mare universitate a țării.

În ultimii ani volumele cuprinzând studii de istorie au prezentat cititorilor, sub o înfățișare grafică nouă, materiale al căror conținut și problematică științifică se impun în peisajul istoriografic național și, dispunând de avantajul exprimării lor în limbi străine, pătrund în circuitul internațional. Publicația se înscrie sub aceste aspecte într-o serie mai largă de acțiuni, vizând colaborarea cu instituțiile similare, participarea istoriografiei românești la viața științifică mondială.

Cel de-al XV-lea Congres internațional de științe istorice, desfășurat la București în august 1980, a prilejuit un larg schimb de opinii între specialiștii de pe diverse meridiane. Comitetul de redacție al Analelor Universității bucareștene a hotărât astfel, pentru o mai bună cunoaștere a contribuțiilor românești la acest forum, publicarea unor studii și comunicări prezentate în secțiile reuniunii internaționale din capitala României. Iată deci numai unul din motivele audienței numărului pe 1980 printre specialiștii români și străini, al interesului manifestat de pasionații trecutului, istorici sau universitari de alte profile.

Numărul este deschis de contribuția semnată de Florentina Cazan și Florentina Preda, *A parallel between two Iconographic Representations: „The Thracian Rider” and „The Viking Fighter”* — prezentată în cadrul mariei teme „Europa de est, arie de convergență a civilizațiilor”.

Motivul luptătorului călare — înfățișat în iconografia Sud-Estului Europei încă din secolul IV î.e.n. sub forma „cavalerului trac” — se arată în articol — a pătruns și în lumea germanică, sub forma „războinicului viking”, ce a cunoscut o largă răspândire în special la popoarele scandinave în timpul perioadei vikingilor.

Similitudinea dintre „cavalerul trac” și „războinicul viking” — consideră autoarele — poate avea ca explicație fie întinsa extindere a concepției indo-europene asupra vieții și a morții, sau poate fi expresia unei creații

spirituale ce devine comună unor popoare aflate într-un stadiu apropiat de dezvoltare.

În continuarea studiului se procedează la o detaliată analiză a unor diferite exemplare aparținând motivelor respective — din diferite epoci și țări — și se accentuează asupra faptului că o privire globală asupra elementelor comparate trebuie să aibă în vedere și strinsa interdependență existentă în acele timpuri între aspectul estetic al pieselor respective și concepția religioasă dominantă în epocă.

Demn de interes ni se pare și ideea că încetarea folosirii celor două teme ca motive decorative nu a însemnat însă și dispariția lor spirituală, ele menținându-se încă mult timp în memoria generațiilor sub formă de obiceiuri sau legende — a căror origine a devenit incetel cu incetel din ce în ce mai obscură.

Sub genericul „Forme și probleme ale păcii în istorie”, Mircea N. Popa publică studiul intitulat *La paix de Bucarest* (1918) al cărui subiect, plin de semnificații privind rolul României în primul război mondial și raporturile sale cu marile puteri imperialiste, a permis autorului să dezvăluie interesele politice și economice ale Germaniei și Austro-Ungariei în România și în sud-estul Europei, rivalitatea politică din tabăra Puterilor Centrale, brutalitatea cu care Triplicea încălca suveranitatea și integritatea teritorială a micilor state, planurile cercurilor monopoliste și militariste germane. Pe baza documentelor din arhivele germane sînt înfățișate prevederile politice, economice, comerciale și teritoriale ale tratatului, mobilurile atitudinii germane și austro-ungare de spoliere a României, de a-i rezerva „aceeași situație ca a Egiptului”. Autorul relatează desfășurarea tratatelor și subliniază caracterul ultimativ al cererilor Germaniei și Austro-Ungariei, determinant în semnarea de către România a grevelor condiții ale tratatului preliminar de la Buftea. Apare evident pentru orice cititor caracterul imperialist al primei conflagrații mondiale în contrast cu obiectivele naționale progresiste ale participării României la înfruntarea dintre marile puteri, iar pacea de la București oglindește exemplar, cu forța faptului istoric, dictatul și opresiunea instituite de imperialismul expansionist în relațiile cu țările mici, apărătoare ale independenței lor.

În cadrul temei „Probleme și metode ale istoriei orale” Florea Stănculescu a prezen-

tat studiul *Istoria orală și valoarea ei ca izvor istoric* în care a analizat conceptul de istorie orală, aria sa de cuprindere, formele și diversitatea manifestărilor istoriei orale în creația unui popor. Valoarea acestei istorii, transmisă prin viu grai din generație în generație pînă astăzi, ca izvor istoric, deseori aprioric nerecunoscută a devenit tot mai mult acceptată și pusă în lumină de istorici care au ca premergători în acest domeniu dificil, pasionat și revelator pe Nicolae Bălcescu, George Brătianu, Mircea Eliade. Autorul subliniază calitatea istoriei orale de a reda, mai important uneori decît faptele și datele stricte, mentalitățile, profilul spiritual al poporului, modul de receptare a evenimentelor istorice de către conștiința socială a unei epoci surprinsă în creațiile populare. Amintind experiența românească în această direcție, spiritul critic al istoriografiei românești în filtrarea știrilor orale, autorul ar fi putut insista asupra necesității și modalităților valorificării tradiției istorice de către istoricii tinerelor state recent eliberate de sub dominația colonială, lipsite de arhive și documente autohtone, cărora tema inclusă în programul Congresului li se adresa cu predelecție. O asemenea abordare ar fi racordat problematica în sine la preocupările actuale ale unor însemnate și încă insuficient cunoscute istoriografii.

Adina Berciu-Drăghicescu tratează în aria temei „Raporturi între est și vest” *Aspects de la politique extérieure de la Moldavie entre 1561—1563*, perioadă cuprinzînd domnia lui Despot, desfășurată într-un context internațional caracterizat de înfruntarea otomanilor și habsburgilor pentru supremație în răsăritul Europei. Schițînd sinuozitatea liniei politicii externe a lui Despot care, sprijinit de imperiali în ocuparea tronului unei țări supuse dominației turcești, urmărea și planuri personale de unire sub sceptrul său a Principatelor române, autoarea remarcă strădaniile lui Iacob Eraclid de a-și integra domnia în șirul predecesorilor pămînteni de a obține totuși investitura din partea sultanului, viziunea sa conform căreia independența Moldovei va fi obținută în urma unei cruciade antiotomane ce va declanșa o ofensivă prin Țara Românească cu ajutorul lui Ferdinand I și al altor principii creștini, slăbirea raporturilor cu habsburgii spre sfîrșitul domniei.

Apreciînd valoarea prezentării sintetice a politicii externe a Moldovei între acești ani în corelație cu interesele otomane și habsburgice și cu situația Transilvaniei, ne exprimăm reținerea în privința aserțiunii conform căreia participarea armatelor lui Alexandru Lăpușneanu și Pătrașcu cel Bun la *ordinul lui Solomon Magnificul* (subl. n.), la întronarea lui Ioan Sigismund Zapolya în Transilvania, ar demonstra importantul rol politic al Principa-

telor române în această regiune în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

La dezbaterile în jurul temei „Idei și societăți” se adaugă firesc contribuția lui Florin Constantiniu *Pentru o tipologie a „Despotismului luminat: exemplul românesc”*. Studiul constituie o analiză a conținutului determinărilor reformelor fiscale și administrative din secolul XVIII în Țara Românească și Moldova, a necesității și scopurilor lor în comparație cu reformele din Europa, cu politica „despoților luminați” pentru încadrarea restructurărilor românești în contextul european.

Investigația întreprinsă definește particularitățile reformelor din Principate, demonstrînd că ele au răspuns unei necesități izvorite din realitățile românești care au imprimat trăsături aparte măsurilor luate de domnii fanarioți. Dacă nevoia consolidării autorității centrale a constituit geneza comună a politicii reformatoare a despoților luminați ai Europei cît și a fanarioților, aceștia din urmă au inițiat măsurile fiscale și administrative cunoscute și din dorința de a obține venituri însemnate ei înșiși, și de a răspunde cererilor bănești în continuă creștere ale Porții. Această însumare a factorilor și împrejurărilor interne și externe a creat un aspect specific românesc în tipologia despotismului luminat, caracterizat prin introducerea reformelor în folosul domnilor fanarioți și al puterii suzerane.

La rubrica consacrată temei „Relații internaționale” Ioan Scurtu reușește să schițeze un succint dar documentat tablou al coordonatelor de ansamblu pe care s-a înscris politica externă a statului român în perioada interbelică (*The Foreign Policy of Romania in the Inter-war Period 1918—1939*).

După ce relevă trăsăturile caracteristice perioadei imediat următoare încheierii primei conflagrații mondiale, autorul subliniază că în epoca amintită România a acționat pentru a obține confirmarea internațională a deciziilor adoptate de poporul român în 1918, care au dus la făurirea statului său național unitar.

În studiu se relevă, de asemenea, însemnătatea tratatului de pace cu Austria, semnat la Saint-Germain en Laye, care, cu toate scăderile sale, a avut și marele merit de a consfinți dezintegrarea monarhiei habsburgice și autodeterminarea națiunilor ce făceau parte din multinaționalul conglomerat de țări și de popoare.

Bogata expunere faptică, de care beneficiază în continuare materialul, conduce în chip firesc pe I. Scurtu la evidențierea faptului că, după ratificarea internațională a documentelor Unirii din 1918, politica externă a tuturor guvernelor românești în întreaga perioadă interbelică a constatat în a apăra unitatea și integritatea teritorială, precum și în încheierea unui larg eșafodaj de tratate pen-

tru menținerea sistemului încheiat la Paris și apărarea împotriva oricăror tendințe revizioniste.

Sub genericul „Oamenii mării în societate” în sumarul revistei sînt grupate trei comunicări care tratează dezvoltarea social-economică a orașelor porturi dinărele românești în evul mediu și epoca modernă. În prima dintre acestea, *L'environnement social des villes portuaires roumaines du bas Danube aux XV-e — XVI-e siècles*, Radu Manolescu subliniază importanța comercială a acestora pentru ruta cuprinzînd drumurile de uscat ale Moldovei și Țării Românești, pe de o parte, și calea fluvială sau maritimă, pe de alta, contribuția lor la promovarea acestui comerț de amploare. Amintind, pe baza documentelor de epocă, diversitatea activităților și îndeletnicirilor desfășurate în aceste orașe — comerciale, portuare, meșteșugărești, agricole, pescărești — autorul urmărește chipul în care ele determină structura socială a populației, care cuprinde negustori, marinari, meșteșugari, agricultori, pescari — și relevă caracterul și profilul economic al așezărilor în cauză. Odată stabilite aceste coordonate fundamentale, în studiu este prezentată sintetic, pe temelii demersurilor analitice amintite și a informațiilor documentare, structura socială a populației, de la marii negustori și armatori la funcționarii mărunți, mici meșteșugari sau agricultorii de rînd.

Nihai Maxim întreprinde în studiul său *Le régime juridique des chrétiens dans les ports roumains sous l'administration otomane XVI-e — XVII-e siècles*, o analiză comparativă a statutului lor. Autorul subliniază implicațiile politice, militare și economice ale transformării Mării Negre într-un „lac turcesc”, creionind organizarea administrativă și militară a raialelor, locul nemusulmanilor în această structură, prin menționarea izvoarelor otomane de natură cutumiară, legislativă sau religioasă, care au stabilit statutul creștinilor în raport cu turcii. Acest statut care dezvăluie o largă toleranță a Imperiului otoman, în special în regiunile sale periferice, danubiene sau nord-pontice, în comparație cu alte state musulmane, a fost analizat de semnatarul studiului în evoluția sa istorică, determinată de forța puterii centrale otomane, conjunctura generală a regiunii, rezistența populației locale în anumite etape istorice. În această evoluție autorul remarcă neîntreruptele legături dintre românii din raiale și patria mamă.

Structure démographique, sociale et économique des ports danubiens de Braïla et Galatz au milieu du XIX-e siècle, subiect plin de interes pentru tematica în care se înscrie, este abordat de Constantin Bușe și Georgeta Penelea. Interesul rezidă pentru specialiști în reflexia epocii de modernizare și dezvoltare

a principatelor Române asupra celor două porturi. Prezintă tabloul dezvoltării porturilor, ca urmare a înlăturării monopolului turcesc asupra comerțului extern al Moldovei și Țării Românești, a cererii crescînde de cereale și produse animaliere, autorii desprind efectele acestei ascensiuni comerciale asupra situației demografice și social-economice a orașelor Brăila și Galați, demonstrate prin creșterea numărului populației de aproximativ 5 ori între 1828 și 1843 la Brăila și de circa 4 ori la Galați între 1836 și 1843 și de diversificarea profesiunilor, organizarea și numărul corporațiilor. Dintre măsurile de favorizare a schimburilor comerciale și de sporire a activității portuare, autorii subliniază rolul regimului de port liber.

La tema relației dintre demografie și științele istorice, a contribuției demografiei la completarea și clarificarea imaginii istorice generale se înscrie ca o sintetică și ordonată abordare metodologică de principiu și studiul lui Louis Roman, *Sciences de l'histoire, démographie et démographie historique*. Pornind de la specificul acestor științe, de la aria lor de competență, metode și tehnici utilizate, autorul stabilește raporturile și zonele de colaborare și de determinare, pledînd pentru necesitatea demografiei istorice ca știință distinctă.

În cadrul temei dedicate istoriei universității, Maria Totu semnează contribuția românească *Aperçu sur l'histoire de l'Université de Bucarest (1864—1914)*. Studiul stîrnește un justificat interes din partea istoricilor români și străini prin integrarea istoriei acestui înalt for de cultură și știință în epoca de mari înnoiri, de făurire a României moderne, după Unirea din 1859, decelînd în evoluția Universității, înființată ca necesitate a vremii, actele și manifestările consonante cu ritmul viu și spiritul progresist al modernizării țării. În această lumină, autoarea prezintă organizarea și modul de funcționare a organelor de conducere, cuprinsul legilor instrucțiunilor din 1864, 1898 și 1912, structura facultăților, înființarea de noi catedre și facultăți, diversificarea cursurilor și materiilor, activitatea didactică și științifică a profesorilor, mulți savanți de renume mondial, atitudinea patriotică a studențimii bucureștene, cercurile socialiste din Universitate. Simpla această enumerare constituie ea însăși o măsură a spiritului științific, politic și național patriotic care anima prestigiosul corp profesoral și studențimea Universității bucureștene în anii războiului de independență, ai memorandum-ului și ai pregătirii marii Uniri.

Sumarul revistei mai cuprinde studiul Mariei Dogaru, *Sigiliile — izvor istoric și factor cultural*, în care autoarea tratează, cu competența dată de îndelunga activitate în sigilografie, importanța sigiliilor ca izvoare istorice,

ele oferind specialiștilor informații utile pentru istoria economică, viața socială, istoria politică și cea a mentalităților. În același timp sigiliile înfățișează, prin folosire și răspândire, un anumit grad de cultură a societății, iar matricele și impresiunile dezvăluie stadiul de dezvoltare al artei gravării, tehnologia și măiestria artistică a meșterilor, influențele culturale, specificul și originalitatea în creația artistică. Varietatea informațiilor obținute din analiza sigiliilor probează astfel strinsele legături ale sigilografiei cu istoria și cu celelalte științe auxiliare.

N. Z. Lupu este semnatarul studliului *The Concepts of Socio-Economic System and Historical Epoch in the periodisation of Contemporary World History*. Subliniind că mult timp istoriografia românească contemporană s-a aplecat cu precădere asupra problemelor ridicate de periodizarea istoriei țării noastre, autorul prezintă și ia poziție critică față de unele tendințe manifestate în gândirea istorică de peste hotare (Karl Jaspers, A. I. Toynbee ș.a.) care negau unitatea procesului istoric mondial, oferind o interpretare idealistă a multora din fenomenele vieții sociale. În aprecierea esenței calitative a unei formațiuni sociale economice — se evidențiază cu justețe pe parcursul materialului — trebuie avut în vedere nu numai nivelul de dezvoltare atins de forțele de producție ale acestora, ci și maniera în care respectivul mod de producție, care o caracterizează, continuă să impulsioneze forțele de producție, cât și în ce măsură noua societate a depășit pe cea anterioară, pe a cărei bază s-a dezvoltat. În cadrul epocii contem-

porane, deschisă de perioada care a urmat încheierii primului război mondial, unul din fenomenele cele mai evidente a fost trecerea a numeroase țări ale lumii pe calea socialistă de dezvoltare, prăbușirea sistemului colonial al imperialismului și, ca urmare a acestui proces, apariția a noi state independente, ce au adoptat o cale proprie de dezvoltare, care nu poate fi încadrată cu ușurință într-o formulă sau definiție. De aici decurg — relevă în finalul materialului istoricul amintit — dificultățile care se ridică în calea efectuării unei etapizări sau periodizări a istoriei contemporane a lumii, dificultăți care pot fi depășite numai privind evoluția istorică a societății contemporane într-o strinsă conexiune și intercondiționare a tuturor elementelor ce o compun.

Finalul publicației cuprinde un folositor instrument de lucru reprezentat de bibliografia selectivă a lucrărilor științifice ale cadrelor didactice din Facultatea de istorie-filozofie, secția istorie-filozofie, pe anul 1979, tezele de doctorat în istorie susținute în cadrul Facultății în perioada septembrie 1978—decembrie 1979 și 19 note bibliografice care prezintă apariții editoriale românești și străine.

„Analele Universității București”, seria istorie, din 1980, constituie așadar, prin varietatea problematicii istorice abordate în paginile sale, un volum reușit, o realizare notabilă a Comitetului de redacție în anul Congresului mondial de istorie, eveniment din plin reflectat în sumar.

Gelu Apostol
Marian Stroia

ISTORIA ROMÂNIEI

GEORGE EM. MARICA, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleno din secolul al XIX-lea*, vol. III, Edit. Dacia Cluj-Napoca, 1980, 254 p.

Apariția celui de-al treilea volum din seria aceluia propuse de istoricul și sociologul George Em. Marica, aduce în dezbatere contribuția esențială a unora din personalitățile de primă mărime ale culturii românești din veacul al XIX-lea; am putea spune o nouă monografie închinată lui Gheorghe Barițiu, de data aceasta cărturarul transilvănean fiind privit mai ales sub aspectul producției sale științifice, adică sub raportul scrierilor cu caracter istoric și istoriografic. Necesară, dar nu mai puțin dificilă, această cercetare atrage atenția specialiștilor prin formularea de noi puncte de vedere legate de aprecierea precursorilor lui Barițiu, ori prin revendicarea unui loc de frunte al acestuia în istoriografia română a epocii moderne.

Exegeza devine importantă prin aplicarea spre cunoașterea genezei ideilor, prin căutarea sensului scrisului istoric ca de altfel și a mijloacelor de exprimare științifică ale lui Barițiu, dar, și prin descifrarea mediului său formativ ori relevarea autorilor care au exercitat o influență precumpănitoare asupra operei sale.

Rezultat al studiilor îndelungate asupra mișcării culturale transilvane din epoca modernă, cartea profesorului Marica se detașează de lucrările anterioare consacrate individualităților istoriografice (ne referim și la monografiile Barițiu), ca fiind elaborată pe baza relației dintre teoria și practica istoriografică.

Este un mod de înțelegere a scrisului istoric, iar raționamentul e benefic în măsura în care el descoperă rădăcinile istoriografice ale operei mentorului brașovean. Subscriem în considerațiile sale reușite pe baza relației sus-menționate, dar, adăugăm că, la fel de important, se relevă și raportul dintre concepția și metoda de lucru. Trebuie să spunem că există și „alte elemente care influențează evoluția istoriografică”; multiplele preocupări de ordin politic, social, cultural, religios sînt într-o directă și nemijlocită conexiune cu ideologia epocilor respective. Prin urmare, „dialogul cu trecutul din perspectiva interesului

actualității devine o dimensiune necesară a confruntărilor politice, iar istoria un instrument al acțiunii, o componentă ideologică” (vezi Alexandru Duțu și Pompiliu Teodor, *Iluminismul în centrul și sud-estul Europei și implicațiile sale social-politice* în „Revista de istorie”, 1980, t. 33, nr. 12, p. 2258). Stabilind cadrele de referință ale operei lui Barițiu, cercetătorul clujean încearcă să redea „o imagine integrală a istoriografiei Școlii ardeleno” (*op. cit.*, p. 23), împărtășind date privitoare la contribuția reprezentanților ei. Motivația acestui demers este indicarea cifră mai precisă a structurii gândirii lor istoriografice. Interesul pentru creația istorică din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și primele ale celui de-al XIX-lea, generează un punct de vedere parțial diferit de acela propus în cercetările recente asupra luminilor românești (vezi P. Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970 sau D. Ghișe și P. Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, sau Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii române în secolul al XVIII-lea*, București, 1968), anume integrarea ca tehnica istorică a lui Micu, Șincai și Maior în forme de manifestare preiluministe. Or, un atare decalaj în cronologia curentului ar preține un alt demers asupra manifestărilor istoriografice românești și europene, un studiu asupra lumii ideilor și particularităților lor de dezvoltare. Dincolo de rezerva față de încadrarea propusă, și deci înțelegînd istoriografia școlii ardeleno ca prin excelență de factură iluministă, să urmărim și analiza comparată a altor influențe semnalate de exeget, ea fiind realizată pe baza unei bune cunoașteri a atmosferei intelectuale din Transilvania.

Apropierea în timp de anii de mijloc ai veacului modern aduc în discuție noua dezvoltare a istoriografiei românești prin contribuțiile excepționale datorate lui Aaron Florian, August Treboniu Laurian, Alexandru Papiu Ilarian, Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, fiecare din aceștia aflați într-o directă comunicare cu redactorul foilor brașovene, legătura lor devenind astfel benefică sub aspectul scrierilor și al ideilor atit de-o parte cit și de alta. Istoriografia maghiară și săsească reprezentată de renumiți editori de izvoare Kemény Josef și Fejér György, cunoscuții

istorici Miko Imre, Kakab Elek, Szilagy Sandor, J. K. Schiller, Anton Kurz E. Transchenfels s. a. este analizată cu competență în rîndul surselor formative ori informative la care apelează și Barițiu. La aceste raportări se adaugă și acelea privind istoriografia occidentală. Sînt recunoscute și precizate referințele lui Barițiu la K. Rotteck (profesorul din Freiburg exceptînd „Valențele sale ideologice”, fiind autorul unuia cunoscut compendiu de cunoștințe istorice și „îndreptar în materie de teoria istoriografiei”), elogiile pronunțate la adresa istoricului elvețian Johannes Müller („un alt autor de mare circulație în prima jumătate a secolului trecut”), aprecierile asupra operei luministo-liberale a lui L. C. Schloesser, asupra scrierilor orientalistului Hammer-Purgstall sau influența mai mult de ordin ideologic a filozofului istoriei, Herder.

Dintre istoricii francezi pe care Barițiu îi pomenește în cursul numeroaselor sale articole istorice, figurează Montesquieu și Voltaire. Pentru cel dintîi reproducuse „părți din primele tălmăciri în românește din opera sa: din *Considération sur les causes de la grandeur des romains et de leur décadence* și din *De l'esprit de lois*” (op. cit. p. 52), în vreme ce pentru cel de-al doilea publica în „Foaie pentru minte” trei traduceri, anume: *Visul lui Platone*, *Jeannot și Collin* și un *Fragment din Zair*, (*Ibidem*). Mai cunoscut și mai popular pentru istoricii români, inclusiv pentru Barițiu, era Jules Michelet, de altminteri contemporan cu romanticul ardelean propagator al idealurilor epocii pașoptiste, Cartea *Le peuple venise* în sprijinul glîndirii național democratice, de aceea publicistul brașovean al anilor '40-'50 retipărise părți substanțiale din cuprinsul ei. După 1848 menționase și lucrările *Histoire de France* și *Histoire de la révolution*.

Un loc aparte „în orizontul doctrinar și istoriografic al lui Barițiu” — specifică istoricului Marica — „îl mai are și Guizot”. El reproducuse în „Foaie” părți din *Istoria civilizației europene*, a cărei traducere în limba română îi aparține lui I. Heliadac Rădulescu. În aceeași suită de interes istoriografic în cazul onora și ideologic, mai figurau Thiers, Thierry, Mignet, dintre francezi, Gibbon dintre englezi și, mai rar, cițiva dintre istoricii antici Tit Liviu, C. Nepos, Plutarh, Salustiu, Suetoniu, Tucidide și Tacit (acesta din urmă fiind singurul antic care s-a bucurat de o atenție deosebită din partea cîrturarului român).

Partea cea mai valoroasă a monografiei lui George Em. Marica o reprezintă interpretarea propriu-zisă a operei istorice barițiene. Studiul reflecțiilor critice ale lui Barițiu în legătură cu materialele informative utilizate în diferitele sale articole, cunoașterea reliefului științific al comentariilor scrise pe marginea unor documente referitoare la statuțul poporu-

lui român în trecut și la continuitatea sa în Dacia, prezentarea trăsăturilor de ordin general, „propriul interesului lui Barițiu pentru istoriografie încă de la început” (*ibidem*, p. 66), sau descifrarea conținutului ideatic reprezentativ al activității sale publicistice, interesează deopotrivă pe istorici și literați.

Autorul nu ignoră niciunul din articolele istorice din „Foaie” sau „Gazeta”, și aceasta pentru că adeseori Barițiu strecoară cite o referință, (alteori bogate referințe) la arhivele istorice personale pe care le dorea accesibile cercetătorilor.

Trecînd de la articole și recenzii la scurtele sinteze din anii pre-revoluționari, lucrarea relevă drept interesante materialele referitoare la istoria bisericii ortodoxe și la trecutul țării Făgărașului. Cele două studii sînt considerate valoroase prin nota originală a ideilor cuprinse în ele, cit și prin comentariul succint dar esențial asupra rolului bisericii sau asupra cunoașterii detaliate a vechii zone românești a Făgărașului.

În perioada 1850—1867 producția istorică a lui Barițiu nu are încă un caracter major, „îmbrățișînd, la fel ca și înainte, domenii diverse, cam aceleași pe care le-am întîlnit și în prima sa perioadă: 1. articole de popularizare; 2. articole politice cu fundal istoric; 3. reproduceri de documente; 4. considerații apologetice în favoarea istoriei; 5. amintiri personale din trecut” (*ibidem* p. 83). În aceeași anî mentorul ardelean mai abordase ca forme auxiliare ale științei noastre bibliografiile de specialitate și nuvelele istorice.

În raport cu deceniile precedente, scrierile istorice ale lui Barițiu primiseră un caracter mai militant, remarcîndu-se și printr-o arie mai bogată a preocupărilor.

Exegetul a acordat spațiu în cadrul monografiei sale și activității academice a lui Gh. Barițiu, accentuînd natura rapoartelor istorice susținute în cel mai înalt for de cultură al țării, după cum și legăturilor cu alte personalități remarcabile, legături care contribuiseră la crearea fundalului științific ce urma să impulsioneze istoriografia românească de la finele veacului trecut. Poate ca într-un atare context era din nou potrivită reconsiderarea meritelor unor cîrturari.

Ampla analiză efectuată de sociologul clujean limpezeste printr-un studiu temeinic trăsăturile fundamentale ale acestei ultime scrieri. El depistează viziunea autorului, dezideratele sale principale, semnalează limitele firești ale informării de atunci și ale perspectivei epocii, pune în evidență partea cea mai personală din volumele II și III (fără a minimaliza nici volumul I), pentru ca apoi să înfățișeze întreg cuprinsul ei, „adică evenimentele mai importante evocate și felul cum sînt prezentate” (*ibidem* p. 165).

Finalul lucrării conține estimări de natură teoretică și practică istoriografică, definiiri ale aparențelor manifestări barițiene într-unul sau în altul din marile curente istoriografice. În acest din urmă sens este cazul să subliniem din nou importanța monografiilor de acest gen, mai ales că demonstrația lui Marica (pentru unul din cazurile de reprezentări ai istoriografeii noastre) a știut să susțină cu suficiente argumente integrarea operei în cadrul de creație literar-istorică de factura romantică, dovedind în final și cazurile de fundament pozitivist ce se suprapun la același personaj peste cel al romantismului.

În concluzie, putem spune că în plan general liniile mari ale concepției istorice a lui Barițiu înfățișate excelent cu câțiva ani în urmă de profesorul Pompiliu Teodor, au fost continuate la o scară de valori apropiate de sociologul istoriei culturii ardeleni George Em. Marica.

Victor Neumann

MIOARA TURCU, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1979, 240 p. + XLIII pl.

Înscriindu-se în aria preocupărilor prioritare ale studiului civilizațiilor străvechi ce au trăit pe aceste meleaguri, lucrarea Mioarei Turcu, muzeograf principal la Muzeul de Istorie a Municipiului București, caută „să illustreze viața materială și spirituală, complexă, a geto-dacilor, locuitori ai Cîmpiei Munteniei, din perioada de început a celei de-a doua epoci a fierului pînă în secolul I e. n.” (p. 7).

După o *Prefață* (p. 7—8) și o *Introducere* (p. 9—13), în care se face un scurt istoric al studierii culturii și civilizației geto-dace, autoarea trece la tratarea propriu zisă a subiectului.

Într-un prim capitol este prezentat „Cadrul geografic” (p. 14—18) cu subdiviziunile sale geo-morfologice, dîndu-se sumare referințe și la climă, ape, sol.

În capitolul II „Izvoare scrise despre geto-dacii” (p. 19—29) autoarea se referă la diferiți istorici antici din ale căror opere aflăm cîte ceva despre geto-dacii. Pornind de la aceste date precum și de la interpretările recente ale lor, M. Turcu face o scurtă istorie politică a geto-dacilor de la sfîrșitul sec. VI î. e. n. pînă la începutul sec. I e. n. (campania lui Sextus Aelius Catus).

Aici ținem să menționăm poate că n-ar fi fost lipsit de interes a se fi mers pînă la războaiele dintre Decebal și Traian, deoarece nu poate

fi vorba de o părăsire totală a spațiului din preajma nordului Dunării de către geto-dacii.

În capitolul III se discută „Originea și dezvoltarea culturii geto-dacilor din Cîmpia Munteniei” (p. 30—39), trecîndu-se în revistă diversele contribuții ale unor înaintași sau cercetători contemporani nouă. Un deosebit accent se pune pe ideea tratării de ansamblu a genezei culturii de tip Latène pe teritoriul României, a evoluției pe baze locale a societății geto-dace.

Existența însă a unor diferențieri cronologice, de la o zonă la alta, în trecerea la ceea ce numim A doua epocă a fierului o determină pe autoare să propună utilizarea, din punct de vedere metodologic, a unei „perioade de trecere de la Hallstatt la Latène”, perioadă ce poate fi fixată în timp între anii 450—300 î.e.n.

Deosebit de sugestiv este capitolul IV ce cuprinde „Repertoriul și răspîndirea așezărilor geto-dace din Cîmpia Munteniei” (p. 40—74). Folosind numeroase date inedite, datorate colaborării cu mulți colegi de breaslă, cartarea tuturor descoperirilor făcute este deosebit de utilă pentru sesizarea exploziei demografice ce a marcat perioada geto-dacă. Cele 213 puncte cu astfel de descompuneri marchează nivelul cunoștințelor la data redactării lucrării, astăzi ele apropiindu-se de cifra de 300.

Din păcate însă pentru multe descoperiri datarea nu poate fi făcută cu precizie, și aceasta nu din cauza autoarei. De aceea, pe viitor vor fi necesare mult mai multe sondaje și săpături arheologice. De asemenea este necesară și studierea unor microzone insuficient cercetate — în special vestul și nord-vestul Cîmpiei Române.

Un capitol mai extins al lucrării îl reprezintă cel de-al V-lea care studiază „Cultura materială a geto-dacilor” p. 75—165. De o prezentare separată, pe subcapitole, se bucură tipurile de așezări, tipurile de locuințe, uneltele de producție, obiectele de uz casnic, accesoriile și armele, ceramica, obiectele de podoabă și piesele vestimentare, precum și circulația monetară.

La fiecare categorie în parte autoarea caută a stabili, pe baza bibliografiei, diferite tipuri și variante. Metoda este foarte utilă, înlesnind cititorului depistarea unor anume categorii. Totuși nu putem să nu sesizăm existența unor anumite inadvertențe (în special la fibule).

În capitolul VI sînt prezentate „Credințe religioase. Rîturi și ritualuri de înmormîntare” (p. 166—187). În tratarea subiectului se fac referiri la izvoarele istorice scrise în antichitate precum și la descoperirile arheologice — temple, figurine, gropi rituale.

În completarea capitolului, M. Turcu alcătuiește un „Repertoriu al mormintelor getice din Cîmpia Munteniei”, descriind 29 descoperiri ce vin a se adăuga celor 213 așezări.

În încheierea lucrării, autoarea alcătuiește patru pagini de *Concluzii* (p. 189—192) punând accent pe situația social-politică și economică a societății geto-dace.

Volumul, apărut în Editura științifică și enciclopedică, mai beneficiază de un rezumat în limba franceză, de un indice general al numerelor proprii și de un număr de 43 planșe, ce se adaugă celor 33 figuri din text (desene și hărți), scoase în bune condiții grafice.

Prin toate acestea lucrarea dr. Mioara Turcu este deosebit de utilă atât cercetătorilor cât și publicului larg, tuturor celor dornici de a cunoaște cât mai în detaliu urmele de viață materială și spirituală a strămoșilor noștri.

George Trohani

ISTORIA UNIVERSALĂ

GILBERT LAFFORGUE, *L'Orient et la Grèce jusqu'à la conquête romaine*, Presses Universitaires de France, Paris, 1977, 272 p.

Cartea pe care o prezentăm este publicată în colecția „Le fil du temps”, condusă de Roland Mousnier.

Ea începe cu o introducere intitulată semnificativ „Des pays privilégiés” (p. 5—7). Dar, așa cum se arată, „Nu se utilizează aproape deloc distincția între o preistorie unde actorii sînt anonimi și evenimentele învăluite într-o uitare iremediabilă și o istorie începînd, în fiecare țară, cu prima scriere care descrie evenimentele și nume de personaje. La ora actuală, istoricul se așează la lucru pretutindeni unde arheologia a adunat suficiente vestigii pentru a putea fi descrise *civilizații*, să studieze raporturile lor și să le urmărească evoluția”.

Deși urmează înșiruirea cronologică a evenimentelor, cartea este concepută ca o permanentă juxtapunere a civilizației Orientului și cea a lumii grecești. De altfel, începînd cu mileniul al IV-lea al erei vechi, relațiile între regiunile Orientului apropiat și mijlociu cu bazinul Egeei au căpătat o mare importanță. Acestea au avut pentru mult timp un destin aproape comun, cunoscînd perioada de înflorire economică și culturală, în care monumentele și textele scrise abundă; aceasta este *antichitatea timpurie* (Haute-Antiquité), marcată prin predominarea Orientului care nu încetează decît prin cucerirea lui Alexandru. De atunci țările Orientului au cunoscut larg civilizația greacă, aparținînd *antichității clasice*.

Cartea este structurată pe trei mari părți: „Supremația Orientului pînă în secolul IX” (p. 9—63); „Imperiile Orientale și lumea greacă (sec. IX—IV)” (p. 65—202); „Orientul dominat de Greci (sec. IV—I)” (p. 203—266).

Prima parte începe cu prezentarea avîntului civilizației umane în cel de-al patrulea mileniu dinaintea erei noastre, ale cărui trăsături apar astfel în caracterizarea autorului:

„Din al VIII-lea mileniu, oamenii s-au organizat în așezări politice independente și capabile să trăiască în autarhie. Către anul 4000 umanitatea începe să depășească acest stadiu. Primele state se nasc din federațiile de așezări. Acest cadru mult mai vast permite dezvoltarea unei specializări profesionale: agricultura nu mai întrebuițează întreaga populație, și restul mîinii de lucru se repartizează între diferitele ramuri ale meșteșugurilor și comerțului. Organizarea economică se diversifică: alături de formele colectiviste, comunitatea sătească și familia închisă, se întîlnește mica proprietate individuală și marea unitate economică. Aceasta din urmă, care constituie un vast ansamblu de sine stătător, încredințează o parte a pămînturilor sale la cel care le locuiește, dar recurge adesea la exploatarea directă a bunurilor sale printr-o mînă de lucru ierarhizată de la scrib la omul de povară, întrebuițat pe cîmp, la pășuni, în ateliere și la schimburile cu exteriorul. Acești muncitori sînt plătiți prin distribuiri de alimente și produse de primă necesitate și adesea printr-un domeniu de funcțiune (pămînt concedat a cărui producție asigură întreținerea beneficiarului, atîta timp cît deține această funcție). Marile unități economice sînt proprietatea divinităților locale sau domeniu de funcție al regilor și nobilimii, apăruiți odată cu statul”.— „Acesta din urmă este guvernat de un rege (care se confundă adesea cu marele preot) care transformă domeniul său de funcțiune în proprietate personală. Acest suveran se sprijină pe administratori și războinici care formează „o nobilime de funcții” (p. 11—12). Sînt prezentate astfel Mesopotamia, Iranul și Egiptul. În încheiere, se subliniază că acest mileniu a văzut născîndu-se orașul, cetatea-stat și regatul; în aceste structuri, marile civilizații s-au dezvoltat grație irigației și comerțului; în celelalte părți ale Orientului și zona Egeei, populațiile abia încep a depăși stadiul de sate independente.

Mileniul al III-lea și cea mai mare parte a celui următor reprezintă pe plan arheologic

epoca bronzului, sub al cărui semn se desfășoară cea mai mare parte a istoriei vechiului Orient. Mileniul al treilea dinaintea erei noastre este caracterizat de autor drept apogeul bronzului vechi. Deși majoritatea popoarelor n-au folosit înainte de 2300 î.e.n. decât arama, se păstrează această denumire convențională pentru întreg mileniul. Acum, pentru întâia dată, regatele incipiente încep expansiunea din cadrul lor geografic, formând primele imperii. Sunt prezentate succesiv vechiul regat egiptean (dinastiile III—VI; autorul utilizează termenul „empire”), Mesopotamia (epoca arhaică, apoi Akkad și Ur); Elam, Iran și Arabia; Siria, Asia Mică și bazinul egeean.

Epoca bronzului mijlociu (secolele XX—XVI î.e.n.) este caracterizată ca o scurtă perioadă de apogeu între două serii de migrații. Prima începuse încă de la sfârșitul bronzului vechi; este vorba astfel de trecerea amoritilor, păstori de limbă semitică, veniți dinspre deșertul Siriei, care distrug în mare parte civilizația urbană în Siria și Palestina, ajungând până în delta Nilului și pînă în Mesopotamia. De asemenea, sînt amintiți hurriții pătrunși în Mesopotamia și nordul Siriei, precum și primele grupuri de indoeuropeni (care stau la originea hitiților) care pătrund în Asia Mică. Este perioada regatului mijlociu egiptean (1991—1786) și a dominației hititoșilor (dinastiile XV și XVI); în Mesopotamia, Babilonul este, începînd cu mileniul al II-lea, orașul cel mai de seamă, pînă la cucerirea sa de către hitiții (1595). În paralel, sînt prezentate India, Arabia, Iranul și Elamul, Siria și Ciprul, Asia Mică (vechiul regat hitit), zona Egeei. În această perioadă, zona civilizațiilor evoluate se deplasează sensibil spre vest (Asia Mică și Creta).

Epoca mai nouă a bronzului este încă o perioadă de progres. În timp ce Mesopotamia nu mai cunoaște vechea strălucire, în Asia Mică se înalță noul regat hitit (circa 1450—1192), precum și noul regat egiptean (circa 1567—1166); bazinul egeean formează acum o singură unitate culturală, al cărei focar este Creta, apoi Micene, și care se întinde pînă în Cipru.

Urmează o epocă mai obscură, corespunzînd arheologic primei epoci a fierului (secolele XII—VIII î. e. n.). La sfârșitul epocii bronzului avuseseră loc importante mișcări de populații: „oamenii nordului” (filistenii se așează în Palestina), dorienii în Grecia și arameenii în Siria și Mesopotamia. Egiptul intră într-o perioadă de declin, dar alte civilizații înflouesc în Fenicia, Cipru, Palestina.

Partea a doua a cărții tratează perioada secolelor IX—IV î.e.n. și poartă semnificativ titlul *Imperiile orientale și lumea greacă*.

Acum își continuă existența creațiile politice realizate anterior. Într-o arie tot mai

vastă, regele exercită o putere de caracter sacru pe un pămînt regesc, în care sînt incluse state și comunități supuse — mici regate, cetăți, teocrații, populații în stadiu tribal etc. — a căror cultură tinde să fuzioneze.

În acest ultim mileniu al erei vechi, Orientul este dominat de imperiul asirian (934—612), cel al noului Babilon (612—539), precum și de regatul persan al Achemenizilor.

Pe de altă parte este lumea Greciei arhaice. În care se manifestă un dinamism nou: economia greacă este în progres; se organizează primele instituții și se produce evoluția de la regalitate la oligarhie, mai tîrziu la democrație în cadrul orașelor-state (*poleis*); se produce fenomenul roirii grecilor peste mări (colonizarea greacă). Autorul trece în revistă instituțiile politice, organizarea socială și viața politică, viața religioasă și culturală a epocii arhaice.

Totodată, este evidențiat contactul grecilor cu Orientul — reînnoit încă din secolul al IV-lea. Cel mai important a fost profitul pe planul civilizației; adaptînd și perfecționînd împrumuturile din Orient (scriere, tehnologii etc.), grecii au izbutit a depăși pe orientali. Procesul de elenizare a pătruns totodată în Asia Mică și Cipru, pornind mai întîi de la simple raporturi comerciale — dovedind valoarea și mobilitatea civilizației grecești încă din acest timp.

Situația evoluează față de amenințarea reprezentată pentru cetățile grecești de Persia achemenidă. Păstrarea independenței a permis intrarea civilizației grecești într-o perioadă de înflorire fără precedent, în special pe planul culturii spirituale.

Un lung capitol tratează despre greci în secolul al V-lea î.e.n. (anii 478—404); de fapt, cum spune autorul, din lumea elenă a acestei epoci noi nu cunoaștem bine decât cetatea ateniilor, „care practică în același timp democrația în interior și imperialismul în detrimentul altor greci” (p. 125). „Imperialismul” atenian este prezentat cu subtitluri semnificative, „de la alianță la imperiu” (liga de la Delos, a. 477) sau „extensiunea imperiului atenian”. În interior, este prezentată democrația ateniană cu instituțiile sale.

În ultimele trei decade ale secolului al V-lea, locul principal în istoria grecilor l-a deținut războiul peloponezic. Desigur, cauzele acestuia au fost mai complexe decît le prezintă autorul (p. 137): „cei din Peloponez bănuiau pe ateniieni că vroiau să supună și alte cetăți (orașe), iar Athena se temea ca Spartaiții și aliații lor să nu provoace revolte în imperiul său”. Paralel cu acestea, se prezintă „tyrania” și „imperialismul” în Sicilia și Grecia Mare. Un număr important de pagini este rezervat culturii și artei grecești în secolul al V-lea î.e.n.

În secolul al IV-lea, lumea greacă trece printr-o perioadă de criză profundă; războaiele, care continuă, izbutesc a epuiza cetățile. De pe urma acestei situații avea să profite regele Macedoniei, Filip al II-lea, care și-a impus supremația asupra Elladei.

Cu aceasta sfârșea libertatea grecilor. Dar civilizația greacă avea să găsească alte forme de supraviețuire, manifestându-și o dată în plus superioritatea — prin capacitatea sa de reînnoire și difuziune.

Cea de-a treia parte a cărții este intitulată *Orientalul dominat de greci* (secolele IV—I î. e. n.). Era consecința cuceririi Orientului de către Alexandru Macedoneanul, cel care „a frapat imaginația secolelor, care au vrut să vadă în el un supraom, dus de dorința și de voințele unui caracter cu totul unic în istorie” (p. 205). Opera acestuia se pretează la o mulțime de interpretări. Dar încheierea autorului ni se pare tocmai de aceea cât se poate de potrivită: „Dominând comunități politice destul de diverse ca și macedonenii, cetățile grecești ca și domeniul cucerit de la Ahemenizi, el nu a construit un imperiu. Dar trecerea sa lasă urme prodigioase: Orientul bulversat, de acum deschis fără rezerve în fața Grecilor; recul vechilor civilizații orientale în fața celei a Greciei” (p. 217).

Ultimul capitol este consacrat epocii elenistice (p. 219—266). Sint prezentate: împărțirea moștenirii lui Alexandru cel Mare; crearea regatelor elenistice și apogeul lor; istoria grecilor în secolul al III-lea; civilizația elenistică. Un loc important ocupă prezentarea expansiunii romane în bazinul răsăritean al Mediteranei și cucerirea regatelor elenistice.

Fenomenul cel mai important al acestei epoci l-a constituit însă contactul de cultură și civilizații. Cum se arată în încheiere, „revitalizate prin contactul cu civilizația greacă, ultimele culturi ale Orientului se vor menține până la formarea lumii musulmane, care va utiliza aportul lor dublu, oriental și elenic”; de asemenea „cultura greacă, de atâtea ori îmbogățită prin împrumuturile făcute în Orient, găsește în cadrul gigantic al Imperiului roman posibilitatea unei noi extinderi a domeniului său” (p. 265—266).

Asemenea prezentare discretă, dar evidentă, a „istoriei paralele” a Orientului și Greciei reprezintă noutatea de concepție și implicit meritul cărții lui Gilbert Lafforgue.

Constantin C. Petolescu

V. I. ŠPILKOVA, *Mladotureškaia revoliuția* (Revoluția junilor turci) 1908—1909 gg., Izd. Nauka, Moskva, 1977, 255 p.

În istoriografia sovietică se acordă prioritate cercetărilor privind marile frământări

sociale, răscoalelor medievale și revoluțiilor moderne, socotite forțele motrice ale istoriei. De aceea nu este de mirare că prima revoluție burgheză în Turcia, zisă a „Junilor turci”, pornită din Macedonia, ocupă un loc important. Inițial, a făcut parte din această mișcare populară, condusă de Enver bey, și căpitanul M. Kemal (Atatürk), șeful Marelui Stat Major al „armatei operative” care a ocupat Istanbulul și l-a detronat pe sultanul „roșu” Abdul-Hamid II (1876—1909). Apoi, nefiind de acord cu conducerea Junilor turci, în unele probleme, s-a retras din viața politică, consacrându-se carierei sale militare.

În privința cercetării acestei revoluții sint cunoscute contribuțiile istoricilor și cercetătorilor sovietici ca G. Z. Aliev, A. A. Alinov, A. F. Miller, Yu. A. Petrosyan, M. M. Valuiski etc. În istoriografia sovietică, această monografie poate fi socotită ca prima operă științifică de mai mare proporție care analizează în linii generale, sub diverse aspecte, epoca Junilor turci, începând cu fondarea Societății „Uniune și progres” (1888—1889). Este regretabil că autorul nu a putut folosi arhivele turcești și nici operele istoricilor turci în frunte cu Hik-Met Bayur, Ulug İğdemir, E. K. Karal și Șerif Mardin. De asemenea, nu i-au fost accesibile arhiva și lucrările medicului dobrogean Ibrahim Temo-Megidia, unul dintre fondatorii societății secrete „Uniune și progres”, care a luat parte activ la această revoluție (Cf. Gemil Tahsin, „Asociația din România a Junilor turci”, în „AIIAI”, VII/1970, p. 175—195). Apoi, scriitorul român N. Batzaria care a făcut parte din guvernul Junilor turci ca ministru al comunicațiilor (*Naf'ia nazırı*) și a participat la conferința de la Londra (1913) are câteva lucrări interesante privind revoluția Junilor turci... În schimb, autorul a folosit din plin rapoartele consulare rusești din Arhivele Bulgariei și Rusiei (U.R.S.S) precum și colecțiile de acte diplomatice din arhivele engleze, franceze germane, austro-ungare și bulgare.

Cuprinsul cărții, privită în ansamblu, împreună cu prefața și introducerea sa, are cinci capitole distincte. În aceste capitole se cercetează bazele social-economice și politice ale epocii Junilor turci, începerea revoluției și restaurarea constituției din 1876 a lui Midhat pașa, atitudinea statelor apusene la izbucnirea revoluției, tulburările interne din Imperiul otoman după restaurarea constituției, contra revoluția din 13 aprilie (= 31 martie) 1909 și restaurarea temporară a regimului absolutist despot în țară, înăbușirea acesteia, detronarea sultanului Abdul-Hamid II și venirea la putere a Junilor turci. Făcând abstracție de unele lacune monografia prezentată este una dintre cele mai bune contribuții privind revoluția Junilor turci.

Mihail Guboglu

REVISTA DE ISTORIE publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane (Studii documentare), Viața științifică, Recenzii, Revista revistelor, Însemnări, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările precum și materialele ce se încadrează la celelalte rubrici dactilografiate la două rînduri în trei exemplare, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Autorii au dreptul la un număr de 30 extrase.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA. REVUE D'ARCHEOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ETUDES SUD-EST-EUROPÉENNES
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE A. D. XENOPOL IAȘI
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
  - SERIA ARTĂ — PLASTICĂ
  - SERIA TEATRU — MUZICĂ — CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
  - SERIE BEAUX ARTS
  - SERIE THEATRE — MUSIQUE — CINEMA

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- DAN BERINDEI, *Epoca Unirii*, 1979, 272 p., 16 lei.
DUMITRU VITCU, *Diplomații Unirii*, 1979, 186 p., 24 lei.
ILIE CORFUS, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, 1979, 448 p., 29 lei.
*** *Independența României. Bibliografie*, 1979, 307 p., 31 lei.
VICTOR AXENCIUC, IOAN TIBERIAN, *Premise economice ale formării statului național unitar român*, 1979, 322 p., 27 lei.
MIRCEA PETRESCU DÎMBOVIȚA, *Depozitele de bronzuri din România*, 1978, 390 p., 51 lei.
ION BARNEA și colab. *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, 1979, 258 p., 38 lei.
LIGIA BÂRZU, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, 1979, 138 p., 10 lei.
RADU POPA, MONICA MĂRGINEANU CÎRSTOIU, *Mărturiile de civilizație medievală românească*, 1979, 162 p., 28 lei.
*** *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române, C, Transilvania, vol. II*, 1979, LXI + 475 p., 35 lei.
ION I. RUSSU, *Daco-geții în Imperiul Roman*, 1980, 115 p., 8,75 lei.
MIRCEA MUȘAT, *Izvoare și mărturiile străine despre strămoșii poporului român*, 1980, 158 p., 11 lei.
MUSTAFA A. MEHMET, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase III, Sfârșitul sec. XVI — Începutul sec. XIX*, 1980, 444 p., 37 lei.
ȘERBAN BOBANCU, SAMOILĂ CORNEL, EMIL POENARU, *Calendarul de la Sarmisegetusa Regia*, 1980, 191 p., 11 lei.
VIRGIL MIHĂILESCU BÎRLIBA, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, 1980, 312 p., 19,50 lei.
*** *Nouvelles études d'histoire, VI/1 + VI/2*, 1980, 326 + 340 p., 26 + 28 lei.
*** *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe*, 1980, 496 p., 32 lei.
*** *Inscripțiile Daciei Romane, III/2*, 1980, 484 p., 34 lei.
*** *Inscripțiile din Schythia Minor, vol. V*, 1980, 351 p. + 317 fig. 35 lei.
CONSTANTIN PREDA, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, 224 p., 36 lei.
VALENTIN AL. GEORGESCU, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, 1980, 296 p., 22,50 lei.

RM ISSN CO — 3870

